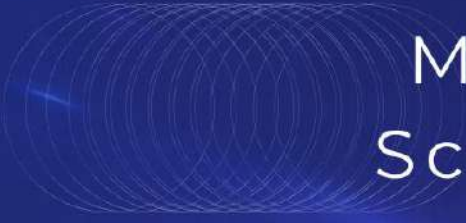

HORIZON

Multidisciplinary
Scientific Journal

Volume 1 Issue 2 - 2026

horizonmsj.com

Horizon Multidisciplinary Scientific Journal

Journal Manager: Nahiba Asgarova

Editors-in-Chief: Huseyn Imanov, Zamin Babazade

E-mail: horizonmsj.com

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20275667>

ISSN: 3135-4890; E-ISSN:3135-4904

Horizon Multidisciplinary Scientific Journal is an international, peer-reviewed scholarly publication dedicated to advancing high-quality research across a broad spectrum of academic disciplines.

Frequency: Every months

Format: A4

Languages: Submissions are accepted in Azerbaijan, English and other major academic languages.

Registration: The journal is officially registered and published in Azerbaijan. All submissions undergo a rigorous peer-review process to ensure the highest academic standards.

Open Access: Horizon Multidisciplinary Scientific Journal is an international based on a full open access model. The journal provides immediate and permanent open access to all articles in order to ensure the free and unrestricted dissemination of scientific knowledge.

All scholarly materials published in the journal are completely free of charge for users, and no subscription or access fees are required. Readers are allowed to freely read, download, copy, print, and share the articles. Such use is permitted provided that proper citation is given and authors' rights are respected.

For further details and submissions, visit <https://horizonmsj.com/index.php/hmsjournal/en/index>.

The editorial board bears no responsibility for the content of the published materials.

All authors are solely accountable for the accuracy and integrity of their articles.

The views expressed by the authors do not necessarily reflect those of the editorial board.

Reproduction of any material is permitted only with proper citation of the journal.

All materials are published in the authors' original version.

Edition: Volume 1, Issue 2, May – 2026

Passed in press in May 2026

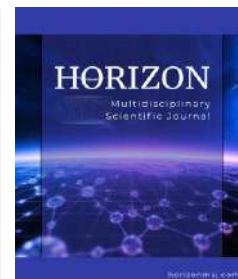
Printed in May, 2026

Printing: Horizon Multidisciplinary Scientific Journal,
20 street, office 118, Nakhchivan, Azerbaijan.

Content

Əli Həşimov <i>Mövlud Süleymanlının "Köç" romanında arxetipik yaddaşın bərpası</i> <i>Reconstruction of archetypal memory in Movlud Suleymanli's 'Migration' novel</i>	5-11
Cavadxan Qasimov, Türkan Kərimova <i>Təhsil menecmentində insan resurslarının idarə olunması</i> <i>mexanizmlərinin əsaslandırılması</i> <i>Justification of human resource management mechanisms in educational management</i>	12-19
Nihad Şükürlü <i>Sosial-iqtisadi inkişafda sahibkarlıq təşəbbüslərinin dəstəklənməsi</i> <i>Support of entrepreneurial initiatives in socio-economic development</i>	20-29
Aniya Zeynalova <i>Folklorda lirik növün janrlarının xüsusiyyətləri</i> <i>Characteristics of the genres of the lyric type in folklore</i>	30-36
Aysun Fərzili <i>Orxon-Yenisey abidələrindəki tərbiyəvi ideyaların pedaqoji əhəmiyyəti</i> <i>The pedagogical significance of educational ideas in the Orkhon-Yenisey inscriptions</i>	37-41
Lamiyə Həsənova <i>Mənfi submədəniyyətə qoşulan yeniyetmələrin sosial adaptasiyası və profilaktik tədbirlər</i> <i>Social adaptation of adolescents joining negative subcultures and preventive measures</i>	42-51
Zülfüyyə Əkbərli <i>Nəticəyönümlü idarəetmədə datalardan istifadə</i> <i>The use of data in results-oriented management</i>	52-57
Aynur Müslüмова <i>İrəvanın satira aynası: "Lək-lək" jurnalı</i> <i>Yerevan's Mirror of Satire: The "Lak-lak" Journal</i>	58-63

Telman Orucov <i>Vergilərin planlaşdırması və vergi dərəcələrinin müasir vəziyyəti</i> <i>Tax planning and the current state of tax rates</i>	64-72
Narın Məhərrəmli <i>Peşə təhsilində kurikulumun əmək bazarına uyğunlaşdırılmasında pedaqoji fəaliyyətin rolu</i> <i>The role of pedagogical activity in adapting the curriculum to the labor market in vocational education</i>	73-80
Cavid Bünyatov <i>Korporativ informasiya sistemlərində heterogen məlumatların inteqrasiyası problemləri</i> <i>Problems of integration of heterogeneous data in corporate information systems</i>	81-92
Sabir Qurbanlı, Ülviyyə Məmmədova, Həcər Aslanova <i>Sənaye sektorunda təhlükəsizlik mədəniyyətinin formalaşmasında təlim, maarifləndirmə və əlaqə mexanizmlərinin rolu</i> <i>The role of training, awareness, and communication mechanisms in the formation of safety culture in the industrial sector</i>	93-98
Fərid Abbasov <i>Türkiyə'də enflasyon ve işsizlik ilişkisi: Phillips eğrisi çerçevesinde bir analiz</i> <i>Inflation and unemployment relationship in Türkiye: an analysis within the framework of the Phillips curve</i>	99-114

Original Research Paper

Mövlud Süleymanlının “Köç” Romanında Arxetipik Yaddaşın Bərpası

Əli Həşimov

<https://orcid.org/0009-0005-7069-9202>

¹Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan, Azərbaycan.

Article history

Received: 12.03.2026

Revised: 19.03.2026

Accepted: 02.04.2026

*Corresponding Author: Əli Həşimov,
Naxçıvan Dövlət Universiteti,
Naxçıvan, Azərbaycan;
Email: elihesimov@ndu.edu.az

Xülasə

Bu məqalə “Mövlud Süleymanlının ‘Köç’ romanında arxetipik yaddaşın bərpası” mövzusunə həsr olunmuşdur. Tədqiqatın əsas məqsədi romanda kollektiv yaddaşın arxetipik strukturlarını müəyyənləşdirmək, mifoloji motivlərin və obrazların psixanalitik və mifopoetik kontekstdə təhlilini aparmaqdır. Məqalədə müqayisəli-tarixi, psixanalitik və mifopoetik analiz metodlarından istifadə edilmişdir. Araşdırma nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, əsərdə köç motivi yalnız sosial və etnoqrafik hadisə deyil, həm də kollektiv yaddaşın və milli identikliyin simvolik modeli kimi çıxış edir. Romanın poetik strukturu mifoloji dünya modelinə uyğun şəkildə qurulmuş, zamanın dövrü xarakteri, təbiət və insan münasibətləri arxetipik sistem daxilində təqdim edilmişdir. Eyni zamanda ana, qəhrəman və müdrik qoca kimi arxetiplər kollektiv yaddaşın əsas semantik daşıyıcıları kimi müəyyən edilmişdir. Nəticə etibarilə, əsər Azərbaycan nəsrində arxetipik yaddaşın bədii rekonstruksiyasını əks etdirən mühüm nümunə kimi qiymətləndirilir.

Açar sözlər: Arxetipik yaddaş; kollektiv yaddaş; mifopoetik düşüncə; köç motivi; Azərbaycan nəsi

Giriş

Azərbaycan nəsrində mifoloji düşüncə və kollektiv yaddaşın bədii rekonstruksiyası məsələsi XX əsrin ikinci yarısından etibarən ədəbiyyatşünaslıq tədqiqatlarının mühüm istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Folklor yaddaşının bədii mətnə transformasiyası, arxaik mifoloji təsəvvürlərin müasir ədəbi şüurda yenidən təcəssüm tapması milli nəsrin poetikasında yeni estetik modellərin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Bu baxımdan Mövlud Süleymanlının “Köç” romanı Azərbaycan nəsrində kollektiv yaddaşın arxetipik qatlarının bədii rekonstruksiyasını əks etdirən mühüm əsərlərdən biri kimi diqqəti cəlb edir. Romanın süjetində və poetik strukturunda qədim türk mifoloji düşüncəsinin izləri, folklor motivləri və kollektiv şüurun arxaik modelləri mühüm yer tutur. Əsərdə köç həyatının təsviri yalnız tarixi və etnoqrafik hadisə kimi təqdim edilmir; əksinə, bu həyat tərzini xalqın yaddaşında qorunub saxlanmış arxetipik həyat modelinin bədii təcəssümünə çevrilir. “Köç” romanında zaman, məkan və insan münasibətləri mifoloji dünya

modelinə uyğun şəkildə qurulur və bu model vasitəsilə kollektiv identikliyin formalaşma mexanizmləri göstərilir.

Psixanalitik nəzəriyyəyə görə arxetiplər insan psixikasının kollektiv şüursuz qatında mövcud olan ilkin obraz və simvollar sistemidir. İsveçrəli psixanalitik Karl Qustav Yunq arxetipləri “kollektiv şüursuzun universal strukturları” kimi xarakterizə edərək qeyd edir ki, “bu obrazlar miflərdə, dini təsəvvürlərdə və bədii yaradıcılıqda təkrar-təkrar meydana çıxır və insan təcrübəsinin fundamental modellərini ifadə edir” (Yunq, 1969). Mifologiya və kollektiv yaddaş problemlərini araşdıran M.Eliade isə qeyd edir ki, mifoloji düşüncə insanın kosmik və tarixi yaddaşını qoruyan əsas mədəni mexanizmdir. Onun fikrincə, arxaik cəmiyyətlərdə zaman xətti şəkildə deyil, dövrü şəkildə dərk olunur və insan fəaliyyəti ilkin mifoloji modellərin təkrarına əsaslanır (Eliade, 1959). “Köç” romanında da bu prinsip aydın şəkildə müşahidə olunur. Əsərdə köç yalnız məkan dəyişməsi deyil, kollektiv yaddaşın, həyat modelinin və mənəvi təcrübənin nəsil-dən-nəslə ötürülməsini təmin edən mədəni mexanizm kimi təqdim edilir. Köç prosesi vasitəsilə xalqın tarixi yaddaşı, həyat ritmi və kosmik dünya modeli bədii şəkildə yenidən canlandırılır.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında da mifopoetik düşüncənin və folklor yaddaşının bədii struktura təsiri geniş şəkildə tədqiq edilmişdir. Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, milli nəsrə folklor motivlərinin və mifoloji obrazların istifadəsi yalnız estetik məqsəd daşımır, bu elementlər eyni zamanda milli identikliyin və kollektiv yaddaşın qorunması funksiyasını yerinə yetirir. Bu baxımdan “Köç” romanı Azərbaycan nəsrində arxaik dünya modelinin bədii rekonstruksiyasını əks etdirən mühüm əsərlərdən biri hesab olunur.

Beləliklə, Mövlud Süleymanlının “Köç” romanının psixanalitik və mifopoetik kontekstdə təhlili arxetipik yaddaşın bədii rekonstruksiyası problemini araşdırmaq üçün geniş imkanlar yaradır. Məqalənin məqsədi romanda kollektiv yaddaşın arxetipik strukturlarını müəyyənləşdirmək, əsərdəki mifoloji motivlərin və obrazların psixanalitik və müqayisəli təhlilini aparmaqdır.

Araşdırma. Mövlud Süleymanlının “Köç” romanı Azərbaycan nəsrində mifopoetik düşüncə və kollektiv yaddaşın bədii rekonstruksiyasını əks etdirən əsərlər sırasında xüsusi yer tutur. Əsərin poetik strukturu yalnız realist təsvirlər üzərində qurulmamış, eyni zamanda mifoloji dünya modelinə xas olan simvolik və arxetipik elementlərin sintezi əsasında formalaşmışdır. Romanın süjet xəttində köç hadisəsi yalnız sosial və məişət hadisəsi kimi təqdim edilmir, həm də kollektiv yaddaşın və xalqın tarixi təcrübəsinin metaforik ifadəsi kimi çıxış edir. “Köç” romanında poetik strukturun əsasını zaman və məkanın arxaik model üzrə təşkil olunması təşkil edir. Əsərdə təsvir olunan hadisələr xətti zaman prinsipi ilə deyil, dövrü zaman modelinə uyğun şəkildə təqdim edilir. Köç prosesi də məhz bu dövrü zaman modelinin təzahürü kimi çıxış edir. Köç yalnız məkan dəyişməsi deyil, həyatın davamlılığını təmin edən kosmik ritmin bədii ifadəsi mahiyyətindədir. Bu baxımdan romanda köç motivi insan həyatının təbiət ritmləri ilə üzvi bağlılığını göstərən arxetipik model kimi çıxış edir.

Psixanalitik və mifoloji kontekstdə köç arxetipi insanın ilkin həyat modelinin bərpası ilə əlaqələndirilir. Yunq arxetipləri kollektiv şüursuzun universal strukturları kimi xarakterizə edərək qeyd edir ki, “arxetiplər insanın mədəni və psixoloji yaddaşının ilkin formalarını qoruyub saxlayır” (Yunq, 1969). Bu baxımdan “Köç” romanında köç motivi kollektiv yaddaşın arxetipik strukturlarından biri kimi çıxış edir. Romanın poetikasında köç həyatının təsviri yalnız etnoqrafik səhnələr vasitəsilə təqdim edilmir, bu təsvirlər arxaik dünya modelinin simvolik rekonstruksiyası kimi çıxış edir. Yaylaq və qışlaq həyatının ritmi, təbiət hadisələri ilə insan taleyi arasında qurulan paralellər mifoloji düşüncənin əsas xüsusiyyətlərini xatırladır. Bu xüsusiyyət mifoloji dünyagörüşünə xas olan kosmik harmoniya prinsipinə uyğun gəlir. Mifoloq M.Eliade qeyd edir ki, arxaik cəmiyyətlərdə insan fəaliyyəti kosmik ritmlərlə uyğunlaşdırılır və həyatın bütün mərhələləri mifoloji modellərin təkrarına əsaslanır (Eliade, 1959). “Köç” romanında da bu prinsip aydın şəkildə müşahidə olunur. Əsərdə insan taleyi, təbiət hadisələri və kollektiv həyat ritmi arasında üzvi əlaqə qurulur. Köç prosesi təbiət ritmləri ilə uyğun şəkildə təqdim edilir və bu ritm vasitəsilə kollektiv yaddaşın davamlılığı izlənilir. İnsan nəsilləri dəyişir, lakin həyat ritmi və köç ənənəsi davam edir. Beləliklə, köç arxetipi kollektiv yaddaşın və tarixi davamlılığın simvoluna çevrilir.

Romanın poetik strukturunda diqqəti cəlb edən digər xüsusiyyət folklor motivlərinin geniş şəkildə istifadə olunmasıdır. Əsərdə xalq adət-ənənələri, mərasimlər, köç həyatının müxtəlif elementləri və kollektiv davranış modelləri geniş şəkildə təsvir edilir. Bu elementlər yalnız məişət səhnələri yaratmaq məqsədi daşımır, onlar kollektiv yaddaşın və milli identikliyin bədii ifadəsi kimi çıxış edir. Müqayisəli kontekstdə “Köç” romanının poetik strukturu Azərbaycan epik ənənəsi ilə də səsleşir. Xüsusilə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında təsvir olunan köç həyatının ritmi və kollektiv davranış modelləri bu romanda da müəyyən mənada öz əksini tapır. Hər iki mətn üçün xarakterik olan xüsusiyyətlərdən biri insan həyatının təbiət və kosmosla üzvi bağlılığının vurğulanmasıdır. Romanın poetik strukturu göstərir ki, əsərdə köç motivi yalnız sosial hadisə deyil, kollektiv yaddaşın və mədəni identikliyin simvolik ifadəsi kimi çıxış edir. Bu motiv vasitəsilə müəllif xalqın tarix boyu formalaşmış həyat modelini və kollektiv təcrübəsini bədii şəkildə təqdim edir.

Beləliklə, “Köç” romanının poetik strukturu mifoloji və folklor motivlərinin sintezi əsasında qurulmuşdur. Əsərdə köç motivi kollektiv yaddaşın arxetipik modelinə çevrilərək xalqın tarixi təcrübəsini və mədəni identikliyin bədii şəkildə ifadə edir. Bu baxımdan roman Azərbaycan nəsrində arxetipik yaddaşın bədii rekonstruksiyasını əks etdirən mühüm əsərlərdən biri kimi qiymətləndirilə bilər.

Mövlud Süleymanlının “Köç” romanında arxetipik yaddaşın bərpası yalnız mifoloji motivlərin və folklor elementlərinin istifadəsi ilə məhdudlaşmır, bu proses əsərin obrazlar sistemində də aydın şəkildə təzahür edir. Romanda müxtəlif arxetipik modellər— ana, qəhrəman, müdrik qoca və kosmik simvol arxetipləri kollektiv yaddaşın bədii rekonstruksiyasını təmin edən əsas semantik strukturlar kimi çıxış edir.

Bu arxetiplər vasitəsilə müəllif xalqın arxaik həyat modelini və mənəvi təcrübəsini bədii şəkildə yenidən canlandırır.

Ana arxetipi. “Köç” romanında ana obrazı yalnız ailə münasibətlərinin daşıyıcısı deyil, həm də kollektiv yaddaşın və mənəvi davamlılığın simvolu kimi təqdim olunur. Ana obrazının funksiyası yalnız bioloji analıqla məhdudlaşmır, ocağın qoruyucusu, tayfanın mənəvi dayacağı və nəsillərarası əlaqənin təminatçısı kimi çıxış edir. Romanın bir çox epizodlarında ana obrazı köç həyatının mənəvi mərkəzi kimi təsvir olunur. Köç zamanı ailənin və tayfanın birliyini qoruyan, ocağın sönməməsinə çalışan və nəsil yaddaşını daşıyan məhz ana fiqurudur. Bu xüsusiyyət qədim türk mifologiyasında geniş yayılmış Ana arxetipi ilə səsləşir. Psixanalitik nəzəriyyəyə görə ana arxetipi yalnız fərdi ana obrazını deyil, həm də həyatın davamlılığını və qoruyucu başlanğıcı ifadə edir. Yunq qeyd edir ki, ana arxetipi kollektiv şüursuzun ən qədim və universal simvollarından biridir və o, həm qoruyucu, həm də həyat verən başlanğıc kimi çıxış edir (Jung, 1969). “Köç” romanında ana obrazının bu xüsusiyyətləri aydın şəkildə müşahidə olunur. Romanın poetikasında ana obrazı ocaq və torpaq simvolikası ilə əlaqələndirilir. Ocaq yalnız ailə məkanını deyil, həm də kollektiv yaddaşın davamlılığını ifadə edir. Ana obrazı vasitəsilə müəllif xalqın mənəvi köklərinin qorunmasını və nəsillərin bir-biri ilə bağlılığını göstərir.

Qəhrəman arxetipi. Romanın əsas semantik strukturlarından biri qəhrəman arxetipidir. Əsərdə qəhrəman obrazı yalnız fərdi taleyin təmsilçisi deyil, kollektiv idealların və mənəvi dəyərlərin daşıyıcısı kimi təqdim olunur. Qəhrəman arxetipi mifoloji və epik ənənədə xüsusi yer tutur. J.Kampbell qəhrəman arxetipini insan mədəniyyətinin universal modeli kimi xarakterizə edərək qeyd edir ki, “qəhrəman obrazı müxtəlif mədəniyyətlərdə fərqli formalarda təzahür etsə də, onun əsas strukturu eynidir: qəhrəman sınaqlardan keçir, öz taleyi ilə üzləşir və nəticədə yeni mənəvi mərhələyə yüksəlir” (Kampbell, 2004). “Köç” romanında qəhrəman obrazı da məhz bu model üzrə qurulmuşdur. Köç həyatının çətinlikləri, təbiət hadisələri ilə mübarizə və sosial münasibətlər qəhrəman obrazının formalaşmasına təsir göstərir. Qəhrəman yalnız fiziki gücü ilə deyil, həm də mənəvi iradəsi və cavabdehlik hissi ilə seçilir. Əsərdə qəhrəmanlıq yalnız fərdi igidlik kimi deyil, həm də kollektiv həyatın qorunması kimi təqdim edilir. Bu xüsusiyyət Azərbaycan epik ənənəsinə də xasdır. Xüsusilə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında qəhrəman obrazı tayfanın və elin müdafiəçisi kimi təqdim olunur. “Köç” romanında da qəhrəman arxetipi bu epik ənənə ilə səsləşir.

Müdrək qoca arxetipi. Romanın arxetipik strukturlarından biri də müdrək qoca obrazıdır. Bu obraz mifoloji və folklor ənənəsində kollektiv müdrəkliyin və həyat təcrübəsinin simvolu kimi çıxış edir. Müdrək qoca arxetipi müxtəlif mədəniyyətlərdə rast gəlinən universal obrazdır. Psixanalitik nəzəriyyəyə görə bu arxetip insanın mənəvi inkişaf yolunda istiqamət verən simvolik rəhbər funksiyasını yerinə yetirir. “Köç” romanında bu arxetip müxtəlif obrazlar vasitəsilə təzahür edir. Tayfanın yaşlı nümayəndələri, köç həyatının qaydalarını bilən ağsaqqallar və kollektiv təcrübəni daşıyan qocalar romanda yalnız personaj deyil, həm də

kollektiv yaddaşın canlı daşıyıcıları kimi təqdim olunur. Onların sözləri və davranışları nəsillərin həyat təcrübəsinin nəticəsi kimi təqdim edilir.

Bu xüsusiyyət romanın mifopoetik strukturunda xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Çünki, müdrik qoca arxetipi vasitəsilə kollektiv yaddaş nəsildən-nəslə ötürülür və tarixi təcrübə qorunub saxlanılır.

Mövlud Süleymanlının “Köç” romanı yalnız köç həyatının sosial və etnoqrafik təsviri ilə məhdudlaşmır, əsər daha dərin semantik qatlarda kollektiv yaddaşın və milli identikliyin bədii rekonstruksiyasını əks etdirir. Romanda köç motivi xalqın tarixi təcrübəsinin, mənəvi dəyərlərinin və həyat modelinin nəsildən-nəslə ötürülməsini təmin edən mədəni mexanizm kimi təqdim olunur. Əsərdə köç hadisəsi yalnız fiziki məkan dəyişməsi deyil, həm də kollektiv yaddaşın davamlılığını təmin edən simvolik prosesdir. İnsanlar yaylaqdan qışlağa, qışlaqdan yaylağa hərəkət edərkən yalnız məkan deyil, həm də mədəni təcrübə və həyat modeli dəyişmədən qorunur. Bu baxımdan köç həyatının ritmi kollektiv identikliyin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Romanın bir çox epizodlarında köç həyatının çətinlikləri və bu həyat tərzinin insan xarakterinə təsiri xüsusi vurğulanır. Müəllif köç həyatının yalnız fiziki sınaqlar deyil, həm də mənəvi sınaqlar olduğunu göstərir. “Köç yolu uzun idi. Bu yol yalnız dağlardan və dərələrdən keçmirdi, insanların taleyindən və yaddaşından da keçirdi” (Süleymanlı, 2007, s.67). Nümunə romanda köç motivinin metaforik mənə daşdığını göstərir. Köç yolu burada yalnız coğrafi məkan deyil, insan həyatının və kollektiv yaddaşın simvolik modelidir. Psixanalitik kontekstdə köç arxetipi insanın ilkin həyat modelinə qayıdış ideyası ilə bağlıdır. Yunq qeyd edir ki, kollektiv şüursuz insan mədəniyyətinin və sosial davranış modellərinin əsasını təşkil edir və bu modellər müxtəlif mədəniyyətlərdə arxetiplər vasitəsilə təkrar-təkrar meydana çıxır (Yunq, 1969). “Köç” romanında da bu prinsip gözlənilir, daha dəqiqi müşahidə olunur. Əsərdə köç həyatının təsviri yalnız tarixi hadisə kimi deyil, həm də kollektiv şüurun arxaik modellərinin bədii ifadəsi kimi təqdim edilir. Köç həyatının ritmi, təbiət hadisələri və insan taleyi arasında qurulan paralellər mifoloji dünya modelinin əsas xüsusiyyətlərini xatırladır. Romanın poetikasında kollektiv identikliyin formalaşmasında mühüm rol oynayan elementlərdən biri də təbiət təsvirləridir. Təbiət romanda yalnız fon rolunu oynamır, insan həyatının ayrılmaz hissəsi kimi təqdim olunur. “Dağlar, yollar, küləklər köçün yolunu tanıyırdı; sanki hər il eyni taleyi yenidən yaşayırdılar” (Süleymanlı, 2007, s.81). Bədii mətndən alınmış nümunə romanda zaman anlayışının mifoloji model üzrə qurulduğunu göstərir. Təbiət hadisələri və insan həyatı arasında qurulan paralellər kollektiv yaddaşın davamlılığını simvolizə edir. M.Eliade qeyd edir ki, arxaik cəmiyyətlərdə zaman dövrü xarakter daşıyır və həyatın bütün mərhələləri ilkin mifoloji modellərin təkrarına əsaslanır (Eliade, 1959). “Köç” romanında köç prosesinin hər il təkrarlanması bu mifoloji zaman modelindəki harmoniyanı ifadə edir. Romanın poetikasında kollektiv identiklik problemi folklor motivləri vasitəsilə də təqdim olunur. Əsərdə xalq mahnıları, mərasimlər və köç həyatına aid müxtəlif adətlər kollektiv yaddaşın daşıyıcıları kimi çıxış edir. Bu xüsusiyyət Azərbaycan epik ənənəsi ilə də səsleşir. Xüsusilə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında təsvir olunan köç həyatı və kollektiv davranış

modelləri “Köç” romanında müəyyən mənada yenidən bədii interpretasiya olunur. Hər iki mətn üçün xarakterik olan xüsusiyyətlərdən biri insanın təbiət və kosmosla üzvi bağlılığının vurğulanmasıdır. Romanın ideya strukturunda kollektiv yaddaşın bərpası insan və torpaq münasibətləri ilə də əlaqələndirilir. Torpaq romanda yalnız fiziki məkan deyil, həm də tarixi yaddaşın və mənəvi bağlılığın simvolu kimi təqdim olunur. “Köçən yalnız insanlar deyildi; köçən onların xatirələri, dərdləri və ümidləri idi” ((Süleymanlı, 2007, s.67). Bu fikirlər romanda kollektiv yaddaşın insan taleyi ilə üzvi şəkildə bağlı olduğunu göstərir. İnsanlar köç etdikcə yalnız məkan dəyişmir, onların yaddaşı və həyat təcrübəsi də bu proseslə birlikdə hərəkət edir.

Beləliklə, “Köç” romanında köç motivi kollektiv yaddaşın və milli identikliyin simvolik modeli kimi çıxış edir. Əsərdə mifoloji motivlər, folklor elementləri və arxetipik obrazlar vasitəsilə xalqın tarixi təcrübəsi və mənəvi dünyası bədii şəkildə yenidən canlandırılır. Bu baxımdan roman Azərbaycan nəsrində kollektiv yaddaşın və arxetipik düşüncənin bədii interpretasiyasını əks etdirən mühüm ədəbi nümunə kimi qiymətləndirilə bilər.

Nəticə. Mövlud Süleymanlının “Köç” romanı Azərbaycan nəsrində kollektiv yaddaşın və mifopoetik düşüncənin bədii rekonstruksiyasını əks etdirən mühüm əsərlərdən biri kimi diqqəti cəlb edir. Aparılan psixanalitik və mifopoetik təhlil göstərir ki, romanda təsvir olunan köç prosesi yalnız sosial və etnoqrafik hadisə deyil, xalqın tarixi təcrübəsinin və kollektiv identikliyin simvolik modeli kimi çıxış edir. Romanın poetik strukturu folklor motivləri, mifoloji simvollar və arxetipik obrazlar sistemi üzərində qurulmuşdur. Əsərdə köç həyatının təsviri vasitəsilə xalqın qədim həyat modeli, təbiət ritmləri ilə bağlı dünya görüşü və kollektiv davranış prinsipləri bədii şəkildə yenidən canlandırılır. Köç motivi burada yalnız məkan dəyişməsi deyil, həm də kollektiv yaddaşın və mədəni təcrübənin nəsil-dən-nəslə ötürülməsini təmin edən arxetipik mexanizm kimi təqdim olunur.

Romanda ana, qəhrəman və müdrik qoca kimi arxetiplərin bədii təcəssümü kollektiv həyat modelinin əsas semantik strukturlarını təşkil edir. Ana arxetipi həyatın davamlılığını və ocağın qorunmasını, qəhrəman arxetipi kollektiv dəyərlərin müdafiəsini, müdrik qoca arxetipi isə nəsillərin həyat təcrübəsinin və mənəvi müdrikliyin ötürülməsini simvolizə edir. Bu arxetiplər vasitəsilə müəllif xalqın tarixi yaddaşını və mənəvi dünyasını bədii şəkildə təqdim edir. Romanın poetikasında kosmik simvollar və təbiət motivləri də mühüm yer tutur. Dağ, yol, külək, torpaq kimi obrazlar yalnız təsviri element kimi deyil, həm də insan taleyinin və kollektiv həyatın metaforik modeli kimi təqdim edilir. Bu xüsusiyyət mifoloji düşüncənin əsas prinsipləri ilə səsleşir və romanda zamanın dövrü xarakter daşımasını göstərir.

Beləliklə, “Köç” romanı Azərbaycan nəsrində arxetipik yaddaşın bədii interpretasiyasını əks etdirən mühüm ədəbi nümunələrdən biridir. Əsərdə mifoloji motivlərin, folklor elementlərinin və arxetipik obrazların istifadəsi milli yaddaşın və kollektiv identikliyin bədii ifadəsinin yeni poetik modelini

formalaşdırır. Bu baxımdan roman müasir Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında mifopoetik düşüncənin və kollektiv yaddaş problemlərinin tədqiqi üçün mühüm material kimi çıxış edir.

ƏDƏBİYYAT

- Campbell, J. (2004). *Min sifətli qəhrəman*. Princeton: Princeton University Press. 416 s.
- Eliade, M. (1959). *Müqəddəs və profan: Dinin mahiyyəti*. Nyu-York: Harcourt Brace. 256 s.
- Eliade, M. (1963). *Mif və reallıq*. Nyu-York: Harper & Row. 204 s.
- Kazımov, Q. (2009). *Azərbaycan folklorunun poetikası*. Bakı: Elm. 312 s.
- Propp, V. (1968). *Nağılın morfolojiyası*. Ostin: University of Texas Press. 192 s.
- Seyidov, M. (1983). *Azərbaycan mifoloji düşüncəsinin qaynaqları*. Bakı: Yazıçı. 287 s.
- Süleymanlı, M. (2007). *Köç*. Bakı: Yazıçı. 312 s.
- Yunq, K. Q. (1969). *Arxetiplər və kollektiv şüursuzluq (2-ci nəşr)*. Princeton: Princeton University Press. 470 s.
- Yusifli, V. (2010). *Azərbaycan nəsrinin poetikası*. Bakı: Elm və Təhsil. 296 s.
- Hashimov Hasangulu, A. (2025). Socio-political reality in historical narratives about the Karabakh khanate. *Revista Universidad y Sociedad*, 17(4).
- Quliyeva, S., & Babazade, Z. (2025). Müasir Qlobal Kontekstdə Azərbaycan Ədəbiyyatının İnkişafı və Beynəlxalq Ədəbi Təsirlər: Təsirləri Formalaşdıran Amillər. *Journal of Azerbaijan Language and Education Studies*, 2(3), 184-189.
- Veliyev, E. (2025). Mədəniyyət və dilin müasir dövrdəki inkişafı və qarşılıqlı təsiri. *Global Spectrum of Research and Humanities*, 2(3), 74-79.

ABSTRACT

Reconstruction of Archetypal Memory in Movlud Suleymanli's 'Migration' Novel

Ali Hashimov

Nakhchivan State University

This article is devoted to the topic "Reconstruction of Archetypal Memory in Movlud Suleymanli's 'Migration' Novel". The main objective of the study is to identify the archetypal structures of collective memory in the novel and to analyze mythological motifs and images within psychoanalytic and mythopoetic frameworks. The research employs comparative-historical, psychoanalytic, and mythopoetic methods of analysis. The findings reveal that the motif of migration in the novel functions not only as a social and ethnographic phenomenon but also as a symbolic model of collective memory and national identity. The poetic structure of the work is organized according to a mythological worldview, where cyclical time, nature, and human relationships are presented within an archetypal system. Furthermore, archetypes such as the mother, the hero, and the wise elder are identified as key semantic carriers of collective memory. As a result, the novel is evaluated as a significant example reflecting the artistic reconstruction of archetypal memory in Azerbaijani prose

Keywords: *Archetypal memory; collective memory; mythopoetic thinking; migration motif; Azerbaijani prose*

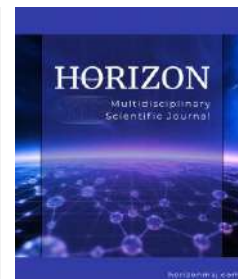

Horizon Multidisciplinary Scientific Journal

Journal homepage: <https://horizonmsj.com/>

ISSN: 3135-4890

E-ISSN:3135-4904

Original Research Paper

Təhsil menecmentində insan resurslarının idarə olunması mexanizmlərinin əsaslandırılması

Cavadxan Qasımov¹

<https://orcid.org/0000-0002-3826-033X>

Türkan Kərimova²

<https://orcid.org/0009-0009-1394-1604>

¹Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan, Azərbaycan.

²Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Article history

Received: 05.04.2026

Revised: 01.05.2026

Accepted: 05.05.2026

*Corresponding Author: Türkan Kərimova, Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan, Azərbaycan;
Email: k-a.turkan@outlook.com

Xülasə

Təhsil menecmentində insan resurslarının idarə olunması mexanizmləri müasir dövrdə təhsil sisteminin səmərəliliyini, keyfiyyətini və dayanıqlığını müəyyən edən əsas amillərdən biri kimi çıxış edir. Təhsil müəssisələri yalnız maddi-texniki baza və kurikulumlarla deyil, eyni zamanda yüksək ixtisaslı, motivasiyalı və davamlı inkişaf edən insan kapitalı ilə rəqabət üstünlüyü əldə edirlər. Bu baxımdan insan resurslarının idarə olunması (İRI) mexanizmlərinin elmi əsaslandırılması təhsil menecmentinin mühüm istiqamətlərindən biridir və bu sahədə sistemli yanaşma tələb olunur. İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, təhsil sahəsində insan resursları dedikdə yalnız müəllim heyəti deyil, həm də inzibati işçilər, texniki personal, tədqiqatçılar və rəhbər kadrlar nəzərdə tutulur. Bu resursların effektiv idarə olunması üçün strateji yanaşma vacibdir. Strateji insan resursları idarəetməsi təhsil müəssisəsinin uzunmüddətli məqsədləri ilə kadrlar siyasəti arasında uyğunluğun təmin edilməsini nəzərdə tutur. Bu yanaşma çərçivəsində kadrların seçimi, yerləşdirilməsi, inkişafı və qiymətləndirilməsi vahid sistem daxilində həyata keçirilir. İnsan resurslarının idarə olunması mexanizmlərinin əsas komponentlərindən biri kadrların seçimi və işə qəbulu prosesidir. Təhsil müəssisələrində bu proses şəffaf, obyektiv və kompetensiyalara əsaslanan meyarlar üzrə aparılmalıdır. Müəllimlərin seçimi zamanı yalnız akademik biliklər deyil, həm də pedaqoji bacarıqlar, kommunikasiya qabiliyyəti və innovativ yanaşma kimi xüsusiyyətlər nəzərə alınmalıdır. Bu isə öz növbəsində təhsil keyfiyyətinin yüksəlməsinə birbaşa təsir göstərir.

Digər mühüm mexanizm kadrların peşəkar inkişafıdır. Müasir dövrdə biliklərin sürətlə yenilənməsi müəllim və digər təhsil işçilərinin davamlı təlim və inkişafını zəruri edir. Bu məqsədlə ixtisasartırma kursları, treninqlər, seminarlar və beynəlxalq təcrübə mübadiləsi proqramları geniş tətbiq olunmalıdır. İnsan resurslarının inkişafına yönəlmiş bu tədbirlər təhsil müəssisəsində innovativ mühitin formalaşmasına və əməkdaşların motivasiyasının artmasına səbəb olur. Motivasiya sistemi də insan resurslarının idarə olunmasında mühüm yer tutur. Təhsil sahəsində motivasiya yalnız maddi stimullarla məhdudlaşmamalıdır. Mənəvi stimullar, peşəkar tanınma, karyera yüksəlişi imkanları və iş mühitinin keyfiyyəti də əməkdaşların fəaliyyətinə ciddi təsir göstərir. Effektiv motivasiya mexanizmləri işçilərin təşkilata bağlılığını artırır və onların məhsuldarlığını yüksəldir. Performansın qiymətləndirilməsi mexanizmləri də insan resurslarının idarə olunmasının əsas istiqamətlərindən biridir. Təhsil müəssisələrində müəllim və digər işçilərin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi obyektiv göstəricilər əsasında aparılmalıdır. Bu göstəricilər arasında tələbə nailiyyətləri, tədris keyfiyyəti, elmi fəaliyyət və innovativ təşəbbüslər yer ala bilər. Qiymətləndirmə nəticələri kadrların inkişaf planlarının hazırlanmasında və mükafatlandırma sisteminin qurulmasında istifadə olunmalıdır.

Açar sözlər: Təhsil menecmenti, insan resursları, mütəxəssis hazırlığı, effektiv motivasiya, əmək məhsuldarlığı

Giriş

İnsan resurslarının idarə olunmasında liderlik və təşkilati mədəniyyət də mühüm rol oynayır. Təhsil müəssisəsinin rəhbərliyi əməkdaşlar arasında əməkdaşlıq, etimad və açıq ünsiyyət mühitini formalaşdırmalıdır. Demokratik və inklüziv idarəetmə üslubu insan resurslarının potensialının tam reallaşdırılmasına şərait yaradır. Eyni zamanda, təşkilati mədəniyyət innovasiyaya açıq olmalı və dəyişikliklərə adaptasiyanı təşviq etməlidir.

Rəqəmsallaşma və texnologiyaların inkişafı da insan resurslarının idarə olunması mexanizmlərinə yeni imkanlar gətirmişdir. Elektron idarəetmə sistemləri, HR analitika alətləri və onlayn təlim platformaları kadrların idarə olunmasını daha effektiv və şəffaf edir. Bu texnologiyalar vasitəsilə əməkdaşların fəaliyyətinin monitorinqi, təlim ehtiyaclarının müəyyən edilməsi və qərar qəbulətmə prosesinin optimallaşdırılması mümkün olur.

Təhsil menecmentində insan resurslarının idarə olunması mexanizmlərinin əsaslandırılmasında beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İnkişaf etmiş ölkələrin təhsil sistemlərində tətbiq olunan kadr idarəetmə modelləri, müəllimlərin sertifikatlaşdırılması, performans əsaslı əməkhaqqı sistemləri və liderlik proqramları bu sahədə uğurlu nümunələr kimi çıxış edir. Bu təcrübələrin milli kontekstə uyğunlaşdırılması yerli təhsil sisteminin inkişafına töhfə verə bilər.

Bir sözlə, təhsil menecmentində insan resurslarının idarə olunması mexanizmləri kompleks və çoxşaxəli bir sistemdir. Bu sistemin effektiv fəaliyyəti üçün strateji yanaşma, şəffaflıq, davamlı inkişaf və innovativlik prinsipləri əsas götürülməlidir. İnsan kapitalına yönəlmiş düzgün siyasət təhsil müəssisələrinin keyfiyyət göstəricilərini yüksəldir, rəqabət qabiliyyətini artırır və cəmiyyətin ümumi inkişafına müsbət təsir göstərir.

TƏHSİL MENECMENTİNDƏ MÜTƏXƏSSİS HAZIRLIĞININ MÜASİR KEYFİYYƏT MƏRHƏLƏSİ

Təhsil menecmentində mütəxəssis hazırlığının müasir keyfiyyət mərhələsi qlobal dəyişikliklər, rəqəmsallaşma və bilik iqtisadiyyatının tələbləri fonunda yeni məzmun və yanaşmalarla səciyyələnir. Əgər əvvəllər əsas diqqət nəzəri biliklərin ötürülməsinə yönəlirdisə, bu gün prioritet kompetensiyaya əsaslanan, praktik yönümlü və innovativ düşüncəni formalaşdıran təhsil modelinə verilmişdir. Bu dəyişikliklər təhsil menecmentinin bütün səviyyələrində – planlaşdırma, təşkil etmə, rəhbərlik və nəzarət funksiyalarında öz əksini tapır və mütəxəssis hazırlığının keyfiyyət mərhələsini yeni müstəviyə keçirir.

Müasir mərhələdə mütəxəssis hazırlığının keyfiyyəti yalnız akademik nəticələrlə deyil, eyni zamanda məzunların əmək bazarına uyğunluğu, problemləri həll etmə bacarığı, yaradıcı və tənqidi düşünmə qabiliyyəti ilə ölçülür. Bu baxımdan təhsil proqramlarının yenilənməsi və əmək bazarının tələblərinə

uyğunlaşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir (3, s. 63). Təhsil menecmenti bu prosesi koordinasiya etməklə proqramların elastikliyini və aktual olmasını təmin etməlidir.

Kompetensiya əsaslı yanaşma müasir keyfiyyət mərhələsinin əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Bu yanaşma tələbələrin yalnız bilik əldə etməsini deyil, həmin bilikləri tətbiq etmə, analiz etmə və yeni situasiyalara uyğunlaşdırma bacarıqlarını da inkişaf etdirməyi nəzərdə tutur. Təhsil menecmentində bu yanaşmanın tətbiqi kurikulumların yenidən qurulmasını, qiymətləndirmə metodlarının dəyişdirilməsini və müəllimlərin pedaqoji yanaşmalarının modernləşdirilməsini tələb edir.

Rəqəmsal texnologiyaların sürətli inkişafı mütəxəssis hazırlığında keyfiyyət anlayışını köklü şəkildə dəyişmişdir. Onlayn təhsil platformaları, distant tədris modelləri, süni intellekt əsaslı öyrənmə sistemləri və rəqəmsal resurslar tədris prosesini daha əlçatan və fərdiləşdirilmişdir. Təhsil menecmenti bu texnologiyaların effektiv integrasiyasını təmin etməklə həm tədrisin keyfiyyətini artırır, həm də resurslardan daha səmərəli istifadə imkanları yaradır.

Müasir keyfiyyət mərhələsində müəllim faktoru xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Müəllim artıq yalnız bilik ötürücüsü deyil, həm də fasilitator, mentor və innovator rolunda çıxış edir. Bu isə müəllimlərin davamlı peşəkar inkişafını zəruri edir. Təhsil menecmenti müəllimlərin ixtisasartırma proqramlarına cəlb olunmasını, onların yeni pedaqoji texnologiyalarla tanış olmasını və beynəlxalq təcrübədən yararlanmasını təşviq etməlidir.

Keyfiyyət təminatı sistemləri müasir mərhələdə mühüm idarəetmə aləti kimi çıxış edir. Təhsil müəssisələrində daxili və xarici keyfiyyət təminatı mexanizmlərinin tətbiqi tədris prosesinin şəffaflığını və nəticəyönümlülüyünü artırır. Akkreditasiya, monitorinq, qiymətləndirmə və geribildirim mexanizmləri vasitəsilə təhsil xidmətlərinin keyfiyyəti davamlı olaraq təkmilləşdirilir. Bu sistemlər təhsil menecmentinin strateji qərarlarının əsaslandırılmasında mühüm rol oynayır.

Beynəlxalq integrasiya və qloballaşma da mütəxəssis hazırlığının keyfiyyət mərhələsinə təsir edən əsas amillərdəndir. Xarici universitetlərlə əməkdaşlıq, tələbə və müəllim mübadiləsi proqramları, ikili diplom layihələri və beynəlxalq akkreditasiya standartları təhsil sisteminin rəqabət qabiliyyətini artırır. Təhsil menecmenti bu prosesləri effektiv şəkildə idarə etməklə milli təhsil sisteminin beynəlxalq səviyyədə tanınmasını təmin edir.

Əmək bazarı ilə əlaqələrin gücləndirilməsi müasir keyfiyyət mərhələsinin əsas tələblərindən biridir. Təhsil müəssisələri işəgötürənlərlə sıx əməkdaşlıq etməli, onların tələblərini nəzərə alaraq tədris proqramlarını formalaşdırmalıdır. Praktika proqramları, dual təhsil modelləri və layihə əsaslı öyrənmə metodları tələbələrin real iş mühitinə uyğunlaşmasını asanlaşdırır və onların məşğulluq imkanlarını artırır.

İnnovasiya və sahibkarlıq bacarıqlarının inkişafı da müasir mütəxəssis hazırlığının ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Təhsil menecmenti tələbələrdə startap düşüncəsini, risk idarəetmə bacarıqlarını və

yaradıcı yanaşmanı təşviq edən mühit yaratmalıdır. Bu istiqamətdə inkubasiya mərkəzləri, innovasiya laboratoriyaları və startap proqramları mühüm rol oynayır (4, s. 124).

Təhsil menecmentində müasir keyfiyyət mərhələsinin formalaşmasında idarəetmənin çevikliyi və adaptivliyi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dəyişən mühitə uyğunlaşa bilən, innovasiyaları tez tətbiq edən və qərar qəbuletmə prosesində məlumat əsaslı yanaşmanı üstün tutan idarəetmə modelləri daha uğurlu nəticələr verir. Bu isə təhsil müəssisələrinin davamlı inkişafını təmin edir.

Sosial məsuliyyət və inklüzivlik prinsipləri də müasir keyfiyyət mərhələsinin vacib komponentlərindəndir. Təhsil hər kəs üçün əlçatan olmalı, fərqli sosial qrupların ehtiyaclarını nəzərə almalıdır. Inklüziv təhsil modelləri və sosial dəstək proqramları bu istiqamətdə mühüm rol oynayır. Təhsil menecmenti bu prinsiplərin həyata keçirilməsini təmin etməklə cəmiyyətin ümumi rifahına töhfə verir.

Ümumi olaraq, təhsil menecmentində mütəxəssis hazırlığının müasir keyfiyyət mərhələsi kompleks, çoxölçülü və dinamik bir prosesdir. Bu mərhələdə əsas diqqət kompetensiya əsaslı yanaşmaya, rəqəmsal texnologiyaların integrasiyasına, beynəlxalq əməkdaşlığa və əmək bazarı ilə əlaqələrin gücləndirilməsinə yönəlir. Effektiv təhsil menecmenti bu elementləri bir sistem daxilində birləşdirərək yüksək keyfiyyətli mütəxəssislərin hazırlanmasını təmin edir və cəmiyyətin davamlı inkişafına mühüm töhfə verir.

TƏHSİL MENECMENTİNDƏ ƏMƏK RESURLARINDAN İSTİFADƏNİN İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Təhsil menecmentində əmək resurslarından istifadənin inkişaf perspektivləri müasir dövrdə həm iqtisadi, həm də sosial transformasiyalar fonunda yeni məzmun qazanmışdır. Təhsil sistemi artıq yalnız bilik ötürən institut kimi deyil, həm də yüksək ixtisaslı insan kapitalı formalaşdırıcı strateji sahə kimi qiymətləndirilir. Bu kontekstdə əmək resurslarının effektiv istifadəsi təhsil müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətini artıran, innovasiyaların tətbiqini sürətləndirən və ümumi təhsil keyfiyyətini yüksəldən əsas amillərdən biri kimi çıxış edir.

Əmək resurslarından istifadənin inkişaf perspektivlərini müəyyən edən başlıca amillərdən biri rəqəmsal transformasiyadır. Müasir texnologiyalar təhsil prosesinin təşkili və idarə olunmasına ciddi təsir göstərir (7, s. 72). Elektron idarəetmə sistemləri, distant təhsil platformaları və süni intellekt əsaslı analiz alətləri əmək resurslarının daha optimal bölgüsünü təmin edir. Bu sistemlər vasitəsilə müəllimlərin iş yükü daha dəqiq planlaşdırılır, tədris prosesində səmərəlilik artır və inzibati işlərin avtomatlaşdırılması nəticəsində insan resurslarına düşən yük azalır.

Digər mühüm perspektiv əmək resurslarının kompetensiya əsaslı idarə olunmasıdır. Ənənəvi yanaşmalarda işçilərin qiymətləndirilməsi əsasən formal göstəricilərə əsaslanırdısa, müasir mərhələdə əsas diqqət onların bacarıqlarına, yaradıcılıq potensialına və innovativ düşüncə qabiliyyətinə yönəlir. Təhsil

menecmentində bu yanaşmanın tətbiqi əməkdaşların daha səmərəli fəaliyyət göstərməsinə və onların fərdi potensialının maksimum dərəcədə reallaşdırılmasına imkan yaradır.

Əmək resurslarının inkişaf perspektivləri sırasında davamlı peşəkar inkişaf xüsusi yer tutur. Təhsil işçilərinin bilik və bacarıqları daim yenilənməlidir ki, onlar dəyişən təhsil mühitinə uyğunlaşa bilsinlər. Bu məqsədlə ixtisasartırma proqramları, təlimlər, beynəlxalq təcrübə mübadiləsi və onlayn öyrənmə imkanları genişləndirilməlidir (3, s. 12). Bu cür yanaşma əmək resurslarının keyfiyyətini artırmaqla yanaşı, təhsil sistemində innovasiyaların tətbiqinə də təkan verir.

Motivasiya mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi də əmək resurslarından istifadənin inkişaf perspektivləri arasında mühüm yer tutur. Təhsil sahəsində çalışanların motivasiyası yalnız əməkhaqqı ilə deyil, həm də sosial təminatlar, karyera inkişafı imkanları, iş mühitinin keyfiyyəti və peşəkar tanınma ilə bağlıdır (2, s.99). Effektiv motivasiya sistemi əməkdaşların işə bağlılığını artırır və onların fəaliyyətinin nəticəliliyini yüksəldir.

Əmək resurslarının səmərəli istifadəsində çevik idarəetmə modellərinin tətbiqi də mühüm perspektiv kimi qiymətləndirilir. Müasir təhsil menecmentində çevik (agile) yanaşmaların tətbiqi qərar qəbul etmə prosesini sürətləndirir, dəyişikliklərə adaptasiyanı asanlaşdırır və əmək resurslarının daha rəşional istifadəsinə şərait yaradır. Bu yanaşma xüsusilə qeyri-müəyyən və dinamik mühitlərdə fəaliyyət göstərən təhsil müəssisələri üçün əhəmiyyətlidir (6, s. 313).

Beynəlxalq əməkdaşlıq və təcrübə mübadiləsi əmək resurslarının inkişaf perspektivlərinə mühüm təsir göstərir. Xarici təhsil müəssisələri ilə əməkdaşlıq çərçivəsində müəllim və idarəçi heyətin təcrübə mübadiləsi proqramlarında iştirakı onların peşəkar səviyyəsinin yüksəlməsinə səbəb olur. Eyni zamanda beynəlxalq standartların tətbiqi əmək resurslarının idarə olunmasında keyfiyyətin artırılmasına kömək edir.

Əmək bazarının tələbləri ilə təhsil sistemi arasında əlaqələrin gücləndirilməsi də mühüm istiqamətlərdən biridir. Təhsil müəssisələri əmək bazarının ehtiyaclarını nəzərə alaraq kadr hazırlığını planlaşdırmalı və əmək resurslarının strukturunu bu tələblərə uyğunlaşdırmalıdır. Bu isə məzunların işə yerləşmə imkanlarını artırır və təhsil sisteminin effektivliyini yüksəldir.

İnnovasiya yönümlü mühitin yaradılması əmək resurslarından istifadənin inkişaf perspektivlərini genişləndirir. Təhsil müəssisələrində yaradıcı və təşəbbüskar mühitin formalaşdırılması əməkdaşların yeni ideyalar irəli sürməsinə və innovativ layihələrdə iştirakına şərait yaradır (5, s. 14). Bu isə təhsil sisteminin dinamik inkişafına və rəqabət qabiliyyətinin artmasına səbəb olur.

Eyni zamanda inklüzivlik və sosial bərabərlik prinsipləri əmək resurslarının istifadəsində mühüm rol oynayır. Təhsil menecmenti bütün əməkdaşlar üçün bərabər imkanlar yaratmalı, gender bərabərliyini və sosial ədaləti təmin olunmalıdır (1). Bu yanaşma həm təşkilati mədəniyyəti gücləndirir, həm də əmək resurslarının daha effektiv istifadəsinə şərait yaradır.

İnsan resurslarının idarə olunmasında analitik yanaşmaların tətbiqi də gələcək perspektivlər sırasında xüsusi yer tutur. HR analitika vasitəsilə əməkdaşların fəaliyyət göstəriciləri, inkişaf ehtiyacları və potensial risklər əvvəlcədən müəyyən edilə bilər. Bu isə qərarların daha əsaslı və effektiv qəbul edilməsinə imkan yaradır (7, s. 96).

Beləliklə, təhsil menecmentində əmək resurslarından istifadənin inkişaf perspektivləri çoxşaxəli və dinamik xarakter daşıyır. Rəqəmsallaşma, kompetensiya əsaslı yanaşma, davamlı inkişaf, motivasiya sistemlərinin təkmilləşdirilməsi və beynəlxalq əməkdaşlıq bu sahədə əsas istiqamətləri təşkil edir. Effektiv idarəetmə mexanizmlərinin tətbiqi əmək resurslarının potensialını maksimum dərəcədə reallaşdırmağa, təhsil sisteminin keyfiyyətini yüksəltməyə və cəmiyyətin davamlı inkişafına mühüm töhfə verməyə imkan yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı: Qanun, 2010.
2. Əhmədov H.H. (2010) Azərbaycan təhsilinin inkişaf strategiyası. Bakı: Elm, səh 234.
3. Hüseynzadə R.L. (2010) Magistr dissertasiyası. (Metodik vəsait) Bakı: Nurlar, səh 238.
4. İbrahimov F.N. (2010) Ümumi pedaqogikadan mühazirələr. Bakı: Mütərcim, səh 381.
5. Mehrabov A.O. (2010) Müasir təhsilin konseptual problemləri. Bakı: Mütərcim, səh 312.
6. Mərdanov M.C. (2011) Azərbaycan təhsil tarixi. Bakı: Təhsil, səh 431.
7. Rzayev O.H., Məmmədov S.M., İsmayılov Ş.N. (2010) Təhsilin idarə olunmasının əsasları, Bakı. səh 257.
8. Qasimov, C. Y. (2017). İqtisadi terminologiya: aqrar sektor, məşğulluq, sosial sfera. *Naxçıvan: Əcəmi, 104.*
9. GASİMOV, C. (2023). AN APPROACH TO EMPLOYMENT UNEMPLOYMENT ISSUES.

АННОТАЦИЯ

ОБОСНОВАНИЕ МЕХАНИЗМОВ УПРАВЛЕНИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКИМИ РЕСУРСАМИ В СИСТЕМЕ УПРАВЛЕНИЯ ОБРАЗОВАНИЕМ

Джавадхан Юсиф оглы Гасымов

Тюркан Джамиль кызы Керимова

Механизмы управления человеческими ресурсами в образовательном менеджменте в современных условиях выступают одним из ключевых факторов, определяющих эффективность, качество и устойчивость образовательной системы. Образовательные учреждения достигают конкурентных преимуществ не только за счёт материально-технической базы и учебных программ, но и благодаря высококвалифицированному, мотивированному и постоянно развивающемуся человеческому капиталу. В этом контексте научное обоснование механизмов управления

человеческими ресурсами является одним из приоритетных направлений образовательного менеджмента и требует системного подхода. Прежде всего следует отметить, что под человеческими ресурсами в сфере образования понимается не только преподавательский состав, но и административный персонал, технические сотрудники, исследователи и управленческие кадры. Эффективное управление этими ресурсами предполагает применение стратегического подхода, обеспечивающего согласованность кадровой политики с долгосрочными целями образовательного учреждения. В рамках данного подхода процессы отбора, распределения, развития и оценки кадров реализуются в единой системе. Одним из ключевых компонентов механизмов управления человеческими ресурсами является процесс отбора и найма персонала. В образовательных учреждениях он должен осуществляться на основе прозрачных, объективных и компетентностно-ориентированных критериев. При отборе преподавателей необходимо учитывать не только академические знания, но и педагогические навыки, коммуникативные способности и инновационное мышление, что непосредственно влияет на повышение качества образования.

Другим важным механизмом является профессиональное развитие кадров. В условиях стремительного обновления знаний возникает необходимость в непрерывном обучении и повышении квалификации преподавателей и других работников образования. С этой целью следует активно внедрять курсы повышения квалификации, тренинги, семинары и программы международного обмена опытом. Данные меры способствуют формированию инновационной среды в образовательном учреждении и повышению мотивации сотрудников. Система мотивации также занимает важное место в управлении человеческими ресурсами. В образовательной сфере мотивация не должна ограничиваться исключительно материальными стимулами. Существенную роль играют нематериальные факторы, такие как профессиональное признание, возможности карьерного роста и качество рабочей среды. Эффективные механизмы мотивации способствуют укреплению приверженности сотрудников организации и повышению их продуктивности. Механизмы оценки эффективности деятельности являются ещё одним важным направлением управления человеческими ресурсами. В образовательных учреждениях оценка деятельности преподавателей и других сотрудников должна проводиться на основе объективных показателей, включая достижения обучающихся, качество преподавания, научную активность и инновационные инициативы. Результаты оценки должны использоваться при разработке планов профессионального развития и формировании системы поощрения.

Ключевые слова: образовательный менеджмент, человеческие ресурсы, подготовка специалистов, эффективная мотивация, производительность труда.

ABSTRACT

JUSTIFICATION OF HUMAN RESOURCE MANAGEMENT MECHANISMS IN EDUCATIONAL MANAGEMENT

Javadkhan Yusif oglu Gasimov

Turkan Jamil gizi Karimova

Human resource management mechanisms in educational management serve as one of the key factors determining the efficiency, quality, and sustainability of the education system in the modern era. Educational institutions achieve competitive advantage not only through their material and technical base and curricula, but also through highly qualified, motivated, and continuously developing human capital. In this regard, the scientific justification of human resource management mechanisms represents a crucial area of educational management and requires a systematic approach. First of all, it should be noted that human resources in the field of education include not only teaching staff but also administrative personnel, technical staff, researchers, and managerial employees. Effective management of these resources necessitates a strategic approach that ensures alignment between personnel policy and the long-term goals of the educational institution. Within this framework, recruitment, placement, development, and evaluation processes are implemented as an integrated system. One of the main components of human resource management mechanisms is the recruitment and selection process. In educational institutions, this process should be conducted based on transparent, objective, and competency-based criteria. When selecting teachers, not only academic knowledge but also pedagogical skills, communication abilities, and innovative approaches should be taken into account, which directly contributes to improving the quality of education.

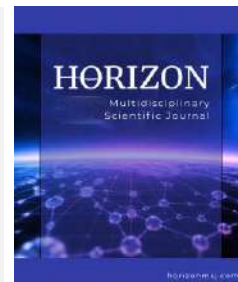
Another important mechanism is the professional development of personnel. In the context of rapidly evolving knowledge, continuous training and development of teachers and other educational staff become essential. For this purpose, advanced training courses, workshops, seminars, and international exchange programs should be widely implemented. These measures contribute to the formation of an innovative environment within educational institutions and increase employee

motivation. The motivation system also plays a significant role in human resource management. In the education sector, motivation should not be limited to financial incentives alone. Non-material factors such as professional recognition, career advancement opportunities, and the quality of the working environment also have a substantial impact on employee performance. Effective motivation mechanisms enhance organizational commitment and improve productivity. Performance evaluation mechanisms constitute another key direction in human resource management. In educational institutions, the evaluation of teachers and other staff should be based on objective indicators, including student achievements, teaching quality, research activity, and innovative initiatives. The results of evaluation should be used in developing professional development plans and establishing reward systems.

Keywords: educational management, human resources, specialist training, effective motivation, labor productivity.

Original Research Paper

Sosial-iqtisadi inkişafda sahibkarlıq təşəbbüslərinin dəstəklənməsi

Nihad Şükürlü

<https://orcid.org/0009-0001-5971-9402>

¹Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan, Azərbaycan.

Article history

Received: 05.04.2026

Revised: 29.04.2026

Accepted: 05.05.2026

*Corresponding Author:

Nihad Şükürlü, Naxçıvan

Dövlət Universiteti,

Naxçıvan, Azərbaycan;

Email:

nihadshukurlu2000@mail.ru

Xülasə

Sahibkarlıq təşəbbüslərinin dəstəklənməsi müasir sosial-iqtisadi inkişafın əsas hərəkətverici qüvvələrindən biri kimi çıxış edir. Qloballaşan dünyada iqtisadi artımın davamlılığı yalnız dövlət investisiyaları ilə deyil, eyni zamanda çevik, innovativ və risk götürmə qabiliyyətinə malik sahibkarların fəaliyyəti ilə təmin olunur. Sahibkarlıq yeni iş yerlərinin yaradılması, rəqabət mühitinin genişlənməsi, istehsalın şaxələndirilməsi və ümumilikdə cəmiyyətin rifah səviyyəsinin yüksəldilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu baxımdan, dövlətin və cəmiyyətin sahibkarlıq təşəbbüslərinə münasibəti, onların inkişafı üçün yaradılan şərait və dəstək mexanizmləri sosial-iqtisadi inkişafın istiqamətini müəyyən edən əsas amillərdəndir. Sahibkarlıq təşəbbüslərinin dəstəklənməsi ilk növbədə iqtisadi fəallığın artmasına səbəb olur. Yeni biznes ideyalarının reallaşdırılması bazarda yeni məhsul və xidmətlərin yaranmasına gətirib çıxarır ki, bu da istehlakçı seçimlərinin genişlənməsinə şərait yaradır. Rəqabətin güclənməsi isə keyfiyyətin yüksəlməsi və qiymətlərin optimallaşması ilə nəticələnir. Bu proses həm istehsalçıların, həm də istehlakçıların maraqlarına xidmət edir və nəticədə iqtisadi sistemin səmərəliliyi artır. Sahibkarlıq təşəbbüsləri olmadan iqtisadiyyatın dinamik inkişafı mümkün deyil, çünki dövlət strukturları çox vaxt bazarın sürətli dəyişikliklərinə çevik reaksiya verə bilmir. Sosial aspektdən yanaşdıqda sahibkarlığın dəstəklənməsi məşğulluq probleminin həllində mühüm rol oynayır. Xüsusilə kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri geniş işçi qüvvəsini cəlb etmək qabiliyyətinə malikdir. Yeni müəssisələrin yaradılması işsizliyin azalmasına, əhalinin gəlir səviyyəsinin artmasına və sosial sabitliyin möhkəmlənməsinə xidmət edir. Bu proses regionlar üzrə balanslı inkişafın təmin olunmasına da müsbət təsir göstərir. Regionlarda sahibkarlıq təşəbbüslərinin təşviqi miqrasiyanın qarşısını alır, yerli resurslardan səmərəli istifadəni təmin edir və regional iqtisadi fərqlərin azalmasına kömək edir. Dövlətin sahibkarlığa dəstək siyasəti bu sahədə əsas istiqamətləndirici rol oynayır. Vergi güzəştləri, subsidiyalar, güzəştli kreditlər və investisiya təşviqi mexanizmləri sahibkarların fəaliyyətini stimullaşdıran əsas alətlərdir. Bu tədbirlər sahibkarların maliyyə yükünü azaldır, riskləri minimuma endirir və yeni layihələrin həyata keçirilməsini daha cəlbəedici edir. Xüsusilə startapların inkişafı üçün yaradılan inkubasiya mərkəzləri və innovasiya parkları gənc sahibkarların ideyalarını reallaşdırmaq üçün mühüm platforma rolunu oynayır. Dövlət tərəfindən yaradılan hüquqi və institusional mühit də sahibkarlığın inkişafında həlledici əhəmiyyət kəsb edir. Maliyyə resurslarına çıxış sahibkarlığın inkişafında əsas problemlərdən biridir və bu sahədə dəstək mexanizmlərinin gücləndirilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bank kreditlərinin əlçatanlığı, faiz dərəcələrinin aşağı olması və alternativ maliyyələşdirmə vasitələrinin inkişafı sahibkarların fəaliyyət imkanlarını genişləndirir. Mikro maliyyə institutları, risk kapitalı fondları və kraudfəndinq platformaları kiçik və orta sahibkarlar üçün mühüm maliyyə mənbələrinə çevrilmişdir. Bu alətlər sahibkarların ilkin kapital çatışmazlığını aradan qaldırmağa və bizneslərini genişləndirməyə imkan verir.

Açar sözlər: sahibkarlıq təşəbbüsləri, sosial-iqtisadi inkişaf, iqtisadi resurslar, sahibkarlığa dəstək, startap layihələri

Giriş

Sahibkarlığın inkişafında təhsil və biliklərin rolu danılmazdır. Sahibkarların menecment, marketing, maliyyə və innovasiya sahələrində biliklərinin artırılması onların uğur şansını yüksəldir. Bu baxımdan, ali təhsil müəssisələrində sahibkarlıq yönümlü proqramların tədrisi, təlim və seminarların təşkili, praktik biliklərin verilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir (8). Təhsil sistemi ilə biznes sektoru arasında əməkdaşlığın gücləndirilməsi tələbələrin real biznes mühitinə integrasiyasını asanlaşdırır və onların gələcəkdə uğurlu sahibkar kimi formalaşmasına şərait yaradır.

Innovasiya və texnologiyanın inkişafı sahibkarlıq təşəbbüslərinin yeni mərhələyə keçidini təmin edir. Rəqəmsal texnologiyalar, süni intellekt, böyük verilənlər və digər müasir texnoloji trendlər sahibkarlıq fəaliyyətinin effektivliyini artırır. Elektron ticarətin genişlənməsi, onlayn xidmətlərin inkişafı və rəqəmsal platformaların yayılması sahibkarlar üçün yeni bazarlara çıxış imkanları yaradır. Bu isə iqtisadiyyatın rəqəmsallaşmasını sürətləndirir və global rəqabət qabiliyyətini artırır.

Sahibkarlıq təşəbbüslərinin dəstəklənməsi həm də sosial inklüzivliyin təmin olunmasına xidmət edir. Qadın sahibkarlığının, gənclərin və sosial həssas qrupların biznes fəaliyyətinə cəlb edilməsi cəmiyyətin bütün təbəqələrinin iqtisadi proseslərdə iştirakını təmin edir. Bu, sosial bərabərliyin güclənməsinə və yoxsulluğun azaldılmasına müsbət təsir göstərir (5). Xüsusilə qadın sahibkarların dəstəklənməsi ailə gəlirlərinin artmasına və sosial rifahın yüksəlməsinə səbəb olur.

Ekoloji aspekt də müasir sahibkarlıq fəaliyyətində mühüm yer tutur. Yaşıl iqtisadiyyat prinsiplərinə əsaslanan sahibkarlıq təşəbbüsləri ətraf mühitin qorunmasına və resurslardan səmərəli istifadəyə yönəlir. Enerji səmərəliliyi, bərpa olunan enerji mənbələrinin tətbiqi və ekoloji təmiz istehsal texnologiyalarının istifadəsi həm iqtisadi, həm də sosial baxımdan uzunmüddətli fayda təmin edir. Dövlət tərəfindən bu sahədə verilən stimullar sahibkarları daha məsuliyyətli və dayanıqlı fəaliyyətə təşviq edir.

Global təcrübə göstərir ki, sahibkarlığın inkişafı üçün əlverişli mühitin yaradılması ölkələrin iqtisadi gücünü müəyyən edən əsas faktorlardan biridir (3). İnkişaf etmiş ölkələrdə sahibkarlığın dəstəklənməsi sistemli və kompleks yanaşma əsasında həyata keçirilir. Hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi, inzibati prosedurların sadələşdirilməsi və korrupsiyanın azaldılması sahibkarların fəaliyyətini asanlaşdıran əsas amillərdəndir. Bu təcrübələrin tətbiqi inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün də mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Konkret olaraq, sahibkarlıq təşəbbüslərinin dəstəklənməsi sosial-iqtisadi inkişafın təmin olunmasında strateji əhəmiyyətə malikdir. Bu proses yalnız iqtisadi artımı deyil, həm də sosial rifahı, məşğulluğu və innovasiyanı təşviq edir. Dövlət, özəl sektor və cəmiyyət arasında əməkdaşlığın gücləndirilməsi sahibkarlığın inkişafını daha da sürətləndirə bilər. Sahibkarlıq fəaliyyətinə göstərilən hər bir dəstək əslində ölkənin gələcəyinə qoyulan investisiya kimi qiymətləndirilməlidir.

SOSIAL-IQTİSADI İNKİŞAF: İSLAHATLAR VƏ HƏDƏFLƏR

Sosial-iqtisadi inkişaf hər bir dövlətin strateji prioritetləri sırasında xüsusi yer tutur və bu inkişafın davamlılığı islahatların düzgün istiqamətləndirilməsi ilə sıx bağlıdır. Müasir dövrdə iqtisadi artımın yalnız kəmiyyət göstəriciləri ilə ölçülməsi kifayət etmir; eyni zamanda sosial rifah, inklüzivlik, dayanıqlılıq və institusional səmərəlilik də əsas meyarlar kimi çıxış edir. Bu baxımdan sosial-iqtisadi inkişafın təmin olunması üçün həyata keçirilən islahatlar sistemli, kompleks və uzunmüddətli hədəflərə əsaslanmalıdır. İslahatlar yalnız mövcud problemlərin aradan qaldırılmasına deyil, həm də gələcək çağırışlara cavab verə biləcək çevik iqtisadi və sosial modelin formalaşdırılmasına yönəlməlidir.

İslahatların əsas məqsədlərindən biri iqtisadiyyatın strukturunun təkmilləşdirilməsi və onun rəqabət qabiliyyətinin artırılmasıdır. Bu istiqamətdə aparılan tədbirlər iqtisadiyyatın neft və ya digər məhdud resurslardan asılılığının azaldılması, qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi və istehsalın diversifikasiyası ilə xarakterizə olunur (1). Müxtəlif sahələrin paralel inkişafı iqtisadi sabitliyi möhkəmləndirir və xarici şoklara qarşı davamlılığı artırır. Bu isə öz növbəsində dövlətin maliyyə dayanıqlığını təmin edir və sosial proqramların maliyyələşdirilməsi üçün geniş imkanlar yaradır.

Sosial-iqtisadi islahatların mühüm istiqamətlərindən biri insan kapitalının inkişafıdır. Təhsil, səhiyyə və sosial müdafiə sistemlərində həyata keçirilən yeniliklər cəmiyyətin ümumi rifahına birbaşa təsir göstərir. Təhsilin keyfiyyətinin artırılması, müasir texnologiyalara əsaslanan tədris metodlarının tətbiqi və əmək bazarının tələblərinə uyğun kadr hazırlığı iqtisadi inkişafın əsas sütunlarından biridir. Eyni zamanda, səhiyyə sisteminin təkmilləşdirilməsi əhəlinin sağlamlıq səviyyəsini yüksəldir və əmək məhsuldarlığının artmasına səbəb olur (7). Sosial müdafiə mexanizmlərinin gücləndirilməsi isə cəmiyyətin həssas təbəqələrinin qorunmasını təmin edir və sosial bərabərliyin formalaşmasına xidmət edir.

İnstitusional islahatlar sosial-iqtisadi inkişafın təmin olunmasında mühüm rol oynayır. Dövlət idarəçiliyində şəffaflığın artırılması, hesabatlılığın gücləndirilməsi və korrupsiyaya qarşı mübarizə iqtisadi mühitin sağlamlaşdırılmasına şərait yaradır. Effektiv idarəetmə mexanizmləri investisiya mühitinin yaxşılaşmasına, sahibkarlıq fəaliyyətinin genişlənməsinə və ümumilikdə iqtisadi fəallığın artmasına səbəb olur. Hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi və biznes mühitinin liberallaşdırılması sahibkarların fəaliyyətini asanlaşdırır və yeni investisiyaların cəlb olunmasını stimullaşdırır.

Rəqəmsal transformasiya müasir islahatların ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı dövlət xidmətlərinin daha əlçatan və səmərəli şəkildə təqdim olunmasına imkan yaradır. Elektron hökumət sistemlərinin tətbiqi, rəqəmsal ödəniş sistemlərinin genişlənməsi və informasiya texnologiyalarının müxtəlif sahələrdə istifadəsi iqtisadiyyatın şəffaflığını artırır və xərclərin azalmasına səbəb olur. Bu proses həm də yeni iş yerlərinin yaranmasına və innovasiya fəaliyyətinin genişlənməsinə şərait yaradır.

Regional inkişaf siyasəti sosial-iqtisadi islahatların mühüm istiqamətlərindən biridir. Regionlar arasında iqtisadi fərqlərin azaldılması, infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsi və yerli iqtisadi

potensialın səmərəli istifadəsi bu siyasətin əsas məqsədlərindəndir (6). Regionlarda sənaye, kənd təsərrüfatı və turizm sahələrinin inkişafı yerli əhəlinin məşğulluğunu artırır və onların həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə səbəb olur. Bu isə daxili miqrasiyanın azalmasına və əhəlinin ölkə üzrə daha balanslı yerləşməsinə gətirib çıxarır.

Əmək bazarının inkişafı və məşğulluğun təmin olunması sosial-iqtisadi hədəflərin əsas komponentlərindən biridir. Əmək bazarında çevikliyin artırılması, qeyri-formal məşğulluğun azaldılması və peşə təhsilinin inkişafı bu istiqamətdə həyata keçirilən əsas tədbirlər sırasındadır. Yeni texnologiyaların tətbiqi və iqtisadiyyatın rəqəmsallaşması yeni peşələrin yaranmasına səbəb olur ki, bu da işçi qüvvəsinin bacarıqlarının davamlı olaraq yenilənməsini tələb edir. Bu baxımdan, ömürboyu təhsil konsepsiyasının tətbiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Sosial-iqtisadi inkişafın hədəfləri arasında yoxsulluğun azaldılması və sosial rifahın artırılması xüsusi yer tutur. Dövlət tərəfindən həyata keçirilən sosial proqramlar, ünvanlı sosial yardım sistemləri və minimum əməkhaqqının artırılması əhəlinin gəlir səviyyəsinin yüksəlməsinə xidmət edir (3). Bu tədbirlər sosial bərabərliyin təmin olunmasına və cəmiyyətin müxtəlif təbəqələri arasında gəlir fərqlərinin azalmasına müsbət təsir göstərir. Sosial rifahın artması isə ümumi iqtisadi aktivliyin yüksəlməsinə səbəb olur.

Ekoloji davamlılıq müasir sosial-iqtisadi islahatların ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Ətraf mühitin qorunması, təbii resurslardan səmərəli istifadə və yaşıl texnologiyaların tətbiqi uzunmüddətli inkişafın təmin olunması üçün vacib şərtlərdəndir. Bərpa olunan enerji mənbələrinin inkişafı, tullantıların idarə olunması və ekoloji standartların tətbiqi həm iqtisadi, həm də sosial baxımdan mühüm nəticələr verir. Bu istiqamətdə həyata keçirilən islahatlar gələcək nəsillər üçün daha sağlam və təhlükəsiz mühitin formalaşmasına xidmət edir.

Qlobal iqtisadi integrasiya sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi üçün geniş imkanlar yaradır. Beynəlxalq ticarət əlaqələrinin genişlənməsi, xarici investisiyaların cəlb olunması və regional əməkdaşlığın gücləndirilməsi iqtisadi artımı stimullaşdırır. Bu prosesdə ölkənin rəqabət qabiliyyətinin artırılması və milli məhsulların dünya bazarlarında mövqeyinin möhkəmləndirilməsi əsas hədəflərdən biri kimi çıxış edir (10, s. 63). Qlobal iqtisadi sistemə integrasiya həm də yeni texnologiyaların və idarəetmə təcrübələrinin ölkəyə transferinə şərait yaradır.

Sosial-iqtisadi inkişafın təmin olunması üçün qarşıya qoyulan hədəflər uzunmüddətli strateji planlaşdırma əsasında müəyyən edilir. Bu hədəflər iqtisadi artımın davamlılığını, sosial rifahın yüksəldilməsini və ekoloji tarazlığın qorunmasını əhatə edir. Hədəflərin reallaşdırılması isə effektiv idarəetmə, düzgün resurs bölgüsü və ictimai iştirakçılığın təmin olunması ilə mümkün olur. Dövlət və cəmiyyət arasında qarşılıqlı etimadın gücləndirilməsi bu prosesin uğurla həyata keçirilməsi üçün vacib şərtlərdən biridir.

Nəticə etibarilə, sosial-iqtisadi inkişaf islahatlar və hədəflər arasında sıx qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. İslahatlar inkişafın aləti, hədəflər isə onun istiqamətini müəyyən edən əsas göstəricilərdir. Bu iki komponentin uzlaşdırılması ölkənin davamlı və inklüziv inkişafını təmin edir. Müasir çağırışlar şəraitində çevik, innovativ və sosial yönümlü siyasətin həyata keçirilməsi sosial-iqtisadi inkişafın əsas təminatçısı kimi çıxış edir. Bu isə yalnız iqtisadi göstəricilərin yaxşılaşması ilə deyil, həm də insanların həyat keyfiyyətinin yüksəlməsi ilə özünü büruzə verir.

YENİ İTİSADI ŞƏRAİTDƏ SAHİBKARLIQ TƏŞƏBBÜSLƏRİNİN SƏMƏRƏLİLİYİ TƏSİRİ MƏSƏLƏLƏRİ

Yeni iqtisadi şəraitdə sahibkarlıq təşəbbüslərinin səmərəliliyi əvvəlki dövrlərlə müqayisədə daha çox amillərdən asılı kompleks bir prosesə çevrilmişdir. Qloballaşma, rəqəmsallaşma, texnoloji yeniliklər və bazar münasibətlərinin sürətli dəyişməsi sahibkarlıq fəaliyyətinə həm yeni imkanlar, həm də ciddi çağırışlar gətirir. Bu şəraitdə sahibkarlıq təşəbbüslərinin səmərəliliyi yalnız maliyyə nəticələri ilə deyil, eyni zamanda innovativlik, çeviklik, risklərin idarə olunması və bazara uyğunlaşma qabiliyyəti ilə ölçülür. Sahibkarların dəyişən iqtisadi mühitə operativ reaksiya vermək bacarığı onların uğurunun əsas göstəricilərindən birinə çevrilir.

Yeni iqtisadi şəraitin əsas xüsusiyyətlərindən biri rəqəmsal texnologiyaların geniş tətbiqidir ki, bu da sahibkarlıq fəaliyyətinin mahiyyətini köklü şəkildə dəyişir. Elektron ticarət, rəqəmsal marketing, onlayn xidmət platformaları və avtomatlaşdırma sistemləri biznes proseslərinin optimallaşdırılmasına və xərclərin azaldılmasına imkan yaradır. Bu isə sahibkarlıq təşəbbüslərinin səmərəliliyini artıran mühüm amil kimi çıxış edir (14, s. 124). Eyni zamanda, rəqəmsallaşma kiçik və orta sahibkarlar üçün yeni bazarlara çıxışı asanlaşdırır və onların global miqyasda fəaliyyət göstərməsinə şərait yaradır.

Sahibkarlıq təşəbbüslərinin səmərəliliyinə təsir edən mühüm məsələlərdən biri resurslardan istifadə səviyyəsidir. Yeni iqtisadi şəraitdə məhdud resursların daha səmərəli idarə olunması tələb olunur. Bu baxımdan innovativ idarəetmə metodlarının tətbiqi, istehsal proseslərinin optimallaşdırılması və xərclərin minimallaşdırılması sahibkarlığın effektivliyini artırır. Resursların düzgün bölgüsü və istifadəsi yalnız iqtisadi mənfəətin artırılmasına deyil, həm də uzunmüddətli dayanıqlılığın təmin olunmasına xidmət edir.

İnsan kapitalı yeni iqtisadi mühitdə sahibkarlıq təşəbbüslərinin səmərəliliyinə birbaşa təsir göstərən əsas amillərdən biridir. Yüksək ixtisaslı, kreativ və dəyişikliklərə açıq kadrların mövcudluğu biznesin inkişaf imkanlarını genişləndirir. Müasir sahibkarlar yalnız idarəetmə bacarıqlarına deyil, həm də texnoloji biliklərə, analitik düşüncə qabiliyyətinə və strateji planlaşdırma bacarıqlarına malik olmalıdırlar (12, s. 99). Bu baxımdan təhsil sisteminin əmək bazarının tələblərinə uyğunlaşdırılması və davamlı təlim proqramlarının həyata keçirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Yeni iqtisadi şəraitdə bazar rəqabətinin güclənməsi sahibkarlıq təşəbbüslərinin səmərəliliyinə təsir edən əsas faktorlar sırasındadır. Rəqabətli mühit sahibkarları daha keyfiyyətli məhsul və xidmətlər təqdim etməyə, innovativ həllər tətbiq etməyə və müştəri məmnuniyyətini artırmağa məcbur edir. Bu isə nəticə etibarilə biznesin ümumi effektivliyinin yüksəlməsinə gətirib çıxarır. Rəqabət eyni zamanda zəif və qeyri-effektiv müəssisələrin bazardan çıxmasına səbəb olaraq iqtisadiyyatın sağlamlaşmasına xidmət edir.

Maliyyə resurslarına çıxış imkanları da sahibkarlıq təşəbbüslərinin səmərəliliyinə ciddi təsir göstərir. Yeni iqtisadi şəraitdə alternativ maliyyə mənbələrinin, o cümlədən risk kapitalı, startup fondları və kraudfandinq platformalarının inkişafı sahibkarların fəaliyyət imkanlarını genişləndirir. Bu imkanlar innovativ layihələrin həyata keçirilməsini sürətləndirir və bizneslərin böyüməsini stimullaşdırır. Eyni zamanda, maliyyə idarəetməsinin düzgün təşkili və risklərin effektiv qiymətləndirilməsi sahibkarlıq fəaliyyətinin davamlılığını təmin edir (13, s. 87).

Dövlətin iqtisadi siyasəti və tənzimləyici mexanizmlər də sahibkarlıq təşəbbüslərinin səmərəliliyinə mühüm təsir göstərir. Vergi siyasəti, hüquqi mühit, inzibati prosedurların sadəliyi və dövlət dəstək proqramları sahibkarların fəaliyyətinə birbaşa təsir edir. Sahibkarlığın inkişafını təşviq edən mühitin yaradılması, bürokratik maneələrin azaldılması və şəffaflığın təmin olunması biznes fəaliyyətinin effektivliyini artırır. Bu baxımdan dövlət və özəl sektor arasında əməkdaşlığın gücləndirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Yeni iqtisadi şəraitdə innovasiya sahibkarlıq təşəbbüslərinin səmərəliliyinin əsas mənbələrindən biri kimi çıxış edir (9). Yeni məhsulların yaradılması, xidmətlərin təkmilləşdirilməsi və istehsal proseslərinin modernləşdirilməsi biznesin rəqabət qabiliyyətini artırır. İnnovativ yanaşmalar sahibkarlara bazarda fərqlənmək imkanı verir və onların gəlirliliyini yüksəldir. Bu isə iqtisadiyyatın ümumi inkişafına müsbət təsir göstərir.

Risklərin idarə olunması da yeni iqtisadi şəraitdə sahibkarlıq təşəbbüslərinin səmərəliliyinə təsir edən mühüm məsələlərdən biridir. Qlobal iqtisadi qeyri-müəyyənlik, bazar dəyişkənliyi və texnoloji risklər sahibkarların fəaliyyətində əlavə çətinliklər yaradır. Bu baxımdan risklərin əvvəlcədən müəyyənləşdirilməsi, onların qiymətləndirilməsi və idarə olunması mexanizmlərinin tətbiqi biznesin davamlılığını təmin edir (11, s. 72). Risklərin düzgün idarə olunması sahibkarlıq təşəbbüslərinin uğur şansını artırır və mümkün itkilərin qarşısını alır.

Sosial məsuliyyət və dayanıqlı inkişaf prinsipləri də yeni iqtisadi şəraitdə sahibkarlıq təşəbbüslərinin səmərəliliyinə təsir edən mühüm amillər sırasındadır. Müasir dövrdə bizneslər yalnız mənfəət əldə etməyə deyil, eyni zamanda cəmiyyətə və ətraf mühitə qarşı məsuliyyətli olmağa çalışırlar. Sosial və ekoloji məsuliyyətin nəzərə alınması biznesin reputasiyasını artırır və uzunmüddətli uğurun təmin olunmasına kömək edir.

Beləliklə, yeni iqtisadi şəraitdə sahibkarlıq təşəbbüslərinin səmərəliliyi çoxşaxəli və dinamik xarakter daşıyır. Bu səmərəlilik texnologiya, insan kapitalı, maliyyə resursları, dövlət siyasəti və bazar şəraiti kimi müxtəlif amillərin qarşılıqlı təsiri nəticəsində formalaşır. Sahibkarların bu amilləri düzgün qiymətləndirməsi və uyğun strategiyalar tətbiq etməsi onların uğurunun əsas şərtidir. Müasir iqtisadi mühitdə yalnız çevik, innovativ və strateji düşünən sahibkarlar yüksək səmərəlilik əldə edə və davamlı inkişaf təmin edə bilərlər.

ƏDƏBİYYAT

1. "Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında "Azərbaycan Respublikasının qanunu, Bakı, 15 dekabr 1992-ci il.
2. Azərbaycan Respublikasının Konstitutsiyası. 12 noyabr 1995-ci il
3. "Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası". Bakı, 23 may 2007-ci il.
4. "Sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinin " Bir pəncərə" prinsipi üzrə təşkilinin təmin tədbirləri haqqında" Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 25 oktyabr 2007-ci il tarixli sərəncamı, "Azərbaycan" qəzeti, 29 oktyabr 2007-ci il.
5. "2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ıraq məhsulları ilə etiblə təminatına dair Dövlət Proqramı". Bakı, 25 avqust 2008-ci il.
6. "Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının Dövlət Proqramı (2002-2005-ci illər)" Bakı, 17 avqust 2002-ci il.
7. 2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı. Bakı, 15 sentyabr 2009-cu il.
8. Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyasının həyata keçirilməsi üzrə 2011-2015-ci illər üçün Dövlət Proqramı, Bakı, 15 noyabr 2011-ci il.
9. "Azərbaycan respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Dövlət Proqramı". Bakı, 14 aprel 2009-cu il.
10. Azərbaycan Respublikasının 2008-2011-ci illər üzrə iqtisadi-sosial inkişaf konsepsiyası və proqnoz göstəriciləri. Bakı, sentyabr 2007-ci il.
11. AR DSK. Müstəqil Azərbaycan 2011. Bakı, 2011. 640 s.
12. Azərbaycan sahibkarlığının inkişafının bazar mexanizmləri. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası İqtisadiyyat İnstitutu. "Elm", 2008, 300 s.
13. Allahverdiyev H.V., Qafarov K.S., Əhmədov Ə.M. Milli iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi. Bakı, 2007, 564 s.
14. Qasımov F.H., Nəcəfov Z.M. İnnovasoyalar : yaranması, yayılması və inkişaf perspektivləri. Bakı, "Elm", 2009, 416 s.

15. Gasimov, C. (2020). Socio-economic development of the Nakhchivan Autonomous Republic at the level of implementation of regional state programs (2004-2008 years). *Nakhchivan: Acemi*.
16. Mahmudov, J. I., & Gasimov, J. Y. (2018, November). Establishment of new production enterprises as a basis for balancing the level of development of the regions and ensuring employment. In *Igdir I International Congress of Multidisciplinary Work (www.umteb.com)*, Igdir (pp. 48-56).

АННОТАЦИЯ

ПОДДЕРЖКА ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКИХ ИНИЦИАТИВ В СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ

Нихад Байрам оглы Шукюрлю

Нахчыванский Государственный Университет

Поддержка предпринимательских инициатив выступает одной из ключевых движущих сил современного социально-экономического развития. В условиях глобализации устойчивость экономического роста обеспечивается не только государственными инвестициями, но и деятельностью предпринимателей, обладающих гибкостью, инновационным мышлением и способностью к принятию рисков. Предпринимательство имеет особое значение с точки зрения создания новых рабочих мест, расширения конкурентной среды, диверсификации производства и в целом повышения уровня благосостояния общества. В этой связи отношение государства и общества к предпринимательским инициативам, создаваемые условия для их развития и механизмы поддержки являются основными факторами, определяющими направление социально-экономического развития.

Поддержка предпринимательских инициатив, прежде всего, способствует росту экономической активности. Реализация новых бизнес-идей приводит к появлению на рынке новых товаров и услуг, что, в свою очередь, расширяет выбор потребителей. Усиление конкуренции ведет к повышению качества продукции и оптимизации цен. Данный процесс отвечает интересам как производителей, так и потребителей, и в конечном итоге способствует повышению эффективности экономической системы. Без предпринимательских инициатив динамичное развитие экономики невозможно, поскольку государственные структуры зачастую не способны оперативно реагировать на быстрые изменения рынка.

С социальной точки зрения поддержка предпринимательства играет важную роль в решении проблемы занятости. Особенно субъекты малого и среднего бизнеса обладают значительным потенциалом привлечения рабочей силы. Создание новых предприятий способствует снижению уровня безработицы, росту доходов населения и укреплению социальной стабильности. Этот процесс также оказывает положительное влияние на обеспечение сбалансированного

регионального развития. Стимулирование предпринимательских инициатив в регионах предотвращает миграцию, обеспечивает эффективное использование местных ресурсов и способствует сокращению региональных экономических различий.

Государственная политика поддержки предпринимательства играет направляющую роль в данной сфере. Налоговые льготы, субсидии, льготные кредиты и механизмы стимулирования инвестиций являются основными инструментами, способствующими развитию предпринимательской деятельности. Эти меры снижают финансовую нагрузку на предпринимателей, минимизируют риски и делают реализацию новых проектов более привлекательной. В частности, инкубационные центры и инновационные парки, созданные для развития стартапов, служат важной платформой для реализации идей молодых предпринимателей. Существенное значение имеет также формируемая государством правовая и институциональная среда.

Доступ к финансовым ресурсам остается одной из ключевых проблем развития предпринимательства, в связи с чем особое значение приобретает усиление механизмов поддержки в данной области. Доступность банковских кредитов, снижение процентных ставок и развитие альтернативных источников финансирования расширяют возможности предпринимателей. Микрофинансовые институты, венчурные фонды и краудфандинговые платформы стали важными источниками финансирования для малого и среднего бизнеса. Эти инструменты позволяют преодолевать дефицит первоначального капитала и способствуют расширению предпринимательской деятельности.

Ключевые слова: *предпринимательские инициативы, социально-экономическое развитие, экономические ресурсы, поддержка предпринимательства, стартап-проекты и др.*

ABSTRACT

SUPPORT OF ENTREPRENEURIAL INITIATIVES IN SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT

Nihad Bayram oglu Shukurlu

Nakhchivan State University

The support of entrepreneurial initiatives is one of the key driving forces of modern socio-economic development. In a globalizing world, the sustainability of economic growth is ensured not only by state investments but also by the activities of entrepreneurs who possess flexibility, innovativeness, and a capacity for risk-taking. Entrepreneurship plays a crucial role in creating new jobs, expanding the competitive environment, diversifying production, and ultimately improving societal welfare. In this regard, the attitude of the state and society toward entrepreneurial initiatives, the conditions created for their

development, and the support mechanisms applied are among the main factors determining the direction of socio-economic development.

Support for entrepreneurial initiatives primarily contributes to increased economic activity. The implementation of new business ideas leads to the emergence of new products and services in the market, thereby expanding consumer choice. Increased competition results in improved quality and price optimization. This process serves the interests of both producers and consumers and ultimately enhances the efficiency of the economic system. Without entrepreneurial initiatives, dynamic economic development is not possible, as state structures are often unable to respond flexibly to rapid market changes.

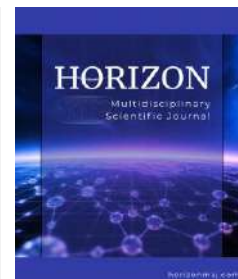
From a social perspective, supporting entrepreneurship plays a significant role in addressing employment issues. Small and medium-sized enterprises, in particular, have a strong capacity to absorb labor. The establishment of new enterprises contributes to reducing unemployment, increasing household incomes, and strengthening social stability. This process also positively affects balanced regional development. Promoting entrepreneurial initiatives in regions prevents migration, ensures efficient utilization of local resources, and contributes to reducing regional economic disparities.

The state's policy of supporting entrepreneurship plays a guiding role in this sphere. Tax incentives, subsidies, concessional loans, and investment promotion mechanisms are key tools stimulating entrepreneurial activity. These measures reduce the financial burden on entrepreneurs, minimize risks, and make the implementation of new projects more attractive. In particular, incubation centers and innovation parks established for startup development serve as important platforms for young entrepreneurs to realize their ideas. The legal and institutional environment created by the state is also of decisive importance for the development of entrepreneurship.

Access to financial resources remains one of the main challenges in the development of entrepreneurship, making the strengthening of support mechanisms in this area particularly important. The availability of bank loans, lower interest rates, and the development of alternative financing instruments expand entrepreneurial opportunities. Microfinance institutions, venture capital funds, and crowdfunding platforms have become significant financial sources for small and medium-sized enterprises. These instruments help overcome initial capital shortages and enable business expansion.

Keywords: *entrepreneurial initiatives, socio-economic development, economic resources, entrepreneurship support, startup projects, etc.*

Original Research Paper

Folklorda lirik növün janrlarının xüsusiyyətləri

Aniya Zeynalova

<https://orcid.org/0009-0008-8896-1194>

¹Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan, Azərbaycan.

Article history

Received: 05.04.2026

Revised: 29.04.2026

Accepted: 05.05.2026

*Corresponding Author:

Aniya Zeynalova, Naxçıvan

Dövlət Universiteti,

Naxçıvan, Azərbaycan;

Email:

zeynalovaaniya@gmail.com

Xülasə

Folklorda lirik növ xalqın daxili hiss və duyğularını ifadə edən ən mühüm bədii yaradıcılıq sahələrindən biridir. Ədəbiyyat nəzəriyyəsinə görə bədii ədəbiyyat üç əsas növə – epik, dramatik və lirik növlərə bölünür. Lirik növ insanın daxili aləmini, emosiyalarını və həyat hadisələrinə münasibətini poetik dillə ifadə edir. Bu növdə hadisələrin geniş təsvirindən daha çox insanın ruh halı, sevinc və kədəri, sevgi, həsrət, ümid və digər mənəvi duyğular ön plana çıxır. Lirik əsərlər adətən qısa olsa da, güclü emosional təsir və dərin məzmunla malik olur. Lirik növün tarixi çox qədimdir. Qədim dövrlərdə şeirlər musiqi alətlərinin müşayiəti ilə ifa edilmiş, sonradan bu ənənə folklorda və yazılı ədəbiyyatda inkişaf etmişdir. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında lirik janrlar xalqın həyat tərzini, adət-ənənələrini və dünyagörüşünü əks etdirən kollektiv yaradıcılıq nümunələri kimi formalaşmışdır. Bu nümunələr uzun illər şifahi şəkildə yayılmış və nəsil-dən-nəslə ötürülmüşdür. Folklorun lirik janrlarına nəğmələr, bayatılar, ağılar, laylalar, oxşamalar və vəsfi-hallar daxildir. Bu janrların hər biri müəyyən həyat hadisələri və emosional vəziyyətlə bağlı yaranmışdır. Məsələn, bayatılar qısa və mənalı şeir forması kimi xalq hikmətini ifadə edir, ağılar insan itkisi ilə bağlı kədərli hissləri əks etdirir, laylalar isə ana məhəbbətini və qayğısını ifadə edir. Nəğmələr isə əmək, mərasim və mövsüm hadisələri ilə bağlı yaranmışdır. Ümumilikdə, folklorun lirik janrları Azərbaycan xalqının mənəvi dünyasını, estetik düşüncəsini və mədəni dəyərlərini əks etdirən mühüm irsdir. Bu janrlar həm xalqın tarixi yaddaşını qoruyur, həm də milli mədəniyyətin inkişafında böyük rol oynayır.

Açar sözlər: folklor, lirik janrlar, xalq yaradıcılığı, lirik növün xüsusiyyətləri

Giriş

Lirik növ nədir?

Ədəbiyyat nəzəriyyəsində bədii ədəbiyyat əsasən üç növə bölünür: epik (hekayə və təsvir yolu ilə), dramatik (əyani tamaşa forması ilə) və lirik növ (tərənnüm, duyğu-ifadə) olaraq. Lirik sözü qədim yunan dilində lira musiqi alətindən götürülüb. Bu alətlə müşayiət edilən nəğmələr sonradan lirika adlanıb.

Lirik növdə şairin, müəllifin və ya liriks qəhrəman adlanan şəxsiyyətin daxili duyğu və yaşıntıları əsas yer tutur; hadisələrin təhkiyəsi (yəni epik növdə olduğu kimi) ikinci plandadır və ya yoxdur.

Beləliklə, lirik növ Subyektiv duyğu, hiss və düşüncələrin sənətkarlıqla ifadə olunduğu ədəbi növdür.

Bu növün əsas xüsusiyyətləri:

daxili ruh halının obrazlı təqdimatı:

ölçü-misra, ritm, qafiyə və poetik dil elementləri (xüsusilə şeir formasında);

obraz-sevgi, təbiət, məhəbbət, yaşanmışlıq kimi mövzuların dominansı;

epik süjet yoxluğu və ya azlığı (yəni geniş hərəkət və xarici hadisələr əvəzinə daxili emosiyalar);

Lirik növün yaranma və inkişaf tarixi

Lirik növün tarixi çox qədimdir. Qədim yunan ədəbiyyatında şairlər lira” aləti ilə müşayiət edilərək şeirlər söyləyirdilər.

Şərqdə və Azərbaycan ədəbiyyatında isə rübab, rübabi şeir kimi anlayışlar yaranmışdır – misal üçün, rübabi şeirlər”.

Folklor səviyyəsində lirik əsərlər şifahi şəkildə mərasimlərdə, nəğmələr şəklində, mahnı və sözlü yaradıcılıqda meydana çıxmışdır.

Zamanla yazılı ədəbiyyat inkişaf etdikcə lirik şeir formalaşmış və şairlər tərəfindən mən, hiss, yaşanmışlıq mövzuları poetik olaraq işlənmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatında klassik dövr şairləri (məsələn, Füzuli) lirikanı yüksək səviyyədə təmsil etmişlər.

Lirik növün əsas əlamətləri:

Subyektivlik: şair öz duyğu və düşüncələrini açıq-aşkar ifadə edir.

Duyğu yoğunluğu: ruh halı, his, intizar, sevgi, kədər, təbiət təsvirləri lirikanın mərkəzindədir.

Obrazlı dil və poetik forma: metaforalar, simvollar, ritmik quruluş və qafiyə istifadə edilir.

Süjetsiz və ya minimal süjetli quruluş: hadisələrin xarici gedişi az, daha çox daxili an” və hisslər üzərində dayanılır.

Lirik növ ədəbiyyatın əsas növlərindən biri olub insanın daxili aləmini, hiss və duyğularını, düşüncələrini və həyat hadisələrinə münasibətini ifadə edən bədii yaradıcılıq sahəsidir. Bu növdə hadisələrin geniş və ardıcıl təsvirindən daha çox insanın emosional vəziyyəti, ruh halı və şəxsi hissləri ön plana çıxır. Lirik əsərlərdə sevinc, kədər, sevgi, həsrət, ümid, vətən sevgisi, təbiətə vurğunluq, ayrılıq və digər mənəvi duyğular poetik dillə ifadə olunur.

Bu xüsusiyyətlərinə görə lirik əsərlər adətən qısa olur, lakin dərin mənə və güclü emosional təsirə malik olur. Lirik növ həm şifahi xalq ədəbiyyatında, həm də yazılı ədəbiyyatda geniş inkişaf etmiş və müxtəlif janrlarla zənginləşmişdir.

Şifahi xalq ədəbiyyatında lirik janrlar xalqın həyat tərzinin, adət-ənənələrinin və dünyagörüşünün bədii ifadəsi kimi formalaşmışdır. Bu janrlar xalqın kollektiv yaradıcılığının məhsulu olub uzun illər boyunca şifahi şəkildə yayılmış və nəsil-dən-nəslə ötürülmüşdür. Xalqın gündəlik həyatı, əmək fəaliyyəti, ailə münasibətləri, mərasimləri və təbiətlə bağlı müşahidələri bu janrların yaranmasına təsir göstərmişdir.

ƏSAS HİSSƏ

• Folklorun lirik növündə nəğmələr, mahnılar, bayatılar, ağılar, laylalar, vəsfi-hallar, oxşamalar və digər formalar mühüm yer tutur. Bu janrların hər biri müəyyən həyat hadisəsi ilə bağlı yaranmış və müxtəlif emosional vəziyyətləri ifadə etmişdir.

Nəğmələr şifahi xalq ədəbiyyatının ən qədim və geniş yayılmış lirik janrlarından biridir. Onlar adətən musiqi ilə birlikdə ifa olunur və xalqın həyatının müxtəlif sahələrini əks etdirir. Nəğmələr insanların sevincini, kədərini, əmək fəaliyyətini və mərasimlərini ifadə edən poetik nümunələrdir. Xalq arasında müxtəlif növ nəğmələr mövcuddur.

Əmək nəğmələri insanların iş zamanı oxuduqları nəğmələrdir. Bu nəğmələr əkinçilik, biçin, toxuculuq, suvarma, maldarlıq və digər əmək prosesləri zamanı ifa olunur. Əmək nəğmələri iş prosesinə ritm verir, insanların yorğunluğunu azaldır və onları ruhlandırır. Mərasim nəğmələri isə toy, nişan, xınayaxdı, Novruz bayramı və digər mərasimlər zamanı oxunan nəğmələrdir. Bu nəğmələr həmin mərasimlərin şən və təntənəli atmosferini əks etdirir.

Mövsüm nəğmələri ilin müxtəlif fəsiləri ilə bağlı yaranmışdır. Bu nəğmələrdə baharın gəlişi, təbiətin oyanması, məhsul bolluğu və kənd həyatının müxtəlif tərəfləri təsvir olunur. Qəhrəmanlıq nəğmələri isə xalqın igid oğullarının şücaətini, döyüşlərdə göstərdikləri qəhrəmanlığı və vətən uğrunda mübarizəni tərənnüm edir.

Bayatı Azərbaycan folklorunun ən qədim və ən məşhur lirik janrlarından biridir. Bayatı qısa, lakin çox mənalı şeir formasıdır. Adətən dörd misradan ibarət olur və hər misrası yeddi hecadan təşkil edilir. Bayatılarda çox vaxt həyatın müxtəlif tərəfləri – sevgi, ayrılıq, həsrət, vətən sevgisi, təbiət gözəllikləri, insan münasibətləri və həyatın fəlsəfi mənası ifadə olunur.

Bu şeir forması sadə və yaddaqalan olduğu üçün xalq arasında geniş yayılmışdır.

Bayatılar həm də xalqın hikmətini və həyat təcrübəsini əks etdirir. Onlar çox vaxt aşıqlar tərəfindən ifa edilir və musiqi ilə birlikdə səsləndirilir.

Ağı isə faciəvi hadisələr və insan itkisi ilə bağlı yaranmış lirik janrdır. Ağılar əsasən yas mərasimlərində söyənir və insanların kədərini, dərini və itki ilə bağlı hissələrini ifadə edir. Bu janrdə mərhumun həyatı, onun yaxşı xüsusiyyətləri və xatirəsi yad edilir. Ağılar çox təsirli və emosional olur, insanın dərin kədərini poetik şəkildə ifadə edir. Bəzən ağılar spontan şəkildə yaranır və yas mərasimində söyləyən şəxs öz hissələrini bədii formada ifadə edir.

Laylalar anaların körpələrinə oxuduqları ən həzin və səmimi lirik janrlardan biridir. Laylalarda ana məhəbbəti, qayğı və şəfqət hissələri ifadə olunur. Ana uşağını yuxuya vermək üçün sakit və melodik səslə layla oxuyur. Bu laylalarda çox vaxt uşağın gələcəyi ilə bağlı xoş arzular, xeyir-dualar və ümidlər yer alır. Laylalar həm də uşağın psixoloji və emosional inkişafına təsir göstərən folklor nümunələrindən hesab olunur.

Oxşamalar uşaqları əzizləmək və onlara sevgi göstərmək məqsədi ilə söylənən lirik nümunələrdir. Bu janrda uşağın gözəlliyi, şirinliyi və sevimli xüsusiyyətləri təriflənir. Oxşamalar çox vaxt analar, nənələr və ailənin digər üzvləri tərəfindən söylənir. Bu janr ailə mühitində sevgi və qayğının ifadəsi kimi mühüm rol oynayır.

Vəsfi-hallar isə müəyyən şəxslərin, xüsusən də igidlərin, gözəllərin və ya hörmətli insanların xüsusiyyətlərini tərifləyən lirik nümunələrdir. Bu janrda insanın gözəlliyi, igidliyi, mərdliyi və digər müsbət xüsusiyyətləri poetik dillə təsvir olunur. Vəsfi-hallar həm də xalqın ideal insan obrazını ifadə edən folklor nümunələri kimi dəyərləndirilir.

Şifahi xalq ədəbiyyatının bu lirik janrları Azərbaycan xalqının mənəvi dünyasının, həyat tərzinin və estetik zövqünün formalaşmasında böyük rol oynamışdır. Bu janrlar xalqın tarixi yaddaşını, mədəni dəyərlərini və adət-ənənələrini qoruyub saxlayır. Eyni zamanda onlar yazılı ədəbiyyatın inkişafına da təsir göstərmiş, bir çox şair və yazıçıların yaradıcılığında folklor motivlərinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Buna görə də şifahi xalq ədəbiyyatının lirik janrları həm ədəbi, həm də mədəni baxımdan çox böyük əhəmiyyətə malikdir və milli irsin mühüm tərkib hissəsi hesab olunur.

NƏTİCƏ

Folklorda lirik janrların formalaşması xalqın dünyagörüşü, həyat tərzini və estetik düşüncəsi ilə sıx bağlıdır. Bu janrlar insanların gündəlik həyatında baş verən hadisələrə münasibətin, daxili hisslərin və emosional vəziyyətin bədii ifadəsi kimi meydana gəlmişdir. Lirik folklor nümunələri insanların sevincli və kədərli anlarında, müxtəlif mərasimlərdə, əmək prosesində və ailə mühitində yaranmış və bu səbəbdən də xalqın həyatının ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Bu nümunələrdə sadə, lakin təsirli dil və poetik ifadə vasitələrindən istifadə olunur. Xalq yaradıcılığının bu sahəsi özündə həm estetik gözəlliyi, həm də həyat təcrübəsini birləşdirir.

Lirik folklor nümunələrinin mühüm xüsusiyyətlərindən biri onların kollektiv yaradıcılıq məhsulu olmasıdır. Bu əsərlərin konkret müəllifi olmur, çünki onlar xalq arasında formalaşaraq zamanla təkmilləşmiş və müxtəlif variantlarda yayılmışdır. Eyni bir bayatı və ya nəğmə müxtəlif bölgələrdə fərqli sözlərlə və ya kiçik dəyişikliklərlə söylənə bilər.

Bu xüsusiyyət folklorun canlı və daim inkişaf edən bir yaradıcılıq sahəsi olduğunu göstərir. İnsanlar öz həyat təcrübələrini və hisslərini bu nümunələrə əlavə etdikcə folklor janrları daha da zənginləşmişdir.

Lirik folklor nümunələrində bədii təsvir vasitələri də mühüm rol oynayır. Bu nümunələrdə təşbeh, metafora, bənzətmə, epitet və digər poetik vasitələrdən geniş istifadə olunur. Təbiət hadisələri çox vaxt insan hisslərinin ifadəsi üçün bədii simvol kimi təqdim edilir.

Məsələn, bahar sevinci və yenilənməni, payız isə ayrılıq və kədəri ifadə edə bilər. Bu cür bədii təsvirlər lirik folklor nümunələrinin emosional təsirini daha da gücləndirir və onların yadda qalan olmasına kömək edir.

Azərbaycan folklorunun lirik janrlarında təbiət mövzusu xüsusi yer tutur. İnsanlar təbiətlə sıx əlaqədə yaşadıkları üçün təbiət hadisələri onların yaradıcılığında geniş əks olunmuşdur. Dağlar, çaylar, çəmənlilər, çiçəklər və müxtəlif təbiət mənzərələri xalqın duyğularının ifadə vasitəsinə çevrilmişdir.

Təbiət obrazları vasitəsilə sevgi, həsrət, ayrılıq və ümid kimi hisslər poetik şəkildə ifadə edilmişdir. Bu xüsusiyyət lirik folklor nümunələrinə xüsusi gözəllik və təsir gücü qazandırır.

Lirik janrların bir hissəsi məişət həyatını əks etdirən nümunələrdən ibarətdir. Bu nümunələrdə ailə münasibətləri, məhəbbət, dostluq və sosial münasibətlər kimi mövzular geniş yer tutur. Xüsusilə sevgi mövzusu lirik folklorun ən geniş yayılmış mövzularından biridir.

Sevən insanların hissləri, ayrılıq dərdi, görüş arzusu və sədaqət kimi mövzular bu janrların əsas məzmununu təşkil edir. Bu nümunələr sadə dillə ifadə olunsada, dərin emosional məna daşıyır və insanların ürəyinə asanlıqla yol tapır.

Folklorun lirik janrlarında qadınların rolu da diqqətəlayiqdir. Bir çox laylalar, ağılar və oxşamalar məhz qadınların yaradıcılıq fəaliyyəti nəticəsində meydana gəlmişdir. Qadınlar ailə və məişət həyatının mərkəzində olduqları üçün onların hiss və düşüncələri folklor nümunələrində geniş əks olunmuşdur. Xüsusilə layla və ağı kimi janrlar qadınların emosional dünyasının bədii ifadəsi kimi dəyərləndirilir. Bu janrlar vasitəsilə ana məhəbbəti, ailə qayğısı və insan itkisi ilə bağlı dərin hisslər ifadə edilir.

Lirik folklor nümunələri musiqi ilə sıx bağlıdır. Bir çox nəğmə və bayatılar musiqi müşayiəti ilə ifa olunur və bu zaman söz və melodiya bir-birini tamamlayır. Musiqi bu nümunələrin emosional təsirini artırır və onların daha yadda qalan olmasına səbəb olur. Bu xüsusiyyət folklorun sinkretik xarakterini, yəni söz, musiqi və bəzən də hərəkətin birləşməsini göstərir. Xalq arasında bu cür nümunələrin ifası həm də kollektiv ünsiyyət və birlik hissini gücləndirir.

Folklorun lirik janrları yalnız əyləncə məqsədi daşımır, eyni zamanda tərbiyəvi və maarifləndirici funksiyaya da malikdir. Bu nümunələr vasitəsilə xalq öz həyat təcrübəsini, əxlaqi dəyərlərini və dünyagörüşünü gələcək nəsillərə ötürür. Məsələn, bəzi bayatılarda və nəğmələrdə sədaqət, mərdlik, vətənpərvərlik və insanpərvərlik kimi dəyərlər təbliğ olunur. Bu xüsusiyyət folklorun cəmiyyətin mənəvi tərbiyəsində mühüm rol oynadığını göstərir.

Zaman keçdikcə folklorun lirik janrları yeni məzmun və formalarla zənginləşmişdir. Müxtəlif tarixi dövrlərdə baş verən hadisələr, ictimai dəyişikliklər və insanların həyat tərzindəki yeniliklər bu janrların mövzu dairəsinə təsir göstərmişdir. Bəzi folklor nümunələrində tarixi hadisələrin izləri də müşahidə olunur. Bu isə göstərir ki, lirik folklor təkcə şəxsi hisslərin deyil, həm də xalqın tarixi yaddaşının ifadə vasitələrindən biridir.

Folklorun lirik janrları müasir dövrdə də öz əhəmiyyətini qoruyub saxlayır. Onlar xalqın mədəni irsinin mühüm hissəsi kimi tədqiq edilir, toplanır və nəşr olunur. Bir çox folklorşünas alimlər bu janrların öyrənilməsi ilə məşğul olmuş, onların poetik xüsusiyyətlərini və tarixi inkişafını araşdırmışdır. Bu

tədqiqatlar nəticəsində folklor nümunələrinin zənginliyi və onların milli mədəniyyət üçün əhəmiyyəti daha aydın şəkildə ortaya qoyulmuşdur.

Bu gün də xalq arasında müxtəlif mərasimlərdə, xüsusilə toy və bayramlarda folklorun lirik janrlarına rast gəlmək mümkündür. İnsanlar bu nümunələr vasitəsilə öz milli kimliklərini və mədəni ənənələrini yaşadırlar. Folklor nümunələrinin qorunması və gələcək nəsillərə ötürülməsi isə milli mədəniyyətin davamlı inkişafı üçün böyük əhəmiyyət daşıyır. Buna görə də folklorun lirik janrları yalnız keçmişin yadigarı deyil, həm də bu günün və gələcəyin mədəni sərvəti kimi qiymətləndirilir.

İstifadə olunan ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan folkloru antologiyası – Bakı: Elm nəşriyyatı.
2. Məhərrəm Qasımlı – Azərbaycan folkloru. Bakı: Elm və Təhsil nəşriyyatı.
3. Azad Nəbiyev – Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif nəşriyyatı.
4. Füzuli Bayat – Azərbaycan folkloru və xalq ədəbiyyatı. Bakı: Elm nəşriyyatı.
5. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası – Azərbaycan folkloru (dərslük). Bakı.
6. Hashimov, A., & Babazade, Z. (2026). Restoration of Archetypal Memory in Elchin's Novel Mahmud and Maryam. *EuroGlobal Journal of Linguistics and Language Education*, 3(2), 143-152.
7. Hashimov, A., Babazade, Z., & Guliyeva, S. (2026). THE PROBLEM OF THE BIPOLAR PERSONALITY IN THE CONTEMPORARY POSTMODERN AZERBAIJANI NOVEL. *German International Journal of Modern Science/Deutsche Internationale Zeitschrift für Zeitgenössische Wissenschaft*, (124), 47.
8. Valiyev, E. A. (2019). Morphemes which create verb and adjective in Muhammad Fuzuli's poetry. *Актуальні питання гуманітарних наук*, (25), 69-72.
9. Asgerova, K. (2024). A paradigmatic and syntagmatic description of lexemes in German language. *Universidad y Sociedad*, 16(1), 435-442.

SUMMARY

Aniya Zeynalova

Nakhchivan State University

Lyric genre in folklore is one of the most important forms of artistic expression that reflects people's inner feelings and emotions. According to literary theory, literature is generally divided into three main types: epic, dramatic, and lyric. The lyric type focuses on expressing a person's inner world, emotions, and personal attitude toward life events. In lyric works, the emotional state of a person, such as joy, sadness, love, longing, hope, and other spiritual feelings, becomes more important than

the description of external events. Although lyric works are usually short, they often contain deep meaning and strong emotional influence.

The history of the lyric genre is very ancient. In early times, poems were performed with the accompaniment of musical instruments, and later this tradition developed both in folklore and written literature. In Azerbaijani oral folk literature, lyric genres were formed as collective works reflecting the lifestyle, traditions, and worldview of the people. These works were spread orally for many years and passed down from generation to generation.

Lyric genres of folklore include songs, bayatis, laments, lullabies, praises, and affectionate verses. Each of these genres emerged in connection with certain life events and emotional situations. For example, bayatis are short poetic forms that express folk wisdom; laments reflect sorrow and grief related to loss; and lullabies express a mother's love and care for her child. Songs often appear in connection with labor, ceremonies, and seasonal events.

Overall, lyric folklore genres represent the spiritual world, aesthetic thinking, and cultural values of the Azerbaijani people. They preserve the historical memory of the nation and play an important role in the development of national culture.

Keywords: folklore, lyric genres, folk creativity

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ

Aniya Zeynalova

Nakhchivan State University

Лирический род в фольклоре является одной из важнейших форм художественного творчества, отражающей внутренние чувства и переживания человека. Согласно теории литературы, художественная литература делится на три основных рода: эпический, драматический и лирический. Лирический род направлен прежде всего на выражение внутреннего мира человека, его эмоций и отношения к жизненным событиям. В лирических произведениях основное внимание уделяется таким чувствам, как радость, грусть, любовь, тоска, надежда и другим духовным переживаниям. Хотя лирические произведения обычно бывают короткими, они обладают глубоким смыслом и сильным эмоциональным воздействием.

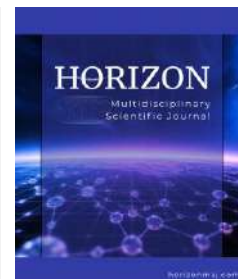
История лирического рода уходит в глубокую древность. В древние времена стихотворения исполнялись под сопровождение музыкальных инструментов, и со временем эта традиция развивалась как в фольклоре, так и в письменной литературе. В азербайджанском устном народном творчестве лирические жанры сформировались как коллективные произведения, отражающие образ жизни, традиции и мировоззрение народа. Эти произведения на протяжении многих лет передавались устно и переходили из поколения в поколение.

К лирическим жанрам фольклора относятся песни, баяты, плачи, колыбельные, окшамы и восхвалительные тексты. Каждый из этих жанров возник в связи с определёнными жизненными событиями и эмоциональными состояниями. Например, баяты являются короткой поэтической формой, выражающей народную мудрость; плачи отражают глубокую скорбь и горе, связанные с утратой; колыбельные выражают материнскую любовь и заботу о ребёнке. Песни часто связаны с трудовой деятельностью, обрядами и сменой времён года.

В целом лирические жанры фольклора отражают духовный мир, эстетическое мышление и культурные ценности азербайджанского народа. Они сохраняют историческую память народа и играют важную роль в развитии национальной культуры.

Ключевые слова: фольклор, лирические жанры, народное творчество

Original Research Paper

Orxon-Yenisey abidələrindəki tərbiyəvi ideyaların pedaqoji əhəmiyyəti

Aysun Fərzili

<https://orcid.org/0009-0002-0192-8890>

¹Bakı Slavan Universiteti, Bakı, Azərbaycan.

Article history

Received: 05.04.2026

Revised: 29.04.2026

Accepted: 05.05.2026

*Corresponding Author:

Aysun Fərzili, Bakı Slavyan
Universiteti, Bakı,

Azərbaycan;

Email:

aysunfarzili@gmail.com

Xülasə

Türk xalqlarının yazılı mədəniyyətinin ilk nümunəsi sayılan Orxon-Yenisey kitabələri, siyasi və linqvistik əhəmiyyətinin yanında, dərin bir pedaqoji məzmun da daşıyır. Bu məqalədə söz konusu abidələr müasir təhsil elminin prizmasından nəzərdən keçirilmiş, içlərindəki tərbiyəvi ideyalar sisteməlik şəkildə təhlil edilmişdir. Araşdırma göstərir ki, Bilgə Xaqan, Kültigin və Tonyukuk abidələrindəki xitablar, xəbərdarlıqlar və tarixi nümunələr müasir pedaqogikadakı dəyərlər tərbiyəsi, tənqidi düşüncənin formalaşdırılması, liderlik hazırlığı və tarixi şüurun inkişafı kimi anlayışlarla mahiyyətə üst-üstə düşür. Dövlət rəhbərlərinin xalqla quruculuq etdiyi münasibət isə qeyri-formal maarifçiliyin erkən bir forması kimi xarakterizə edilə bilər. Bütün bu xüsusiyyətlər kitabələrin yalnız tarixi abidə deyil, nəsillərdən nəsillərə ötürülən pedaqoji bir miras olduğunu sübut edir.

Açar sözlər: *Orxon-Yenisey kitabələri, pedaqoji mahiyyət, tərbiyəvi ideyalar, milli şüur, tarixi yaddaş*

Giriş

Orxon-Yenisey kitabələri türk dünyasının bu günə qədər bilinən ən qədim yazılı abidələridir. VIII əsrdə daş üzərinə həkk edilmiş bu mətnlər əsrlər ötdükcə öz əhəmiyyətini itirmədi. Əksinə, hər yeni nəzərlə baxıldığında yeni mənalara açılır.

Bu abidələr çox vaxt yalnız dil tarixi ya da siyasi tarix baxımından araşdırılır. Halbuki onlar eyni zamanda dərin bir pedaqoji məzmun daşıyır. İçindəki ifadələr, xalqa yönəlmiş müraciətlər, keçmişdən çəkilən nümunələr, suallar və xəbərdarlıqlar, bütün bunlar müasir anlayışla da tam bir təhsil proqramına bənzəyir. Azərbaycanda bu abidələri ilk sistemli şəkildə araşdıranlar Rəcəbov və Məmmədov olmuşdur [7]. Türk tədqiqatçısı Topsakal isə 2018-ci ildə kitabələri birbaşa təhsil elmləri baxımından araşdırmış, onların pedaqoji dəyərini ortaya qoymuşdur [9].

Bu məqalənin məqsədi Orxon-Yenisey kitabələrindəki tərbiyəvi ideyaları müxtəlif bucaqlardan nəzərdən keçirmək və abidələrdən götürülmüş ifadələrin pedaqoji mahiyyətini açıqlamaqdır. Bunun üçün milli şüur, əxlaq, liderlik, tarixi yaddaş, tənqidi düşüncə və xalq maarifçiliyi kimi başlıqlar altında məsələlər araşdırılır.

Kitabələrin hər üçündə Kültigin, Bilgə Xaqan və Tonyukuk abidələrində müəyyən bir qırmızı xətt var, xalqa özünü tanımaq, öz dəyərini dərk etdirmək. Bu, müasir dillə desək, milli kimlik tərbiyəsidir.

Bilgə Xaqan xalqına müraciət edərkən onu fəxrlə deyil, məsuliyyətlə səsleyir: *"Türk Oğuz bəyləri, eşidin! Üstdə göy çökmədikcə, altıda yer dəşilmədikcə, sənin elini, sənin törəni kim poza bilər?! Millətin adı-sanı yox olmasın deyə gecə yatmadım, gündüz oturmam"* [7].

Bu cümlələrdə bir xaqanın öz xalqına verdiyi söz var. Ancaq onun arxasında daha dərin bir mesaj da daşır: "millət əzəli güc sahibidir, onu zəiflədən xarici düşmən deyil, öz daxilindəki parçalanmadır". Bu fikir bu gün də aktualdır. Şagirdlərə milli kimlik dərsi keçilərkən bu cür ifadələr sadə nümunəyə əsaslanan, emosional cəhətdən güclü bir başlanğıc nöqtəsi ola bilər.

Kültigin Abidəsindəki bu ifadə isə bir insanın tarix qarşısındakı məsuliyyətini ifadə edir: *"Türk millətinin adı sanı yox olmasın deyə gecə yatmadım, gündüz oturmam"* [7].

Bu söz uşaqlara öyrədilə bilən ən sadə vətənpərvərlik dərsidir: millətin varlığı birinin fədakarlığı ilə qoruna bilər. Xanqışiyevin qeyd etdiyi kimi, kitabələrdəki bu humanizm ideyaları milli ruhu yüksəldən emosional bir effekt daşıyır [10].

Kitabələrin ən maraqlı cəhətlərindən biri odur ki, xaqan yalnız düşməni tənqid etmir. O, öz xalqının da zəif cəhətlərini açıq deyir. Bu, asan iş deyil. Amma bu dürüstlük özü bir dərs məzmunudur.

Bilgə Xaqan xalqına birbaşa deyir: *"Türk milləti, tokluğun qiymətini bilmirsən. Aclıq, toqluq düşünürsən. Bir doysan aclığı düşünürsən"* [3, 9].

Bu ifadənin pedaqoji mahiyyəti sadədir. İnsan yaxşı gündə çətin günü düşünməlidir. Qısamüddətli düşüncə ilə yaşayan, uzağı görməyən insan isə hər zaman aldanmağa hazırdır. Bu fikir müasir pedaqoji psixologiyada "uzaqgörənlik bacarığı" adlanır. Topsakal bu baxımdan qeyd edir ki, Göytürk rəhbərləri öz xalqının psixoloji vəziyyətini dərinlən öyrənmiş, buna uyğun bir dil işlətməmişlər [9].

Digər bir mühüm əxlaq dərsi isə xarici manipulasiyaya aldanmamaqla bağlıdır. Xaqan xalqını belə xəbərdar edir: *"Tatlı sözünə, yumşaq ipək qumaşına aldanıb çox, çox Türk milləti, öldün. Türk milləti, öləcəksən!"* [3, 9].

Bu xəbərdarlığın mahiyyəti budur ki, görünüşə aldanma, arxasındakı həqiqəti axtar. Müasir pedaqogikada buna tənqidi düşüncə deyirlər. Uşaqlara reklamları, manipulativ mesajları, şirin görünən təklifləri sorğulamağı öyrətmək bu gün də ən vacib bacarıqlardan sayılır. Bu baxımdan kitabələrdəki bu ifadə 13 əsr öncəsindən gəlsə də, bu gün də insanları düşündürə bilər.

Orxon-Yenisey kitabələrindəki ən güclü liderlik nümunəsi Vəzir Tonyukukdan gəlir. O, bir gün Çin, Kıtay və Oğuzun birgə hücum edəcəyi xəbərini alır. Bu xəbər onu sarsıdır: *"Bu sözü eşidən kimi mənə bir dərd, bir düşüncə aldı. Gecə yatacağım gəlmədi, gündüz oturacağım gəlmədi."* [3, 9]

Bu etiraf çox dəyərlidir. Böyük bir dövlət adamı öz zəifliyini, narahatlığını açıq yazır. Bu isə şəxsi cəsarətin əlamətidir. Bir lider yalnız güclü görünməyə çalışan deyil, xalqın problemini öz problemi kimi hiss edən insandır.

Bilgə Xaqan isə liderliyin hesabatlılıq tərəfini ön plana çıxarır. O, öz xalqına bütün etdiklərini açıq bildirir: *"Kasıb xalqı zəngin etdim, az xalqı çox etdim. Bütün sözlərimi əbədi daşa vurdum. Ona baxaraq bilin. Yoxsa bu sözümdə yalan varmı?"* [3,9]

"Yoxsa bu sözümdə yalan varmı?" — bu sual bir xaqanın xalqa verdiyi sözdür. O, etdiklərini söyləyir, sonra "siz özünüz qiymətləndirin" deyir. Bu bugünkü demokratik idarəçilik prinsipinin, şəffaflığın ilk nümunələrindən biridir. Pedaqoji baxımdan isə bu, uşaqlara öyrədilə biləcək ən gözəl dərslərdir. Etdiklərini gizlətmə, üstündə dur, cavab ver.

Kitabələrin başqa bir yerində isə yaxşı rəhbərin xalqı nəyə çatdırma biləcəyi göstərilir: *"Yeddi yüz ər olub elsizləşmiş, xaqansızlaşmış milləti, cariyə olmuş, qul olmuş milləti, Türk törəsini atmış milləti əcdadımın törəsinə görə yaratdı, yetişdirdi"* [3, 9].

Bu ifadə liderliyin ən yüksək formasını anladır. Dağılmış bir milləti yenidən qurmaq əsl liderin edə biləcəyi işdir. Bu yenidən quruluşun əsasında isə törəyə yeni əxlaq, hüquq, dəyərlər sistemi dayanır. Müasir dillə desək, güclü lider dövlətini texnologiya ya da ordu ilə deyil, dəyərlərlə inşa edir.

Kitabələrin ən vacib pedaqoji funksiyalarından biri tarix şüurunun formalaşdırılmasıdır. Xaqan keçmişdə baş vermiş hadisələri xalqa danışır ki, eyni səhvlər bir daha edilməsin.

Kültigin Abidəsindəki bu cümlə daxili parçalanmanın nə qədər təhlükəli olduğunu göstərir: *"Çin milləti... böyük qardaşla kiçik qardaşı bir-birinə düşürdüüyü üçün türk milləti el-törəsini itirdi"* [3, 9].

Bu ifadə iki dərs verir. Birincisi, xarici düşmən birbaşa deyil, daxili ayrılıq yaradaraq məğlub edir. İkincisi, bu tipli manipulyasiyanı tanımaq gərəkir. Nazarov bu baxımdan Orxon-Yenisey abidələrinin türk xalqlarının tarixi düşüncəsinin oyanışında mühüm rol oynadığını vurğulayır [6].

Bilgə Xaqan isə kitabələrin gələcəyə yönəlmiş bir mesaj olduğunu açıq şəkildə bildirir: *"Hər nə sözüm varsa əbədi daşa vurdum. Ona baxaraq bilin. Gönüldəki sözümü vurdum"* [3,9].

"Ona baxaraq bilin" bu cümlə bu gün bizə deyilir. Xaqan öz dövründəkilərə deyil, gələcəkdə yaşayacaqlara yazır. Bu baxımdan kitabələr nəsillərarası bir pedaqoji körpüdür. Müasir pedaqogikada buna "tarixi yaddaşın nəsillərarası ötürülməsi" deyilir.

Müasir pedaqogikada "qeyri-formal təhsil" anlayışı məktəb binası xaricindəki bütün öyrətmə fəaliyyətlərini əhatə edir. Kitabələrə baxanda görürük ki, bu anlayış VIII əsrdə də mövcud imiş sadəcə bir adı yox idi.

Bilgə Xaqan xalqına Çin cəmiyyətinin hiyləsini izah edir. O, bunu siyasi nitq kimi deyil, bir müəllim kimi edir: *"Çin xalqının tatlı sözü, yumşaq ipəyi var. Tatlı sözlə, yumşaq ipəklə uzaqdakı xalqı özünə yaxınlaşdırır. Yaxınlaşdıraraq cahil xalqı aldadır"* [3, 9].

Bu müraciətin iki funksiyası var. Birincisi, xalqa geosiyasi bir məlumat verilir. İkincisi, bu məlumat duyğusal dillə verilir ki, yadda qalsın, köklənsin. Akyüz Tonyukukun bu cür davranışını dini axınlara, xarici

ideologiyalara qarşı xalqı qorumağa çalışmasını "toplumun sosial düzenini saxlayan maarifçi dövlət adamı" kimi xarakterizə edir [2].

Bu o deməkdir ki, kitabələrdəki hər müraciət eyni zamanda bir maarifçilik aktıdır. Xaqan və vəzirlər öz xalqının yalnız idarəçisi deyil, həm də müəllimi, yönləndirəni idi. Kitabələr yalnız tarixi deyil, ədəbi-mədəni yönündən də dərin tədqiqə layiq olduğunu vurğulaya bilərik[8].

Topsakal, kitabələri müasir tədris metodologiyası baxımından araşdırmış və maraqlı bir nəticəyə gəlmişdir. Kitabələrdə bir neçə müasir metodun qədim nümunəsi mövcuddur[9].

Birincisi, sual-cavab texnikası. Xaqan öz xalqına suallar verir, sonra cavabı özü verir lakin bu cavab elə verilir ki, dinləyici onu özü tapırmış kimi hiss edir: *"Üstdə göy çökməsə, altda yer dəşilməsə, Türk milləti, elini, törəni kim poza bilərdi?"* [3,9]

Bu sual insanların diqqətini cəlb etmək, onları düşündürmək məqsədi daşıyır. Müasir dillə bu, "yaradıcı təfəkkürün formalaşdırılması"dır. Uşaqlara sual vermək, onları özbaşına cavab axtarmağa yönəltmək bu bu gün də ən güclü dərs metodlarından biridir.

İkincisi, nümunəvi hadisə metodu. Keçmişdəki müharibələr, ittifaqlar, xəyanətlər konkret hadisə kimi nəql edilir, nəticə çıxarılır. Bu metodun müasir pedaqogikada da böyük yeri var. İnsanlar konkret qaydalardan deyil, real nümunələrdən öyrənir.

Üçüncüsü, kitabələrin özü bir vizual vasitədir. Daşa həkk edilmiş mətni, görmək, oxumaq, hiss etmək. Fikrimcə, vizual öyrənmə məlumatların daha uzun müddət yaddaşda qalmasını təmin edir.

Nəticə etibarilə demək olar ki, Orxon-Yenisey kitabələri VIII əsrdə yazılmış, amma pedaqoji dəyəri bu günə qədər öz aktuallığını qoruyub saxlamış nadir abidələrdir. Vətənpərvərlik, əxlaq, liderlik məsuliyyəti, tarixi yaddaş, tənqidi düşüncə, bu dəyərlərin hər biri kitabələrdə konkret ifadələrlə, real nümunələrlə, emosional dillə işlənib. Bu da onu göstərir ki, Bilgə Xaqan, Kültigin və Tonyukuk yalnız dövlət rəhbəri deyil, eyni zamanda öz dövrünün pedaqoqları idi.

Müasir Azərbaycan məktəbinin vətənpərvərlik, əxlaq, liderlik, tənqidi düşüncə kimi tərbiyəvi vasitələr üçün bu kitabələr yalnız bir tarix abidəsi deyil, yaşayan bir mənbədir. Onlardan istifadə etmək isə həm pedaqoji peşəkarlığın, həm də milliliyin göstəricisidir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Əliyeva, S. (2024). Orxon-Yenisey abidələrində toponimlər. İksad Yayınevi.
2. Akyüz, Y. (2015). Türk Eğitim Tarihi. Ankara: Pegem Akademi.
3. Ergin, M. (1970). Orhun Abideleri. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
4. Camali, D. (2019). Orxon-Yenisey abidələrinin oxunma və tərcüməsi problemləri. Türk dilləri araşdırmaları. Bakı, №1, s. 166–178.

5. Nazarov, N. (2020). Orkhon Inscriptions as a Subject of History for Study Ethnic Formation of Turks. The Journal of Eurasian Turkic Studies, 5, s. 145–158.
6. Nazarov, N. (2020). The role of Orkhon-Yenisei written monuments in the development of historical thinking of the Turkic Peoples. Polish Science Journal, 7(28), s. 28–34.
7. Rəcəbov, Ə., Məmmədov, Y. (1993). Orxon-Yenisey Abidələri. Bakı: Yazıçı, 399s.
8. Şarifova, S. (2021). Scientific debate about the genre of the Orkhon-Yenisei inscriptions. Turkic Studies Journal, 3(4), s. 98–110.
9. Topsakal, C. (2018). Orhun Yazıtlarının Eğitim Bilimleri Açısından İncelenmesi. Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 4(8), s. 296–312.
10. Xankişiyev, A. (2015). Orxon-Yenisey kitabələri. Xalq Cəbhəsi qəzeti, 11 sentyabr.

ABSTRACT

The Pedagogical Significance of Educational Ideas in the Orkhon-Yenisey Inscriptions

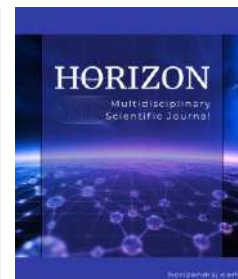
Ayun Farzili

Baku Slavic University

The Orkhon-Yenisei inscriptions, regarded as the earliest examples of written culture among the Turkic peoples, carry profound pedagogical content alongside their well-recognized political and linguistic significance. In this article, the inscriptions are examined through the lens of modern educational science, and the instructive ideas embedded within them are systematically analyzed. The study reveals that the addresses, warnings, and historical examples found in the inscriptions of Bilge Khagan, Kultigin, and Tonyukuk closely align in essence with key concepts in contemporary pedagogy — including values education, the development of critical thinking, leadership training, and the cultivation of historical consciousness. The relationship that state leaders built with their people can further be characterized as an early form of non-formal public enlightenment. Taken together, these features demonstrate that the inscriptions are not merely historical monuments, but a pedagogical legacy passed down from generation to generation.

Keywords: *Orkhon-Yenisei inscriptions, pedagogical significance, educational ideas, national consciousness, historical memory*

Original Research Paper

Mənfi submədəniyyətə qoşulan yeniyetmələrin sosial adaptasiyası və profilaktik tədbirlər

Lamiyə Həsənova

<https://orcid.org/0009-0006-6048-0087>

¹*Bakı Slavyan Universiteti, Bakı, Azərbaycan.*

Article history

Received: 05.04.2026

Revised: 29.04.2026

Accepted: 05.05.2026

*Corresponding Author: Lamiyə Həsənova, Bakı Slavyan Universiteti, Bakı, Azərbaycan;
Email:
hesanova.lamiye2003@gmail.com

Xülasə

Məqalədə Yeniyetmələrin mənfi submədəniyyətlərə qoşulması və sosial adaptasiya problemləri onların şəxsiyyət inkişafına, davranışlarına və cəmiyyətə inteqrasiyasına ciddi təsir göstərən mühüm sosial-psixoloji proseslərdəndir. Bu problemlərin yaranmasında əsas amillər kimi ailədaxili münasibətlərin zəifliyi, valideyn nəzarətinin qeyri-kafi olması, məktəb mühitində sosial təcrid, bullinq və akademik uğursuzluqlar, həmçinin həmyaşd qruplarının güclü təsiri qeyd olunur. Yeniyetmələr bu mərhələdə aidiyyət hissinə və qəbul olunmağa ehtiyac duyduqları üçün bəzən mənfi submədəniyyətlərə yönəli bilirlər. İnformasiya texnologiyaları və sosial şəbəkələr də bu prosesə təsir edərək riskli davranış modellərinin yayılmasını sürətləndirir. Bu problemlərin qarşısının alınmasında profilaktik tədbirlər mühüm rol oynayır. Ailədə emosional dəstəyin gücləndirilməsi, məktəbdə sağlam psixoloji mühitin yaradılması, sosial bacarıqların inkişaf etdirilməsi və psixoloji xidmətlərin təşkili yeniyetmələrin adaptasiya prosesini asanlaşdırır. Eyni zamanda asudə vaxtın səmərəli təşkili, idman və sosial fəaliyyətlərə cəlb olunma onların pozitiv inkişafına şərait yaradır. Nəticə etibarilə, ailə, məktəb və cəmiyyətin birgə fəaliyyəti yeniyetmələrin mənfi submədəniyyətlərin təsirindən qorunmasında və onların sağlam sosial şəxsiyyət kimi formalaşmasında əsas rol oynayır.

Açar sözlər: *Mənfi submədəniyyət, yeniyetmə davranışı, sosial adaptasiya, deviant davranış, profilaktik tədbirlər*

GİRİŞ

Müasir cəmiyyətdə yeniyetmələrin müxtəlif sosial qruplara və submədəniyyətlərə qoşulması geniş yayılmış bir haldır. Submədəniyyətlər hər zaman mənfi xarakter daşıyır, lakin bəzi hallarda aqressiv davranışları, hüquqazidd fəaliyyətləri və ya sosial normalardan kənar həyat tərzini təşviq edən mənfi submədəniyyətlər formalaşır. Bu cür mühitə qoşulan yeniyetmələrin sosial adaptasiyası çətinləşir və onların gələcək inkişafına mənfi təsir göstərir. Bu baxımdan problemin öyrənilməsi və profilaktik tədbirlərin hazırlanması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Mənfi submədəniyyət anlayışı

Submədəniyyət müəyyən sosial qrupun ümumi mədəniyyətdən fərqlənən dəyərlər, davranış normaları və həyat tərzini ifadə edir. Mənfi submədəniyyətlər isə cəmiyyət tərəfindən qəbul olunmayan,

bəzən isə açıq şəkildə zərərli olan davranış modellərini özündə birləşdirir. Bu tip qruplarda aqressiya, zorakılıq, hüquq pozuntuları, asılılıqlar və sosial normalara qarşı çıxmaq kimi xüsusiyyətlər müşahidə olunur. Yeniyetmələr bu cür mühitdə özlərini daha “azad” və ya “qəbul olunmuş” hiss etsələr də, bu, onların sosial inkişafına mənfi təsir edir. Submədəniyyət anlayışı sosiologiya və sosial psixologiyada müəyyən sosial qrupun dominant mədəniyyətdən fərqlənən dəyərlər, normalar, davranış modelləri və həyat tərziləri ilə xarakterizə olunması kimi izah edilir. Mənfi submədəniyyətlər isə bu fərqliliyin cəmiyyət tərəfindən qəbul olunmayan, sosial normalara zidd və bəzən deviant (yayınmış) davranış formaları ilə müşayiət olunan tipidir. Bu cür submədəniyyətlərdə formalaşan norma və dəyərlər çox zaman hüquq pozuntuları, aqressivlik, zorakılıq, antisosial davranış və sosial məsuliyyətsizlik kimi xüsusiyyətlərlə səciyyələnir.

Mənfi submədəniyyət anlayışı cəmiyyət tərəfindən qəbul edilən norma və dəyərlərlə ziddiyyət təşkil edən davranış, baxış və həyat təzlərini özündə birləşdirən sosial qrupları ifadə edir. Bu cür submədəniyyətlər əsasən yeniyetmə və gənclər arasında formalaşaraq dominant mədəniyyətə qarşı etiraz və ya fərqlənmə vasitəsi kimi meydana çıxır. Mənfi submədəniyyət nümayəndələri bəzən aqressiv davranış, hüquq pozuntuları, sosial qaydalara qarşı çıxma, riskli həyat tərziləri və antisosial meyllərlə xarakterizə olunurlar.

Sosioloji və psixoloji yanaşmalarda qeyd olunur ki, mənfi submədəniyyətlərin yaranmasına ailedaxili problemlər, sosial nəzarətin zəifləməsi, həmyaşd qruplarının təsiri, cəmiyyətdə özünü təsdiq edə bilməmə və sosial təcrid kimi amillər təsir göstərir. Belə qruplar fərd üçün aidiyyət hissi yaratsa da, uzunmüddətli perspektivdə onun sosial adaptasiyasına və şəxsiyyət inkişafına mənfi təsir göstərə bilər.

Müasir dövrdə internet və sosial şəbəkələrin təsiri ilə mənfi submədəniyyətlərin yayılma sürəti daha da artmışdır. Virtual platformalar vasitəsilə müxtəlif ideologiyalar, davranış modelləri və destruktiv meyllər gənclər arasında daha rahat şəkildə paylaşılır və mənimsənilir. Bu baxımdan, mənfi submədəniyyətlərin öyrənilməsi yalnız sosioloji deyil, həm də pedaqoji və psixoloji baxımdan aktual məsələ hesab olunur.

Elmi baxımdan mənfi submədəniyyətlərin yaranması bir neçə nəzəri yanaşma ilə izah olunur. Məsələn, sosial öyrənmə nəzəriyyəsinə görə, fərd davranışları müşahidə və təqlid yolu ilə mənimsəyir. Bu baxımdan yeniyetmə mənfi submədəniyyət daxilində aqressiv və ya deviant davranışları öyrənərək normallaşdırır. Digər tərəfdən, anomiya (normasızlıq) nəzəriyyəsi bu cür qrupların cəmiyyətdə sosial bərabərsizlik və dəyərlər sistemi ilə bağlı boşluqlar nəticəsində yarandığını vurğulayır. Bu halda yeniyetmə öz məqsədlərinə qanuni yollarla nail ola bilmədikdə alternativ, bəzən isə mənfi yollar seçir.

Yeniyetməlik dövrü psixoloji baxımdan identiklik axtarışı, emosional qeyri-sabitlik və sosial təsirlərə yüksək həssaslıqla xarakterizə olunur. Bu xüsusiyyətlər yeniyetmələri mənfi submədəniyyətlərin təsirinə daha açıq edir. Belə qruplar yeniyetməyə “aidiyyət hissi”, sosial dəstək və özünüifadə imkanı versə də, bu, çox vaxt destruktiv istiqamətdə formalaşır.

Mənfi submədəniyyətlərin yeniyetmələrə təsiri çoxşaxəlidir. Sosial baxımdan bu təsir cəmiyyətə uyğunlaşma prosesinin pozulması ilə özünü göstərir. Yeniyetmə ümumi qəbul olunmuş norma və qaydalara qarşı çıxır, sosial institutlarla – xüsusilə məktəb və ailə ilə münasibətlərdə gərginlik yaşayır. Təhsil göstəricilərinin aşağı düşməsi, intizam problemləri və sosial təcrid bu təsirin əsas nəticələrindəndir.

Psixoloji baxımdan isə mənfi submədəniyyətlər yeniyetmənin şəxsiyyət inkişafına mənfi təsir göstərir. Aqressivlik səviyyəsinin artması, empatiya qabiliyyətinin zəifləməsi, riskli davranışlara meyillilik və emosional qeyri-sabitlik bu təsirlər sırasındadır. Uzunmüddətli perspektivdə bu hallar deviant davranışların sabitləşməsinə və fərdin sosial integrasiyasında ciddi problemlərin yaranmasına gətirib çıxara bilər.

Yeniyetmələrin mənfi submədəniyyətə qoşulma səbəbləri

Yeniyetmələrin mənfi submədəniyyətlərə qoşulması mürəkkəb və çoxamilli sosial-psixoloji prosesdir. Bu proses həm fərdin daxili psixoloji xüsusiyyətləri, həm də onun daxil olduğu sosial mühitin təsiri ilə formalaşır. Elmi ədəbiyyatda bu fenomen müxtəlif nəzəri yanaşmalar çərçivəsində izah olunur və əsasən sosiallaşma, identiklik formalaşması və davranışın öyrənilməsi prosesləri ilə əlaqələndirilir. İlk növbədə, yeniyetməlik dövrünün psixoloji xüsusiyyətləri bu prosesdə mühüm rol oynayır. Bu dövr identiklik böhranı, emosional qeyri-sabitlik və özünü təsdiq ehtiyacı ilə xarakterizə olunur. Eriksonun psixososial inkişaf nəzəriyyəsinə əsasən, yeniyetmə “identiklik vs rol qarışıqlığı” mərhələsində olur və bu mərhələdə fərd öz “mən”ini formalaşdırmağa çalışır. Əgər bu prosesdə sağlam sosial modellər və dəstək çatışmazsa, yeniyetmə alternativ – bəzən isə mənfi – qruplara yönələ bilər.

Yeniyetmələrin mənfi submədəniyyətlərə qoşulmasının əsas səbəblərindən biri onların özünüifadə və aidiyyət ehtiyacıdır. Yeniyetməlik dövrü şəxsiyyətin formalaşdığı, emosional dəyişikliklərin intensiv yaşandığı bir mərhələ olduğundan, fərd özünü müəyyən qrupa aid hiss etməyə çalışır. Bu zaman həmyaşd qruplarının təsiri daha güclü olur və yeniyetmə qəbul edilmək məqsədilə həmin qrupun davranış və dəyərlərini mənimsəyə bilər.

Ailə faktorları da bu prosesdə mühüm rol oynayır. Valideyn nəzarətinin zəif olması, ailədaxili konfliktlər, emosional soyuqluq və ya diqqət çatışmazlığı yeniyetmənin özünü cəmiyyətdən uzaq hiss etməsinə səbəb ola bilər. Belə hallarda o, dəstək və anlayışı alternativ sosial qruplarda axtarmağa başlayır. Mənfi submədəniyyətlər isə yeniyetməyə azadlıq, güc və fərqlilik hissi təqdim etdiyi üçün cəlbedici görünə bilər.

Bundan əlavə, sosial mühit və media təsiri də yeniyetmələrin bu qruplara yönəlməsində mühüm amillərdəndir. Sosial şəbəkələrdə aqressiv, qayda pozan və ya radikal davranışların bəzən “marqlı” və “fərqli” kimi təqdim olunması yeniyetmələrdə həmin həyat tərzinə maraq yarada bilər. Xüsusilə psixoloji baxımdan həssas və özünəinam problemi yaşayan yeniyetmələr bu təsirlərə daha açıq olurlar.

Eyni zamanda, məktəb mühitində yaşanan uğursuzluqlar, sosial təcrid, bullinq və ya özünü təsdiq edə bilməmək də yeniyetmələrin mənfi submədəniyyətlərə yaxınlaşmasına səbəb olur. Bu qruplar yeniyetməyə müəyyən status, qorunma və sosial dəstək hissi verdiyi üçün o, zamanla həmin mühitin təsiri altına düşə bilər. Buna görə də yeniyetmələrin sağlam sosial mühitdə formalaşması, ailə-məktəb əməkdaşlığının gücləndirilməsi və psixoloji dəstəyin artırılması xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Sosial mühit amilləri də həlledici əhəmiyyət daşıyır. Ailə institutu burada əsas sosiallaşma agenti kimi çıxış edir. Ailədaxili konfliktlər, valideyn nəzarətinin zəifliyi, emosional laqeydlik və ya avtoritar tərbiyə üsulları yeniyetmədə sosial uzaqlaşma və narazılıq hissi yaradır. Bu isə onu alternativ sosial mühitlərə – o cümlədən mənfi submədəniyyətlərə yönəldə bilər.

Həmyaşd qrupunun təsiri də xüsusi vurğulanmalıdır. Sosial öyrənmə nəzəriyyəsinə görə, fərdlər davranışları müşahidə, təqlid və möhkəmləndirmə yolu ilə mənimsəyirlər. Yeniyetmələr üçün həmyaşdların rəyi və qəbul etməsi olduqca əhəmiyyətlidir. Bu səbəbdən onlar qrup tərəfindən qəbul olunmaq üçün həmin qrupun norma və davranışlarını mənimsəyir, hətta bu davranışlar sosial baxımdan mənfi xarakter daşısa belə.

Kütləvi informasiya vasitələri və sosial media da bu prosesdə mühüm rol oynayır. Bəzi hallarda zorakılıq, kriminal həyat tərzı və ya normadan kənar davranışlar populyarlaşdırılır və bu, yeniyetmələr tərəfindən cəlbedici model kimi qəbul edilir. Bu isə sosial modelləşdirmə mexanizmləri vasitəsilə mənfi davranışların yayılmasına səbəb olur.

Psixoloji baxımdan fərdi xüsusiyyətlər də nəzərə alınmalıdır. Aşağı özünə qiymət, sosial narahatlıq, emosional boşluq və mənsubiyyət ehtiyacı yüksək olan yeniyetmələr bu cür qruplara daha meyli olurlar. Bu qruplar onlara psixoloji kompensasiya – yəni qəbul olunma, güc və identiklik hissi – təqdim edir. Yeniyetmələrin bu cür qruplara qoşulmasının bir sıra sosial və psixoloji səbəbləri vardır. İlk növbədə ailə mühiti mühüm rol oynayır. Ailədaxili problemlər, valideyn nəzarətinin zəifliyi və emosional dəstəyin olmaması yeniyetməni alternativ sosial mühit axtarmağa sövq edir.

Digər mühüm amil sosial çevrədir. Yeniyetmələr dostlarının təsiri altına daha tez düşür və qəbul olunmaq istəyi onları riskli davranışlara yönəldə bilər. Bundan əlavə, özünü təsdiq ehtiyacı, diqqət cəlb etmək istəyi və identiklik axtarışı da bu prosesdə mühüm rol oynayır. Kütləvi informasiya vasitələri və sosial media da müəyyən mənada mənfi submədəniyyətlərin yayılmasına təsir göstərir. Bəzi hallarda zorakılıq və ya qeyri-normal davranışlar “cazibədar” kimi təqdim olunur və yeniyetmələr bunu təqlid etməyə meyli olurlar.

Sosial adaptasiya problemləri

Mənfi submədəniyyətə qoşulan yeniyetmələrdə sosial adaptasiya prosesi ciddi şəkildə pozula bilər. Bu, ilk növbədə onların cəmiyyətin qəbul etdiyi norma və dəyərlərə uyğunlaşa bilməməsi ilə özünü göstərir. Belə yeniyetmələrdə aqressiv davranışlar, ünsiyyət problemləri, empatiya çatışmazlığı və sosial məsuliyyət

hissinin zəifliyi müşahidə olunur. Onlar məktəb mühitində çətinlik yaşayır, təhsilə maraqları azalır və tez-tez intizam problemləri ilə qarşılaşırlar.

Sosial adaptasiya problemləri fərdin cəmiyyətin norma, dəyər və sosial tələblərinə uyğunlaşmaqda çətinlik yaşaması ilə xarakterizə olunur. Xüsusilə yeniyetməlik dövründə sosial adaptasiya prosesi daha mürəkkəb xarakter daşıyır. Bu dövrdə şəxsiyyət formalaşır, emosional dəyişikliklər intensivləşir, fərd həm özünü tanımağa, həm də cəmiyyət daxilində müəyyən mövqe qazanmağa çalışır. Yeniyetmə sosial mühitdə qəbul olunmaq, özünü təsdiq etmək və aidiyyət hissi yaşamaq ehtiyacı duyur. Lakin bu ehtiyacların sağlam şəkildə qarşılanmaması sosial adaptasiya problemlərinin yaranmasına səbəb ola bilər.

Sosial adaptasiya problemlərinin meydana gəlməsində ailə mühüm rol oynayır. Ailədaxili konfliktlər, valideyn nəzarətinin zəifliyi, emosional soyuqluq, laqeyd münasibət və ya həddindən artıq sərt tərbiyə üsulları yeniyetmənin psixoloji vəziyyətinə mənfi təsir göstərir. Belə hallarda yeniyetmə özünü ailədə təhlükəsiz və dəyərli hiss etmir, nəticədə sosial münasibətlər qurmaqda çətinlik yaşayır. Ailədə ünsiyyət problemlərinin olması yeniyetmənin öz fikirlərini ifadə etməsinə mane olur və onun sosial mühitə uyğunlaşmasını çətinləşdirir.

Məktəb mühiti də sosial adaptasiya prosesinə birbaşa təsir edən əsas amillərdəndir. Məktəbdə uğursuzluq yaşayan, müəllim və ya həmyaşıdları tərəfindən qəbul edilməyən yeniyetmələr zamanla özlərini cəmiyyətdən təcrid olunmuş hiss edə bilirlər. Bullinq, lağ edilmə, sosial ayrı-seçkilik və ya dost münasibətlərinin zəif olması yeniyetmədə özgüvən əksikliyi yaradır. Bu isə sosial münasibətlərdən uzaqlaşmağa, aqressiv davranışlara və ya mənfi submədəniyyətlərə yönəlməyə səbəb ola bilər. Sosial dəstəyin olmaması fərdin özünü yalnız hiss etməsinə və emosional gərginlik yaşamasına gətirib çıxarır.

Sosial adaptasiya problemlərinin digər mühüm səbəblərindən biri də psixoloji amillərlə bağlıdır. Özünəinamın aşağı olması, emosional həssaslıq, yüksək narahatlıq səviyyəsi və kommunikasiya bacarıqlarının zəif inkişaf etməsi yeniyetmənin sosial mühitdə aktiv iştirakına mane olur. Belə yeniyetmələr yeni insanlarla ünsiyyət qurmaqda, kollektivə qoşulmaqda və sosial münasibətləri davam etdirməkdə çətinlik çəkirlər. Nəticədə onlar özlərini cəmiyyətdən uzaqlaşdırır və daxili gərginlik yaşayırlar.

Sosial adaptasiya problemləri yalnız fərdin şəxsi həyatına deyil, onun təhsilinə, gələcək peşə fəaliyyətinə və ümumi sosial inkişafına da mənfi təsir göstərir. Sosial mühitə uyğunlaşa bilməyən yeniyetmələrdə aqressivlik, hüquq pozuntularına meyl, asılı davranışlar və antisosial münasibətlər formalaşa bilər. Buna görə də sosial adaptasiya problemlərinin vaxtında müəyyən edilməsi və qarşısının alınması mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu istiqamətdə ailə, məktəb və psixoloqların birgə fəaliyyəti xüsusi rol oynayır. Yeniyetmənin emosional ehtiyaclarının qarşılanması, sağlam ünsiyyət mühitinin yaradılması və sosial bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi onun cəmiyyətə uğurlu şəkildə uyğunlaşmasına kömək edir.

Psixoloji baxımdan isə bu qrupda stress, narahatlıq, özünə inamsızlıq və bəzən depressiv hallar müşahidə edilə bilər. Sosial təcrid və cəmiyyət tərəfindən qəbul olunmamaq hissi bu problemləri daha da dərinləşdirir.

Profilaktik tədbirlər

Problemin qarşısının alınması üçün kompleks və sistemli yanaşma tələb olunur. İlk növbədə ailənin rolu böyükdür. valideynlər uşaqları ilə açıq ünsiyyət qurmalı, onların emosional ehtiyaclarını nəzərə almalı və davranışlarına diqqət yetirməlidirlər.

Məktəblərdə psixoloji xidmətlərin gücləndirilməsi, maarifləndirici tədbirlərin keçirilməsi və sağlam sosial mühitin yaradılması da mühüm əhəmiyyət daşıyır. Müəllimlər yeniyetmələrin davranışındakı dəyişiklikləri vaxtında aşkar etməli və müvafiq istiqamətdə dəstək göstərməlidirlər.

Profilaktik tədbirlər yeniyetmələrin mənfi submədəniyyətlərin təsirinə düşməsinin və sosial adaptasiya problemlərinin qarşısının alınmasında mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu tədbirlər əsasən ailə, məktəb, sosial mühit və psixoloji dəstək istiqamətlərində həyata keçirilir. Profilaktik yanaşmanın əsas məqsədi yeniyetmələrin sağlam şəxsiyyət kimi formalaşmasını təmin etmək, onların riskli davranışlara meyl etməsinin qarşısını almaq və cəmiyyətə uğurlu inteqrasiyasına dəstək olmaqdır. Müasir dövrdə yeniyetmələrin sosial və psixoloji problemlərlə daha tez qarşılaşması profilaktik tədbirlərin əhəmiyyətini daha da artırır.

Ailə daxilində yaradılan sağlam psixoloji mühit profilaktikanın ən vacib istiqamətlərindən biridir. Valideyn və övlad arasında qarşılıqlı hörmətə əsaslanan münasibət yeniyetmənin emosional təhlükəsizlik hissini gücləndirir. Yeniyetmənin fikirlərinə diqqətlə yanaşılması, onun problemlərinin dinlənilməsi və emosional ehtiyaclarının nəzərə alınması özünəinamın formalaşmasına müsbət təsir göstərir. Ailə daxilində davamlı konfliktlərin, aqressiv davranışların və laqeyd münasibətin olması isə yeniyetməni alternativ sosial qruplara yönəldə bilər. Buna görə də valideynlərin tərbiyə prosesində demokratik və dəstəkləyici yanaşma nümayiş etdirməsi vacib hesab olunur.

Məktəb mühiti də profilaktik tədbirlərin həyata keçirilməsində xüsusi rol oynayır. Məktəbdə sağlam psixoloji iqlimin formalaşdırılması, şagird-müəllim münasibətlərinin müsbət istiqamətdə qurulması və inklüziv yanaşmanın tətbiqi yeniyetmələrin sosial adaptasiyasına müsbət təsir edir. Müəllimlər yeniyetmələrin davranışlarında yaranan dəyişiklikləri vaxtında müşahidə etməli, onları sosial təcrid və ya aqressiv davranışlara yönəldən səbəbləri müəyyən etməyə çalışmalıdırlar. Məktəblərdə psixoloji maarifləndirmə işlərinin aparılması, seminar və treninqlərin təşkili, sosial bacarıqların inkişafına yönəlmiş fəaliyyətlərin həyata keçirilməsi də profilaktik tədbirlər sırasında mühüm yer tutur.

Yeniyetmələrin asudə vaxtının düzgün təşkili də onların mənfi təsirlərdən qorunmasında mühüm vasitələrdən biridir. İdman, incəsənət, musiqi, kitab oxuma, könüllülük fəaliyyəti və müxtəlif sosial layihələr yeniyetmələrin öz potensiallarını müsbət istiqamətdə inkişaf etdirməsinə şərait yaradır. Faydalı

fəaliyyətlərə cəlb olunan yeniyetmələrdə həm sosial məsuliyyət hissi artır, həm də destruktiv qruplara qoşulma ehtimalı azalır. Xüsusilə kollektiv fəaliyyətlər onların ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirir və aidiyyət hissini sağlam şəkildə təmin edir.

Psixoloji dəstək xidmətləri də profilaktik tədbirlərin əsas istiqamətlərindən biri hesab olunur. Yeniyetmələrin emosional vəziyyətinin qiymətləndirilməsi, onların daxili gərginlik və narahatlıqlarının vaxtında müəyyən olunması mühüm əhəmiyyət daşıyır. Məktəb psixoloqları və mütəxəssislər yeniyetmələrə özünüifadə, emosiyaların idarə olunması, konfliktlərin həlli və sağlam ünsiyyət bacarıqları ilə bağlı dəstək göstərməlidirlər. Psixoloji yardım yeniyetmənin özünü daha yaxşı tanımasına, problemlərlə sağlam şəkildə mübarizə aparmasına və sosial mühitə uyğunlaşmasına kömək edir.

Müasir dövrdə informasiya texnologiyalarının və sosial medianın təsiri nəzərə alınaraq media savadlılığının formalaşdırılması da profilaktik tədbirlər sırasına daxil edilir. Yeniyetmələr internet mühitində rast gəldikləri məlumatları tənqidi şəkildə qiymətləndirməyi, mənfi təsirləri ayırd etməyi və virtual risklərdən qorunmağı öyrənməlidirlər. Sosial şəbəkələrdə yayılan destruktiv ideyaların, aqressiv davranış modellərinin və mənfi submədəniyyətlərin təsiri barədə maarifləndirici işlərin aparılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Profilaktik tədbirlərin effektiv olması üçün ailə, məktəb və cəmiyyət arasında əməkdaşlıq vacibdir. Yeniyetmənin inkişafına təsir edən bütün sosial institutların birgə fəaliyyəti onun sağlam şəxsiyyət kimi formalaşmasına və cəmiyyətə uğurlu inteqrasiyasına şərait yaradır. Vaxtında həyata keçirilən profilaktik tədbirlər yeniyetmələrin riskli davranışlardan uzaqlaşmasına, sosial adaptasiya bacarıqlarının güclənməsinə və psixoloji rifahının qorunmasına mühüm töhfə verir.

Dövlət və ictimai təşkilatlar tərəfindən həyata keçirilən sosial proqramlar, psixoloji dəstək xidmətləri və maarifləndirmə kampaniyaları da profilaktik tədbirlər sırasında mühüm yer tutur. Sosial adaptasiya fərdin cəmiyyətin norma və dəyərlərinə uyğunlaşması, sosial rolları mənimsəməsi və effektiv sosial münasibətlər qurması prosesi kimi izah olunur. Mənfi submədəniyyətə qoşulan yeniyetmələrdə bu proses əhəmiyyətli dərəcədə pozulur. Bu pozulma onların davranış modellərində, sosial münasibətlərində və ümumi psixoloji vəziyyətində özünü göstərir. Elmi baxımdan sosial adaptasiya həm sosiallaşma mexanizmləri, həm də psixoloji tənzimləmə prosesləri ilə sıx bağlıdır.

Mənfi submədəniyyət daxilində formalaşan alternativ norma və dəyərlər yeniyetmənin dominant sosial mühitə uyğunlaşmasını çətinləşdirir. Bu halda fərd iki fərqli dəyər sistemi arasında qalır və nəticədə sosial dezadaptasiya baş verir. Bu, xüsusilə məktəb mühitində, ailə münasibətlərində və ictimai davranışlarda konfliktlərə səbəb olur. Sosial rolların mənimsənilməsində çətinliklər, ünsiyyət problemləri və sosial məsuliyyət hissini zəifləməsi adaptasiya prosesinin pozulmasının əsas göstəriciləridir.

Psixoloji aspektdən baxdıqda, sosial adaptasiyanın zəifləməsi emosional gərginlik, aqressivlik, frustrasiya və özünə inamsızlıq kimi hallarla müşayiət olunur. Bu isə yeniyetmənin həm fərdi inkişafına,

həm də gələcək sosial integrasiyasına mənfi təsir göstərir. Uzunmüddətli perspektivdə bu vəziyyət deviant davranışların sabitləşməsinə və sosial təcrid riskinin artmasına gətirib çıxara bilər. Bu baxımdan profilaktik yanaşmalar kompleks və çoxsəviyyəli xarakter daşmalıdır. Elmi ədəbiyyatda profilaktika adətən üç əsas səviyyədə nəzərdən keçirilir: ilkin (primer), ikincili (sekondar) və üçüncülü (tersiar) profilaktika.

İlkin profilaktika risk faktorlarının yaranmasının qarşısını almağa yönəlir. Bu mərhələdə əsas diqqət sağlam sosial mühitin formalaşdırılmasına verilir. Ailədə emosional dəstəyin gücləndirilməsi, valideyn-uşaq münasibətlərinin optimallaşdırılması, məktəbdə inklüziv və dəstəkləyici mühitin yaradılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda, yeniyetmələrin sosial və emosional bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi (ünsiyyət, empatiya, problem həll etmə) onların mənfi təsirlərə qarşı davamlılığını artırır.

İkincili profilaktika risk qrupuna daxil olan yeniyetmələrin erkən mərhələdə aşkar olunmasını və onlarla məqsədyönlü iş aparılmasını nəzərdə tutur. Bu çərçivədə psixoloji diaqnostika, fərdi və qrup terapiyası, məktəb psixoloqları və sosial işçilərin müdaxiləsi mühüm rol oynayır. Məqsəd deviant davranışların dərinləşməsinin qarşısını almaq və yeniyetməni sağlam sosial mühitə yönləndirməkdir.

Üçüncülü profilaktika artıq mənfi submədəniyyətə qoşulmuş və sosial adaptasiya problemləri yaşayan yeniyetmələrin reabilitasiyasına yönəlir. Bu mərhələdə psixoloji dəstək proqramları, sosial reabilitasiya tədbirləri, davranış korreksiyası və yenidən sosiallaşma prosesləri həyata keçirilir. Bu yanaşma fərdin cəmiyyətə uğurlu reintegrasiyasını təmin etməyə xidmət edir. Profilaktik tədbirlərin effektivliyi müxtəlif sosial institutların – ailə, məktəb, dövlət və ictimai təşkilatların – koordinasiyalı fəaliyyəti ilə təmin olunur. Multidissiplinar yanaşma (psixologiya, pedaqogika, sosiologiya və sosial iş sahələrinin integrasiyası) bu prosesdə xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Nəticə

Mənfi submədəniyyətə qoşulan yeniyetmələrin sosial adaptasiyası mürəkkəb və çoxşaxəli bir problemdir. Bu problemin yaranmasında sosial, psixoloji və ailəvi amillər mühüm rol oynayır. Onun qarşısının alınması isə yalnız ailə, məktəb və cəmiyyətin birgə fəaliyyəti nəticəsində mümkündür. Vaxtında görülməyən profilaktik tədbirlər yeniyetmələrin sağlam inkişafına və cəmiyyətə uğurlu integrasiyasına şərait yaradır.

Nəticə etibarilə, yeniyetmələrin mənfi submədəniyyətlərə qoşulması və sosial adaptasiya problemləri müasir cəmiyyətin aktual sosial-psixoloji məsələlərindən biri hesab olunur. Yeniyetməlik dövrü insan həyatının ən həssas və mürəkkəb mərhələlərindən biri olduğuna görə bu dövrdə fərdin şəxsiyyətinin formalaşması, sosial münasibətlər sistemi və dəyərləri əhəmiyyətli dərəcədə dəyişir. Yeniyetmələr özlərini cəmiyyət daxilində təsdiq etməyə, müəyyən qrupa aid olmağa və müstəqil şəxsiyyət kimi qəbul edilməyə çalışırlar. Lakin bu ehtiyacların sağlam şəkildə qarşılanmaması onları müxtəlif riskli sosial qrupların və mənfi submədəniyyətlərin təsiri altına sala bilər.

Araşdırmalar göstərir ki, mənfi submədəniyyətlərin yaranması və yayılması təkcə fərdi xüsusiyyətlərlə deyil, həm də ailə, məktəb və sosial mühitlə sıx bağlıdır. Ailə daxilində emosional yaxınlığın olmaması, valideyn nəzarətinin zəifliyi, konfliktli münasibətlər və diqqət çatışmazlığı yeniyetmənin psixoloji vəziyyətinə mənfi təsir göstərir. Eyni zamanda məktəb mühitində yaşanan sosial təcrid, bullinq, akademik uğursuzluq və həmyaşd təzyiqi də yeniyetmənin sosial adaptasiya prosesini çətinləşdirir. Belə hallarda yeniyetmə özünü daha rahat və qəbul edilmiş hiss etdiyi alternativ qruplara yönəlməyə bilər. Mənfi submədəniyyətlər isə ona aidiyyət hissi, fərqlilik və müəyyən sosial status təqdim etdiyi üçün cəlbəedici görünür.

Müasir informasiya cəmiyyətində internet və sosial şəbəkələrin təsiri bu prosesi daha da sürətləndirir. Virtual mühitdə yayılan destruktiv ideyalar, aqressiv davranış modelləri və riskli həyat tərzlərinin təbliği yeniyetmələrin psixoloji baxımdan təsirlənməsinə səbəb olur. Xüsusilə emosional cəhətdən həssas, özünəinam problemi yaşayan və sosial dəstəyi zəif olan yeniyetmələr bu təsirlərə daha açıq olurlar. Nəticədə sosial adaptasiya problemləri dərinləşir, yeniyetmələrdə aqressiv davranışlar, antisocial meyllər və cəmiyyətə qarşı mənfi münasibət formalaşmağa bilər.

Beləliklə, yeniyetmələrin mənfi submədəniyyətlərə yönəlməsinin qarşısının alınması yalnız bir sosial institutun deyil, ailə, məktəb və cəmiyyətin birgə fəaliyyətini tələb edən kompleks bir prosesdir. Sağlam sosial mühitdə böyüyən, emosional və psixoloji dəstək alan yeniyetmələrin cəmiyyətə uğurlu şəkildə inteqrasiya etməsi və sağlam şəxsiyyət kimi formalaşması daha mümkün olur. Buna görə də yeniyetmələrin sosial adaptasiyası və mənfi submədəniyyətlərin təsirindən qorunması istiqamətində aparılan tədqiqatlar və praktiki tədbirlər gələcək nəsillərin inkişafı baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Bayramov Ə.S. Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı, 2003.
2. Bayramov Ə.S., Əliyev B.H. Hüquq psixologiyası. Bakı: Təhsil, 2012.
3. Əmiraslanova S.F. “Çətin” uşaqlar və onlarla aparılan işin psixoloji xüsusiyyətləri. Bakı, 2000.
4. Dr. Alfred Adler. Eğitimi zor çocukların psikolojisi. Kariyer yayıncılık, 2000.
5. Laurence Steinberg. Ergenlik. İmge kitabevi, 2007.
6. Столяренко Л.Д. Педагогическая психология. Ростов-на Дону, 2000.

ABSTRACT

Social Adaptation of Adolescents Joining Negative Subcultures and Preventive Measures

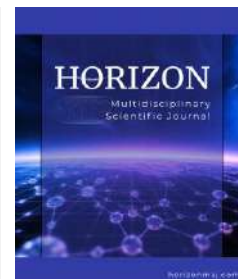
Lamiya Hasanova

The involvement of adolescents in negative subcultures and the problems of social adaptation are among the important socio-psychological processes that seriously affect personality development, behavior, and integration into society. The main factors contributing to these problems include weak family relationships, insufficient parental supervision, social isolation in the school environment, bullying, academic failure, and the strong influence of peer groups. Since adolescents at this stage have a strong need for belonging and acceptance, they may sometimes be drawn to negative subcultures. Information technologies and social networks also influence this process by accelerating the spread of risky behavioral patterns.

Preventive measures play an important role in addressing these problems. Strengthening emotional support within the family, creating a healthy psychological environment at school, developing social skills, and organizing psychological services facilitate adolescents' adaptation process. At the same time, the effective organization of leisure time and involvement in sports and social activities contribute to their positive development. As a result, the joint efforts of the family, school, and society play a key role in protecting adolescents from the influence of negative subcultures and in shaping them into socially healthy individuals.

Keywords: Negative subculture, adolescent behavior, social adaptation, deviant behavior, preventive measures

Original Research Paper

Nəticəyönümlü idarəetmədə datalardan istifadə

Zülfüyyə Əkbərli

<https://orcid.org/0009-0000-6266-840X>

¹*Bakı Slavyan Universiteti, Bakı, Azərbaycan.*

Article history

Received: 05.04.2026

Revised: 29.04.2026

Accepted: 05.05.2026

*Corresponding Author: Zülfüyyə Əkbərli, Bakı Slavyan Universiteti, Bakı, Azərbaycan;
Email: zulfiyyeekberli@gmail.com

Xülasə

Datalara əsaslanan nəticəyönümlü idarəetmə müasir idarəetmə sistemlərinin səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün zəruri olan kompleks yanaşmalardan biridir. Bu idarəetmə modeli təşkilatların fəaliyyətini yalnız intuitiv qərarvermə ilə deyil, real faktlara, analitik nəticələrə və ölçülə bilən göstəricilərə əsaslanaraq həyata keçirməsinə şərait yaradır. Data əsaslı idarəetmənin tətbiqi idarəetmə mədəniyyətinin modernləşməsinə, strateji planlaşdırmanın elmi əsaslarla qurulmasına və performansın obyektiv qiymətləndirilməsinə mühüm töhfə verir. Məlumatların toplanması, təhlili və istifadəsi arasında qurulan sistemli əlaqə təşkilatların həm daxili proseslərini, həm də xarici mühitlə münasibətlərini daha effektiv şəkildə tənzimləməyə imkan yaradır. Nəticəyönümlü idarəetmədə dataların rolu fəaliyyətin yalnız nəticələrə görə deyil, həm də bu nəticələrə gətirib çıxaran proseslərin keyfiyyətinə görə qiymətləndirilməsinə şərait yaradır. Bu, idarəetmə sisteminə çeviklik, şəffaflıq və hesabatlılıq kimi mühüm xüsusiyyətlər qazandırır. Şəffaflıq təşkilatın maraqlı tərəfləri ilə münasibətlərdə daha yüksək etimad formalaşdırır, hesabatlılıq isə fəaliyyətin hər mərhələsində məsuliyyət hissənin güclənməsini təmin edir. Data əsaslı qərarvermə həm risklərin proqnozlaşdırılmasına, həm də problemlərin erkən mərhələdə aşkar edilərək vaxtında müdaxilə edilməsinə şərait yaradır. Dataların düzgün və məqsədyönlü istifadəsi resursların daha səmərəli bölüşdürülməsinə, prioritetlərin dəqiq müəyyənəndirilməsinə və strateji məqsədlərin reallaşdırılmasına əhəmiyyətli təsir göstərir. Analitik təhlillər vasitəsilə fəaliyyət göstəricilərinin müqayisəsi, proqnozlaşdırılması və monitorinqi həyata keçirilir ki, bu da idarəetmə prosesində davamlı təkmilləşməni stimullaşdırır. Beləliklə, data əsaslı idarəetmə təşkilatlara yalnız keçmiş nəticələri qiymətləndirmək deyil, həm də gələcək inkişaf istiqamətlərini müəyyən etmək üçün güclü vasitə təqdim edir. Ümumilikdə, datalara əsaslanan nəticəyönümlü idarəetmə idarəetmə prosesinin müasir tələblərə uyğun qurulmasını təmin edir, səmərəliliyi artırır və uzunmüddətli dayanıqlığı gücləndirir. Bu yanaşma həm dövlət, həm də özəl sektorda innovativ idarəetmə mədəniyyətinin formalaşmasına, xidmət keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına və strateji məqsədlərə daha əlçatan şəkildə çatılmasına xidmət edir. Data əsaslı idarəetmə yalnız bir alət deyil, təşkilatların gələcək uğurlarını müəyyən edən fundamental idarəetmə fəlsəfəsidir.

Açar sözlər: *İdarəetmə, data, performans, monitorinq, rəqəmsal, Big Data, sübut, strateji.*

GİRİŞ

Nəticəyönümlü idarəetmə (Results-Based Management – RBM) müasir təşkilatlarda qərar qəbulunu obyektiv məlumatlara əsaslandırmaq, fəaliyyətin səmərəliliyini artırmaq və strateji hədəflərə real çatma

səviyyəsini ölçmək üçün tətbiq olunan yanaşmadır. Bu modeldə datalar yalnız informativ mənbə kimi deyil, idarəetmənin bütün mərhələlərini formalaşdıran əsas alət kimi çıxış edir. Datalardan istifadə nəticələrin planlaşdırılması, icrasının monitorinqi, qiymətləndirilməsi və hesabatlılıq proseslərinin şəffaf və ölçülə bilən olmasını təmin edir. Data əsaslı idarəetmə çərçivəsində təşkilatlar əvvəlcə məqsəd və göstəriciləri (KPI, outcome, output) dəqiq müəyyənləşdirir, sonra bu indikatorları ölçmək üçün tələb olunan məlumatların toplanması, təhlili və interpretasiyası həyata keçirilir. Toplanan datalar fəaliyyət nəticələrinin müqayisəsinə, dinamikanın izlənməsinə, zəif nöqtələrin aşkarlanmasına və daha effektiv qərarların verilməsinə imkan yaradır. Bu, həm də resursların optimal bölüşdürülməsini, risklərin minimallaşdırılmasını və müştəri/tələbə/maraqlı tərəf məmnuniyyətinin yüksəldilməsini dəstəkləyir.

Datalardan istifadə edən nəticəyönümlü idarəetmə, xüsusilə təhsil, dövlət idarəçiliyi, biznes, səhiyyə və innovasiya sektorlarında yeni nəsil idarəetmə mədəniyyətinin formalaşmasına xidmət edir. Süni intellekt, Big Data, analitik platformalar və rəqəmsal monitorinq sistemləri dataların daha dəqiq, operativ və çevik şəkildə emal edilməsinə şərait yaradır. Nəticədə təşkilatlar fəaliyyətlərini yalnız keçmiş göstəricilərə görə deyil, proqnozlaşdırılan nəticələr və real sübutlara əsaslanaraq idarə edir. Bu isə idarəetmə proseslərinin şəffaflığını, hesabatlılığını və dayanıqlılığını gücləndirir [1, s.130].

Müasir idarəetmə mühitində təşkilatların əsas hədəfi yalnız fəaliyyət göstərmək deyil, əldə olunan nəticələrin real, ölçülə bilən və davamlı inkişafı təmin edən göstəricilərə söykənməsidir. Bu baxımdan nəticəyönümlü idarəetmə (Results-Based Management – RBM) konsepsiyası idarəetmə prosesinin mərkəzinə nəticələri yerləşdirən, qərarverməni obyektiv dəlillərə əsaslandıran innovativ yanaşma kimi çıxış edir. Rəqəmsallaşma, böyük həcmli məlumat axınları (Big Data), süni intellekt və analitik alətlərin inkişafı data əsaslı idarəetməni təşkilatlar üçün zəruri və qaçılmaz hala gətirmişdir. Artıq istənilən sahədə – təhsil, dövlət sektoru, biznes, sosial xidmətlər və hətta qeyri-kommersiya təşkilatlarında – məqsədlərin müəyyənləşdirilməsi, resursların bölüşdürülməsi, fəaliyyətin monitorinqi və qiymətləndirilməsi dataların təhlili ilə sıx şəkildə bağlıdır.

Nəticəyönümlü idarəetmədə dataların rolu xüsusilə ondan ibarətdir ki, qərarlar subyektiv qənaətlərə deyil, ölçülə bilən faktlara və rəqəmlərə əsaslanır. Bu isə idarəetmənin bütün mərhələlərində şəffaflığı artırır, hesabatlılığı gücləndirir və obyektiv performans mədəniyyətinin formalaşmasına şərait yaradır. Datalar vasitəsilə həm hazırkı vəziyyətin diaqnostikası aparılır, həm də strateji məqsədlərə çatmaq üçün tələb olunan addımlar elmi əsaslara söykənərək planlaşdırılır. Əldə edilən məlumatlar təşkilatın güclü və zəif tərəflərini, risk faktorlarını, xarici mühit trendlərini və maraqlı tərəflərin gözləntilərini daha dərinləndirən anlamağa imkan verir.

Dataların nəticəyönümlü idarəetmədə istifadəsi həmçinin səmərəlilik və effektivlik prinsipinin təmin edilməsində vacib rol oynayır. Bu prosesdə təşkilatlar resurslardan optimal istifadə edir, fəaliyyət nəticələrinin real təsir gücünü qiymətləndirir və zəruri hallarda düzəlişlər tətbiq edir. Müasir idarəetmə

yanaşması kimi RBM, yalnız nəticələri ölçməklə kifayətlənmir, həm də əldə edilən nəticələrə əsaslanaraq gələcək strategiyaların formalaşdırılmasını təmin edir. Beləliklə, məlumatların analitik təhlili təşkilatlara yalnız keçmişi deyil, həm də gələcək inkişaf ssenarilərini proqnozlaşdırmağa imkan yaradır [1,s.135].

Nəticə etibarilə, dataya əsaslanan nəticəyönümlü idarəetmə hər bir təşkilatın fəaliyyətinin daha rəşional, şəffaf və ölçülə bilən şəkildə qurulmasını təmin edən fundamental idarəetmə modelidir. Bu modelin tətbiqi həm idarəetmə mədəniyyətini yeniləyir, həm də davamlı inkişafın əldə edilməsində mühüm rol oynayır.

Nəticəyönümlü idarəetmədə datalardan istifadənin əsas prinsipləri

Nəticəyönümlü idarəetmədə datalardan istifadə təşkilatların fəaliyyətinin planlaşdırılması, icrası və monitorinqində elmi əsaslara söykənən mühüm yanaşmadır. Bu idarəetmə modeli dataların toplanması, emalı və nəticələrin təhlili əsasında obyektiv qərarlar qəbul etməyə imkan verir. Datalar yalnız fəaliyyətin qeydiyyatı üçün deyil, həm də strateji hədəflərə çatmaq səviyyəsini ölçmək, proseslərin keyfiyyətini artırmaq və riskləri azaltmaq üçün əsas vasitə kimi çıxış edir. Nəticəyönümlü idarəetmə müəyyən edilmiş məqsədlərin ölçülə bilən göstəricilərlə dəstəklənməsini və mütəmadi monitorinq mexanizmlərinin tətbiqini tələb edir. Bu məqsədlə təşkilatlar SMART tipli hədəflər formalaşdırır, KPI-lar müəyyən edir və dataları davamlı şəkildə yeniləyir.

Dataların nəticəyönümlü idarəetmədə tətbiqi bir sıra əsas prinsiplərə əsaslanır. Şəffaflıq və hesabatlılıq prinsipi toplandığı məlumatların aydın, anlaşılan və maraqlı tərəflər üçün əlçatan olmasını təmin edir. Sübutlara əsaslanan qərarvermə prinsipi qərarların fərziyyələrə deyil, obyektiv göstəricilərə bağlanmasına şərait yaradır. Ölçülə bilən məqsədlərin müəyyənləşdirilməsi məqsədlərə çatma dərəcəsinin real şəkildə qiymətləndirilməsinə imkan verir. Davamlı monitorinq prinsipi fəaliyyət nəticələrinin dövrü olaraq izlənməsi və lazım gəldikdə düzəlişlərin edilməsi ilə bağlıdır. Digər vacib prinsip sistemlilik və inteqrasiyadır. Bu, məlumatların bütün idarəetmə mərhələlərində vahid standartlarla işlənməsini təmin edir. Eyni zamanda, məlumat təhlükəsizliyi prinsipi dataların məxfiliyinin qorunmasını zəruri edir. Bu prinsiplər data əsaslı idarəetmənin effektivliyini yüksəldir [2,s.345].

Dataların toplanması müxtəlif mənbələrdən həyata keçirilir və bu proses xüsusi metodlara əsaslanır. Sorğular, elektron informasiya sistemləri, rəqəmsal platformalar, idarəetmə proqramları (ERP, CRM, LMS), müşahidələr və statistik bazalar dataların əsas qaynaqları hesab edilir. Toplanan məlumatların təmizlənməsi, təsnifləşdirilməsi və analitik təhlili aparılır. Analitik alətlər – deskriptiv, diaqnostik, proqnozlaşdırıcı və vizual analitika metodları – idarəetmənin daha dəqiq və elmi əsaslarla aparılmasına imkan verir. Bu təhlillər nəticələrin səbəblərini, risk faktorlarını və inkişaf imkanlarını müəyyən edir.

Cədvəl 1. Data analitika növləri və məqsədləri

Analitika növü	Təsviri	İstifadə məqsədi
Deskriptiv analitika	Mövcud vəziyyətin məlumatlarla təsviri	Cari nəticələrin öyrənilməsi
Diagnostik analitika	Nəticələrin səbəblərinin araşdırılması	Problemlərin mənbəyinin müəyyənəşdirilməsi
Proqnozlaşdırıcı analitika	Gələcək nəticələrin ehtimalına dair modellər	Planlaşdırma və risklərin azaldılması
Vizual analitika	Məlumatların qrafik və dashboardlarla təqdimatı	Qərarvermədə aydınlıq və operativlik

Mənbə: Davenport, T. H., & Harris, J. (2017). *Competing on Analytics: The New Science of Winning*. Harvard Business Review Press.

Dataların tətbiqi strateji planlaşdırmada mühüm rol oynayır. Təşkilatlar əvvəlcə vəziyyət təhlili aparır, daha sonra məqsədləri, nəticə indikatorlarını və resurs ehtiyacını data əsasında müəyyənəşdirir. Bu yanaşma həm doğru hədəflərin seçilməsinə, həm də resursların optimal bölüşdürülməsinə imkan verir. Monitoring və qiymətləndirmə prosesində datalar real zamanlı olaraq yenilənir və KPI-lar üzrə müqayisəli təhlil aparılır. Bu prosesin nəticəsində əldə olunan məlumatlar hesabatlılıq üçün əsas kimi çıxış edir və yeni qərarların qəbulunda rəhbərliyə obyektiv istiqamət göstərir.

Cədvəl 2. Data əsaslı monitoringin mərhələləri

Mərhələ	Məzmun	Nəticə
Məlumatların toplanması	Müxtəlif mənbələrdən data əldə edilməsi	Etibarlı məlumat bazası
Məlumatların emalı	Təmizləmə, təsnifləşdirmə və integrasiya	Analiz üçün sistemləşdirilmiş data
Təhlil	Analitik metodlarla göstəricilərin qiymətləndirilməsi	Problemlərin və imkanların aşkarlanması
Hesabatlılıq	Nəticələrin qrafik və mətn formasında təqdimatı	Qərarvermə üçün əsas
Təkmilləşmə	Təhlil nəticələrinə uyğun düzəlişlərin edilməsi	Performansın artırılması

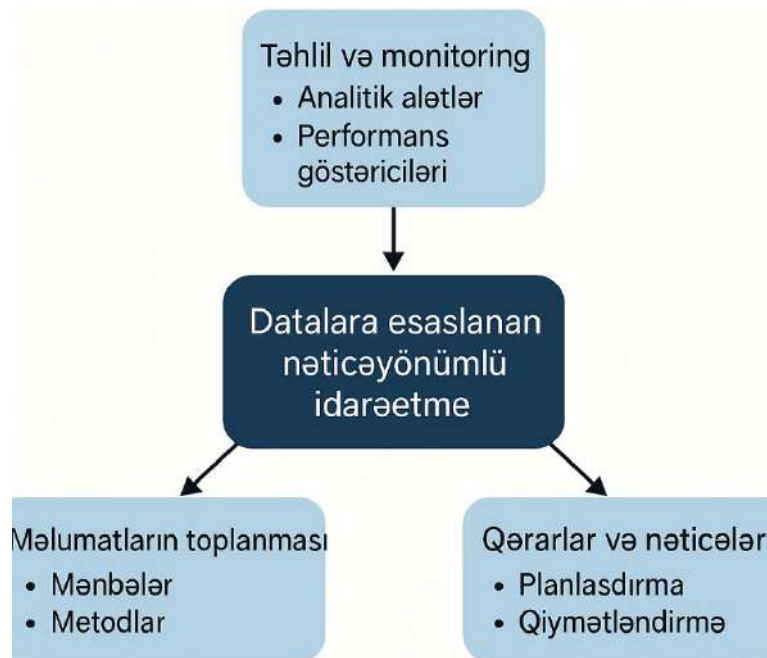
Mənbə: OECD (2019). *Results-Based Management in the Public Sector: Frameworks and Practices*. OECD Publishing.

Beləliklə, dataya əsaslanan nəticəyönümlü idarəetmə təşkilatların performansını obyektiv ölçməyə və real nəticələrə uyğun şəkildə fəaliyyət göstərməyə imkan verir. Dataların sistemli toplanması, analizi və

tətbiqi idarəetmə prosesinin şəffaflığını artırır, məqsədlərə çatma səviyyəsini yüksəldir və uzunmüddətli inkişaf üçün dayanıqlı mexanizm yaradır [4,s.153].

Sxem 1:Datalara əsaslanan nəticəyönümlü idarəetmə modelinin strukturu

Mənbə: Davenport, T. H. (2018). *Analytics at Work: Smarter Decisions, Better Results*. Harvard Business Review Press.

Sxem 1 də datalara əsaslanan nəticəyönümlü idarəetmə prosesinin əsas mərhələləri ardıcılıq şəklində göstərilir. Mərkəzdə idarəetmə sisteminin özü yerləşir və bu sistem məlumatların toplanması, təhlil edilməsi və nəticələrin formalaşması ilə bağlı bütün fəaliyyəti birləşdirir. Üst tərəfdə təhlil və monitoring mərhələsi təsvir olunur. Bu mərhələdə analitik alətlərdən, performans göstəricilərindən istifadə edilərək mövcud vəziyyət qiymətləndirilir və dataların mənası müəyyənləşdirilir. Təhlilin nəticəsi mərkəzi idarəetmə sisteminə ötürülür və bu məlumatlar idarəetmə mexanizminin işini istiqamətləndirir.

Sol tərəfdə məlumatların toplanması prosesi göstərilir. Burada dataların əldə olunduğu mənbələr və istifadə olunan metodlar vurğulanır. Bu məlumatlar sistemə daxil olur və idarəetmənin əsas giriş məlumatlarını təşkil edir. Sxem 1 in sağ tərəfində qərarların qəbulu və nəticələrin formalaşdırılması mərhələsi verilir. Bu hissədə planlaşdırma və qiymətləndirmə prosesləri həyata keçirilir və analitik nəticələr əsasında qərarlar formalaşır [4,s.161].

Beləliklə, sxemdə məlumatların toplanması, təhlili və qərarvermə proseslərinin bir-biri ilə əlaqəsi vizual şəkildə göstərilir. Bu əlaqə nəticəyönümlü idarəetmədə datanın mərkəzi rolunu və bütün idarəetmə mexanizminin məlumatlara əsaslandığını nümayiş etdirir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Arif, M., Jubair, M., & Ahsan, A. (2015). Use of Result Based Management (RBM) Framework for Monitoring Projects of Public Sector in Pakistan – A Case Study. *International Journal of Innovation, Management and Technology*, 6(2), 130-135. IJIMT
2. De Vico, G., Alves, C. J. R., Sellitto, M. A., & da Silva, D. O. (2025). Data-Driven Performance Evaluation and Behavior Alignment in Port Operations: A Multivariate Analysis of Strategic Indicators. *Administrative Sciences*, 15(9), 345. <https://doi.org/10.3390/admsci15090345> MDPI
3. Marcinkowski, B. (2021). Data-Driven Business Model Development. *Journal of Financial Management, Markets and Institutions*. (Advance online publication). <https://doi.org/10.1108/JFM-08-2020-0051> Emerald
4. Miragliotta, G., (2018). Data driven management in Industry 4.0: A method to define and measure data productivity. *Technology in Society*, 54, 153-161. Sciencedirect.com
5. Ramogayane, R. (2018). Embedding a Results-based Management Culture to Improve Public Sector Performance. *Administration & Public Policy*, 26(2), Article a8. Journals
6. Vähämäki, J. (2019). Learning from Results-Based Management Evaluations and Reviews. OECD Working Paper. OECD Publishing. OECD
7. Östlund, M. (2024). Managing Data-Driven Decision-Making: Managerial Experiences and Strategies. *International Journal of Business Analytics*. (Under review/accepted). Diva Portal

ABSTRACT

THE USE OF DATA IN RESULTS-ORIENTED MANAGEMENT

Zulfiyya Akberli

Baku Slavic University

Data-driven results-oriented management is one of the comprehensive approaches necessary for the effective functioning of modern management systems. This management model enables organizations to operate not only through intuitive decision-making but also on the basis of real facts, analytical findings, and measurable indicators. The implementation of data-driven management contributes significantly to the modernization of management culture, the scientific foundation of strategic planning, and the objective evaluation of performance. The systematic connection established between the collection, analysis, and use of data allows organizations to regulate both their internal processes and their relationships with the external environment more effectively.

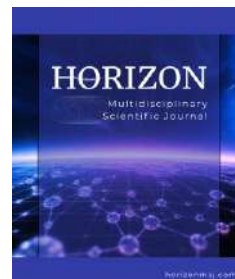
In results-oriented management, the role of data enables activities to be evaluated not only according to outcomes but also according to the quality of the processes leading to those outcomes. This provides the management system with important characteristics such as flexibility, transparency, and accountability. Transparency fosters greater trust in relationships with stakeholders, while accountability strengthens the sense of responsibility at every stage of activity. Data-based decision-making creates opportunities both for forecasting risks and for identifying problems at an early stage, allowing timely intervention.

The accurate and purposeful use of data has a significant impact on the more efficient allocation of resources, the precise determination of priorities, and the achievement of strategic objectives. Through analytical analyses, performance indicators can be compared, forecasted, and monitored, which stimulates continuous improvement in the management process. Thus, data-driven management provides organizations not only with a powerful tool for evaluating past results but also for determining future directions of development.

Overall, data-driven results-oriented management ensures that management processes are organized in accordance with modern requirements, increases efficiency, and strengthens long-term sustainability. This approach serves the formation of an innovative management culture in both the public and private sectors, improves service quality, and facilitates the achievement of strategic goals in a more accessible manner. Data-driven management is not merely a tool, but a fundamental management philosophy that determines the future success of organizations.

Key words: *Management, data, productivity, monitoring, digital, Big data, evidence, strategic.*

Original Research Paper

İrəvanın satira aynası: "Lək-lək" jurnalı

Aynur Müslümova

<https://orcid.org/0009-0004-4709-0426>

¹*Bakı Slavyan Universiteti, Bakı, Azərbaycan.*

Article history

Received: 03.05.2026

Revised: 07.05.2026

Accepted: 14.05.2026

*Corresponding Author: Aynur Müslümova,
Bakı Slavyan Universiteti, Bakı;
Email: aynurmuslumova91@gmail.com

Xülasə

Bu məqalədə satirik mətbuatın cəmiyyətdəki islahatçı rolu və milli təfəkkürün formalaşmasına təsiri "Lək-lək" jurnalının nümunəsində geniş təhlil olunur. Nəşrin əsas qayəsi xalqı ətəldən uyanmağa səsləmək, cəmiyyətdəki nöqsanları və köhnəlmiş adətləri acı gülüş vasitəsilə ifşa etmək olmuşdur. Yazıda jurnalın ədəbi dili, tənqid hədəfləri və maarifçilik missiyası araşdırılır. Müəlliflərin bədii üslubu, cəsarətli tənqidləri və xalqın özünüdərk yolunda atdıqları addımlar məqalənin əsas qayəsini təşkil edir. "Lək-lək" təkcə bir mətbu orqan deyil, həm də dövrün ictimai mənzərəsini əks etdirən güzgü kimi dəyərləndirilir. Məqalədə satiranın xalqın mənəvi inkişafındakı əvəzsiz rolu və jurnalın yaratdığı ədəbi məktəbin önəmi vurğulanır. Bu araşdırma milli mətbuatın çətin, lakin şərəfli inkişaf yoluna işıq tutur.

Açar sözlər: Lək-lək jurnalı; satira; Azərbaycan mətbuatı; maarifçilik; İrəvan; milli şüur; bədii gülüş; publisistika

Giriş

XX əsrin əvvəllərində İrəvan quberniyasında yaşayan azərbaycanlıların həyatında ən ağır problemlərdən biri savadsızlıq idi. Təhsil almaq sadəcə xalq üçün əlçatmaz sayılırdı. Məktəblərin sayı çox az idi, mövcud məktəblərdə isə əsasən imkanlı ailələrin uşaqları oxuya bilirdi. Kəndlərdə yaşayan insanların böyük hissəsi ömür boyu məktəb üzü görmür, uşaqlar erkən yaşlarından əmək həyatına qoşulurdular. Elmə və maarifə gedən yol həm maddi çətinliklər, həm də cəmiyyətdə kök salmış köhnə düşüncələr səbəbindən bağlanmışdı. İnsanların bir hissəsi təhsili lazımsız hesab edir, xüsusilə qız uşaqlarının oxumasına qarşı çıxırdı. Qadının yalnız ev işləri ilə məşğul olması fikri cəmiyyətdə adi qəbul olunurdu. Belə bir mühitdə xalqın gələcəyi sanki qaranlıq içində görünürdü.

Bu ağır mənzərə maarifçi ziyalıları ciddi şəkildə düşündürürdü. Onlar anlayırdılar ki, xalqı gerilikdən çıxarmağın yeganə yolu elm və təhsildir. Məhz buna görə də dövrün qabaqcıl fikir adamları mətbuat vasitəsilə cəmiyyətə təsir göstərməyə çalışırdılar. O illərdə satirik mətbuat xüsusilə böyük gücə malik idi. Satira vasitəsilə insanlar həm güldürülür, həm də düşündürülürdü. Cəmiyyətin eyibləri

açıq şəkildə göstərilir, savadsızlığın və mövhumatın yaratdığı problemlər ifşa edilirdi. Bu istiqamətdə “Molla Nəsrəddin” jurnalının yaratdığı böyük təsir Qafqazın müxtəlif bölgələrində yeni satirik mətbuat nümunələrinin yaranmasına səbəb olmuşdu. İrəvanda nəşr edilən “Lək-lək” jurnalı da həmin maarifçi dalğanın davamı idi.

“Lək-lək”in yaranması təsadüfi deyildi. Jurnalın yaradıcıları xalqın vəziyyətini yaxından görən, onun ağrılarını hiss edən insanlar idi. Onlar başa düşürdülər ki, cəmiyyət yalnız məktəb və maarif vasitəsilə dəyişə bilər. Buna görə jurnalın əsas mövzularından biri təhsil məsələsi oldu. “Lək-lək” məktəbsizliyi sadəcə sosial problem kimi yox, bütöv bir millətin gələcəyini təhlükə altına alan faciə kimi təqdim edirdi. Jurnalın səhifələrində tez-tez savadsızlığın insanları necə geri saldığı, mövhumatın isə xalqın düşüncəsini necə əsarət altında saxladığı göstərilirdi.

Jurnalın dili sadə və anlaşıqlı idi. Məqsəd yalnız ziyalılara deyil, adi insanlara da təsir etmək idi. Buna görə yazılarda ağır elmi üslubdan çox, canlı danışiq dili, satira və bədii təsvirlər üstünlük təşkil edirdi. Oxucu bir tərəfdən gülür, digər tərəfdən isə cəmiyyətdəki problemlərin acı həqiqətini görürdü. Xüsusilə mollaların, saxta dindarların, savadsızlığı müdafiə edən insanların satirik obrazları jurnalın əsas tənqid hədəfinə çevrilmişdi. Müəlliflər göstərirdilər ki, xalqın cahil qalması bəzi şəxslərin maraqlarına uyğun idi. Çünki savadlı insan artıq aldanmır, haqqını tələb etməyi bacarırdı.

“Lək-lək”in ən mühüm xidmətlərindən biri də yeni məktəb ideyasını təbliğ etməsi idi. Jurnal köhnə üsullu mollaxanaların dövrün tələblərinə cavab vermədiyini göstərir, uşaqların müasir elmləri öyrənməsinin vacibliyini vurğulayırdı. Ana dilində təhsil, dünyəvi biliklər, müəllim hazırlığı və qızların məktəbə cəlb olunması kimi məsələlər jurnalın əsas çağırışlarından idi. Müəlliflər hesab edirdilər ki, xalqın tərəqqisi yalnız savadlı nəslin yetişməsi ilə mümkündür.

Qızların təhsili məsələsi xüsusilə diqqət çəkirdi. O dövrdə bir çox ailələr qız uşaqlarını məktəbə göndərməyə ehtiyac görmürdülər. “Lək-lək” isə bu düşüncəyə qarşı çıxırdı. Jurnal qadının savadlı olmasının bütöv ailənin və gələcək nəslin inkişafına təsir etdiyini göstərməyə çalışırdı. Bu baxımdan jurnal təkcə maarifçilik deyil, həm də müəyyən mənada ictimai düşüncə yeniliyi yaradırdı.

“Lək-lək”in səhifələrində yer alan şeirlər, felyetonlar və kiçik satirik parçalar insanlarda oyanış hissi yaratmağa xidmət edirdi. Burada xalqı elmə səsləyən, cəhalətdən uzaq durmağa çağıran fikirlər əsas yer tuturdu. Müəlliflər inanırdılar ki, bir milləti ayaqda saxlayan ən böyük qüvvə onun savadı və düşüncəsidir. Buna görə də jurnalın demək olar ki, hər nömrəsində maarifçilik ruhu hiss olunurdu.

Jurnal uzun müddət fəaliyyət göstərə bilməsə də, onun təsiri böyük oldu. “Lək-lək” qısa ömrü ərzində İrəvan azərbaycanlılarının ictimai düşüncəsində mühüm rol oynadı. O, insanlara göstərdi ki, cəmiyyətin dəyişməsi üçün ilk növbədə düşüncə dəyişməlidir. Elmə, məktəbə və savada verilən dəyər

xalqın gələcəyini müəyyənləşdirən əsas amildir. Buna görə "Lək-lək" yalnız satirik jurnal deyil, həm də maarif və oyanış uğrunda mübarizə aparan bir fikir məktəbi idi.

Bu mühitdə "Molla Nəsrəddin" jurnalının təsiri ilə Cabbar Əsgərzadə və Mir Məhəmməd Mir Fətullayev "Lək-lək"-i nəşr etməyə qərar verdilər. Cabbar Əsgərzadə 1913-cü il dekabrın 4-də Məmmədəli Sidqiyə yazdığı məktubda açıq şəkildə bildirdi: "Məfkurəmiz gərək məlumunuz olsun, 'Molla Nəsrəddin'dir, amma səliqəmiz ayrı vəziyyətlərdir" [1, s.92]. İrəvan qubernatorunun 21 yanvar 1914-cü il tarixli icazə sənədi jurnalın çapına müəyyən məhdudiyyətlərlə – xristianlığa, dövlət quruluşuna, imperator ailəsinə qarşı yazıların qadağan edilməsi şərti ilə – icazə vermişdir [6]. Buna görə də jurnal təhsil problemini siyasi tənqiddən daha təhlükəsiz bir mövzu kimi seçmişdir.

Nəticələrin müzakirəsi

"Lək-lək"də təhsil problemi üç əsas ədəbi formada işlənmişdir: felyeton, təxmis və qısa şeirlər ("Taqılta" dördlükləri). "Çəkic" felyetonunun təhlilinə nəzər yetirək: Jurnalın "Çəkic" adlı felyetonu təhsilsizliyin ictimai tənqidinə həsr edilmişdir. Felyetonda İrəvan küçələrində dərsə getməyən, ağır vəziyyətdə küçələrdə gəzən uşaqların mənzərəsi təsvir olunur. Müəllif uşaqların valideynlərinin onları məktəbə qoymadığını, əksinə, küçə-bazarda işlədiyini, bu uşaqların böyüdükdə də öz valideynləri kimi savadsız qalacağını, bu qısır dövrün yalnız təhsillə qırıla biləcəyini vurğulayır [2, s.202].

Digər bir felyaton "Balaca felyaton" nəşridir ki, bu felyatonda müxtəlif sosial təbəqələrin - molla, hacı, zənci, əkinçi, məşədi, tacirin adından danışır. Təhsilin əsas maneə qüvvəsi isə din adamları hesab olunur. Felyatonun bir hissəsinə nəzər yetirək: [6, s.90]:

Mən mollayam, camaatı tovlaram,
Qırmaq üçün ülgücümü sovlaram,
Şikarimdir tamamisi ovlaram,
Qıllı qulaq çox çaqqalım var mənim.

Burada müəllif molla adından danışır və onun əsl din xadimi deyildə, saxtakarlıqla məşğul olduğunu inandırmağa çalışır. Dindən xalqı maarifləndirmək üçün yox, xalqın gözündən pərdə asmaq üçün istifadə etdiyini bildirir.

Hacı isə etiraf edir: [6, s.90]:
Mən hacıyam, yaxşı namaz qılaram,
Təzvir ilə camaatı tovlaram.
Yüz manat verərəm bir mələk alaram,
Mötəbərəm, pulum, malım var mənim.

Bu misralarda da müəllif satira vasitəsilə saxta dindarlığı tənqid edir. Burada danışan “hacı” obrazı zahirdə özünü dindar, hörmətli insan kimi göstərsə də, əslində dini mənfəət və nüfuz vasitəsinə çevirən bir tipdir. Şeir ironik şəkildə onun “öz dili ilə” həqiqi simasını açır.

"Millət düşməninin təğriratı" təxmisi : "Lək-lək" in 8 və 12-ci nömrələrində "Millət düşməninin təğriratı" adlı təxmisi dərc edilmişdir. "Təğrirat" (yoldan çıxarma, azdırma) sözü artıq başlıqda həmin obrazın "millət düşməni" olduğunu bildirir. Təxmisin birinci bəndində deyilir [6, s.91]:

Dudman əmədən şayyadəm,
Vətən övladini cəhlə yürüdən ustadəm,
İndi bu əmərdə məndə əvəz şəddadəm

Burada din xadiminin dili ilə onun cəhaləti qəsdən təbliğ etdiyi, maarifin yayılmasının qarşısını aldığı birbaşa etiraf olunur.

Bu misralarda müəllif insanı müstəqil olmağa, namərdə, cəhalətə, fanatizmə əl verməməyə, hətta ölümü ona əl verməkdən üstün tutmağa çağırır.

Jurnalın fəaliyyət göstərdiyi qısa müddətdə təhsil mövzusu demək olar ki, hər sayda müxtəlif formalarda işlənmişdir. "Şəhər işləri" bölməsində İrəvan məktəblərinin vəziyyəti, müəllim çatışmazlığı, məktəb binalarının yararsızlığı haqqında xəbərlər dərc edilirdi. "Poçta qutusu" bölməsində isə oxucuların təhsillə bağlı suallarına cavab verilir, onlara məsləhətlər bildirilirdi [2, s.203].

"Lək-lək" jurnalı İrəvan maarifçilik hərəkatının ən mühüm mətbuat orqanı olmuşdur. Cəmi 60 nüsxə tirajla, cəmi 5 ay, 12 sayı çap edilsə də, jurnal qaldırdığı təhsil problemi ilə dövrün ən aktual məsələlərindən birini ictimai müzakirəyə çıxarmışdır. "Çəkic" felyetonu, "Balaca felyeton", "Millət düşməninin təğriratı" təxmisi, "Taqqıltı" dördlükləri və çoxsaylı şeirlər vasitəsilə jurnal tək cə təhsilsizliyin deyil, təhsilə mane olan əsas qüvvə kimi dini fanatizmin də tənqidini aparmışdır.

Tədqiqatçı Nazim Axundovun qeyd etdiyi kimi, "Lək-lək" jurnalı bəzi hallarda xalqın milli oyanışını və intibahını arzulayarkən emosional millətçilik əhval-ruhiyyəsinin təsiri altına da düşürdü [1, s.91]. Bu, dövrün ictimai-siyasi şəraiti ilə sıx bağlı idi. Çünki XX əsrin əvvəllərində Qafqazda yaşayan xalqlar arasında həm siyasi gərginlik, həm də milli özünüdərk prosesləri güclənməkdə idi. İrəvan azərbaycanlıları da öz dillərini, mədəniyyətlərini və milli kimliklərini qorumaq uğrunda mübarizə aparırdılar. Belə bir mürəkkəb mühitdə fəaliyyət göstərən jurnalın bəzən emosional və sərt mövqedən çıxış etməsi müəyyən mənada dövrün ruhundan irəli gəlirdi.

Bununla belə, "Lək-lək" in əsas xətti düşmənçilik deyil, maarifçilik idi. Jurnalın başlıca məqsədi xalqı elmə, məktəbə, savada və müasir düşüncəyə çağırmaqdan ibarət olmuşdur. O,

cəmiyyətin geriliyini, mövhumatı, savadsızlığı və sosial ədalətsizliyi satira yolu ilə tənqid edir, insanları düşünməyə sövq edirdi. Jurnalın səhifələrində verilən felyetonlar, şeirlər və satirik dialoqlar yalnız güldürmək məqsədi daşıyırdı; onların arxasında xalqın gələcəyi üçün ciddi narahatlıq hiss olunurdu. Müəlliflər inanırdılar ki, xalqın xilasını yalnız maariflənməkdən, elmə yiyələnməkdən və milli şüurun formalaşmasından keçir.

“Lək-lək”in ən böyük tarixi xidmətlərindən biri də İrəvan mühitində Azərbaycan dilinin və milli mətbuat ənənəsinin yaşadılması idi. O dövrdə ana dilində mətbuat orqanının nəşri sadəcə ədəbi hadisə deyil, həm də milli-mədəni müqavimət forması idi. Jurnal xalqın öz dili ilə danışır, onun problemlərini yenə öz dilində ifadə edirdi. Bu baxımdan “Lək-lək” yalnız bir satirik jurnal deyil, həm də milli kimliyin qorunmasına xidmət edən mənəvi tribuna rolunu oynayır.

Nəticə

Cəmi on iki sayı işıq üzə görməsinə baxmayaraq, jurnal Azərbaycan mətbuat tarixində silinməz iz buraxmışdır. Onun səhifələrində İrəvan azərbaycanlılarının həyat tərzi, düşüncəsi, problemləri və maariflənmə arzuları əks olunmuşdur. “Lək-lək” xalqın içindən çıxan bir səs kimi cəmiyyətin ağrılarını dilə gətirmiş, savadsızlığa qarşı mübarizəni özünün əsas ideoloji xəttinə çevirmişdir. Bu səbəbdən jurnal bu gün də yalnız mətbuat nümunəsi kimi deyil, həm də milli maarifçilik tariximizin qiymətli mənəvi irsi kimi dəyərləndirilir.

“Lək-lək”in fəaliyyəti sübut etdi ki, bəzən qısaömürlü bir mətbuat orqanı belə bütöv bir dövrün düşüncə tarixində mühüm dönüş yarada bilər. O, İrəvan azərbaycanlılarının maarifçilik mübarizəsinin simvollarından birinə çevrilmiş, gələcək nəsillərə elmə, sözə və milli düşüncəyə bağlılığın nümunəsini miras qoymuşdur.

Ədəbiyyat Siyahısı

1. Axundov, N. Azərbaycan satira jurnalları (1906-1920-ci illər). Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1968, 91 s.
2. Məhərrəmov, Z. İrəvanda məktəbdarlıq və maarifçilik (1800-1920-ci illərdə ədəbi-mədəni mühit). Bakı: Nurlan nəşriyyatı, 2010, 199-203 s.
3. Cəfərov, C., Allahverdiyev, C. İrəvanda milli maarifçilik mühiti. Bakı: Turxan nəşriyyatı, 2017, 88-95 s.
4. Zeynalov, N.N. Azərbaycan mətbuat tarixi, I hissə. Bakı: ADU-nun nəşriyyatı, 1973, 145-150 s.
5. Məmmədli, Q. Azərbaycan mətbuatı tarixi. Bakı: Elm nəşriyyatı, 1993, 15-18 s.
6. Məmmədov, İ. Azərbaycan mətbuatı Ermənistanda (avtoreferat). İrəvan, 1971, 16 s.

ABSTRACT

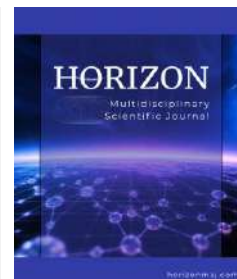
Yerevan's Mirror of Satire: The "Lək-lək" Journal

Aynur Muslimova
Baku Slavic University

This article extensively analyzes the reformist role of satirical press in society and its influence on the formation of national consciousness through the example of the “Lək-lək” journal. The main purpose of the publication was to awaken the people from stagnation and expose social shortcomings and outdated traditions through bitter humor. The article examines the journal’s literary language, targets of criticism, and enlightenment mission. The artistic style of the authors, their courageous criticisms, and the steps they took toward the self-awareness of the people constitute the central idea of the study. “Lək-lək” is evaluated not only as a press organ but also as a mirror reflecting the social landscape of its era. The article emphasizes the irreplaceable role of satire in the moral development of the people and the significance of the literary school created by the journal. This research sheds light on the difficult yet honorable path of the development of the national press.

Keywords: “Lək-lək” journal; satire; Azerbaijani press; enlightenment; Iravan; national consciousness; artistic humor; journalism.

Original Research Paper

Vergilərin planlaşdırılması və vergi dərəcələrinin müasir vəziyyəti

Telman Orucov

<https://orcid.org/0009-0007-2363-2165>

¹ Azərbaycan Universiteti, Bakı, Azərbaycan.

Article history

Received: 04.05.2026

Revised: 11.05.2026

Accepted: 16.05.2026

*Corresponding Author: Telman Orucov,
Azərbaycan Universiteti, Bakı, Azərbaycan;
Email: telmanorucov024@gmail.com

Xülasə

Məqalədə vergilərin planlaşdırılması və vergi dərəcələrinin müasir vəziyyəti iqtisadi və hüquqi baxımdan geniş şəkildə təhlil edilmişdir. Araşdırmanın əsas məqsədi vergi planlaşdırılmasının iqtisadi subyektlərin maliyyə fəaliyyətinə təsirini, vergi dərəcələrinin iqtisadi inkişafda rolunu və müasir vergi sistemlərinin əsas xüsusiyyətlərini müəyyən etməkdən ibarətdir. Tədqiqat zamanı nəzəri təhlil, müqayisəli yanaşma, SVOT təhlili və beynəlxalq təcrübənin müqayisəsi metodlarından istifadə olunmuşdur. Müəyyən edilmişdir ki, vergi planlaşdırılması müəssisələrin maliyyə resurslarından daha səmərəli istifadə etməsinə, vergi yükünün optimallaşdırılmasına və investisiya imkanlarının genişlənməsinə şərait yaradır. Eyni zamanda, vergi qanunvericiliyinin sabitliyi, vergi dərəcələrinin optimal müəyyənəşdirilməsi, vergi inzibətçiliyi və rəqəmsallaşma vergi uyğunluğuna birbaşa təsir göstərir. Məqalədə inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrin vergi sistemləri müqayisə edilmiş, progressiv və düz vergi modellərinin üstünlükləri təhlil olunmuşdur. Rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı, elektron ticarət və kriptovalyutaların yayılması vergi planlaşdırılmasında yeni çağırışlar yaratmışdır. Nəticədə müəyyən edilmişdir ki, səmərəli vergi siyasəti və optimal vergi yükü iqtisadi artımın, investisiya mühitinin və sosial rifahın təmin edilməsində mühüm rol oynayır.

Açar sözlər: Vergi; vergi dərəcələri; vergi mexanizmi; iqtisadi sistem; vergi planlaşdırması

Giriş

Vergilər dövlətin iqtisadi sisteminin əsas maliyyə dayaqlarından biri hesab olunur və dövlət büdcəsinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Müasir iqtisadi münasibətlər şəraitində vergi siyasəti yalnız fiskal funksiya daşımır, eyni zamanda iqtisadi inkişafın tənzimlənməsi, investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması, sahibkarlığın stimullaşdırılması və sosial ədalətin təmin olunması kimi funksiyaları da yerinə yetirir. Bu baxımdan vergilərin planlaşdırılması və vergi dərəcələrinin optimal müəyyənəşdirilməsi həm dövlət, həm də biznes subyektləri üçün strateji əhəmiyyət daşıyır. Vergi sisteminin düzgün qurulması iqtisadi sabitliyin qorunmasına, büdcə gəlirlərinin artırılmasına və iqtisadi aktivliyin genişlənməsinə şərait yaradır.

Müasir dövrdə qloballaşma, rəqəmsallaşma və beynəlxalq maliyyə münasibətlərinin genişlənməsi vergi siyasətinin mürəkkəbləşməsinə səbəb olmuşdur. Xüsusilə transmilli şirkətlərin fəaliyyətinin artması, rəqəmsal xidmətlərin geniş yayılması və elektron ticarətin inkişafı vergi planlaşdırılmasına yeni yanaşmalar tələb edir. Bu şəraitdə müəssisələr qanunvericilik çərçivəsində vergi öhdəliklərini optimallaşdırmağa, dövlətlər isə vergi daxilolmalarını artırmağa çalışırlar. Vergi planlaşdırılması müəssisələrin maliyyə resurslarından daha səmərəli istifadə etməsinə, investisiya imkanlarının genişlənməsinə və rəqəbat qabiliyyətinin artmasına şərait yaradır. Bununla yanaşı, aqressiv vergi planlaşdırılması və vergidən yayınma halları dövlət büdcəsinə mənfi təsir göstərən əsas problemlərdən biri hesab olunur. Vergi dərəcələrinin müəyyənləşdirilməsi iqtisadi siyasətin ən mühüm istiqamətlərindən biridir. Vergi yükünün yüksək olması iqtisadi aktivliyi zəiflədə, investisiya mühitini pisləşdirə və kölgə iqtisadiyyatının genişlənməsinə səbəb ola bilər. Əksinə, optimal vergi dərəcələri sahibkarlıq fəaliyyətini stimullaşdırır, dövlət gəlirlərinin davamlılığını təmin edir və sosial rifahın yüksəlməsinə şərait yaradır. Müasir iqtisadi sistemlərdə vergi siyasətinin əsas məqsədlərindən biri iqtisadi artımla sosial ədalət arasında balansın qorunmasıdır. Bu baxımdan müxtəlif ölkələrin tətbiq etdiyi proqressiv və düz vergi modelləri iqtisadi və sosial nəticələr baxımından geniş şəkildə müzakirə olunur. Azərbaycanda da son illərdə vergi sistemində mühüm islahatlar həyata keçirilmiş, elektron vergi inzibatçılığı genişləndirilmiş və sahibkarlığın inkişafı üçün müxtəlif vergi güzəştləri tətbiq edilmişdir.

Əsas hissə

Vergilər dövlətin iqtisadi sisteminin əsas maliyyə dayaqlarından biri hesab olunur. Müasir iqtisadi münasibətlər şəraitində vergi siyasəti yalnız büdcə gəlirlərinin formalaşdırılması vasitəsi deyil, həm də iqtisadi inkişafın tənzimlənməsi, investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması, sahibkarlığın stimullaşdırılması və sosial bərabərliyin təmin edilməsi funksiyalarını yerinə yetirir. Bu baxımdan vergi planlaşdırılması müəssisələrin və dövlətin maliyyə idarəetmə mexanizmlərində mühüm yer tutur [4]. Vergi planlaşdırılması iqtisadi subyektlərin qanunvericilik çərçivəsində vergi öhdəliklərini optimallaşdırmaq məqsədilə həyata keçirdikləri strateji və taktiki fəaliyyətlərin məcmusu kimi xarakterizə edilir. Müasir dövrdə global iqtisadi integrasiya, rəqəmsallaşma və beynəlxalq maliyyə axınlarının artması vergi planlaşdırmasının əhəmiyyətini daha da artırmışdır.

Cədvəl 1. Vergi planlaşdırmasına təsir edən amillər və onların xüsusiyyətləri

Amilin adı	Təsviri	Vergi planlaşdırmasına təsiri
Vergi qanunvericiliyi	Vergi qanunlarının sadə, aydın və sabit olması	Sadə və stabil olduqda planlaşdırma asanlaşır, mürəkkəb olduqda çətinləşir
Hüquqi müəyyənlik prinsipi	Qanunların aydın və dəyişməz olması	Qeyri-müəyyənlik planlaşdırmanı zəiflədir

Qanun dəyişiklikləri	Vergi qanunlarında tez-tez dəyişikliklərin olması	Planlaşdırmanı çətinləşdirir və risk yaradır
Vergi dərəcələri	Vergi yükünün səviyyəsi	Yüksək olduqda planlaşdırma ehtiyacı artır
Vergi xərcləri	Planlaşdırma və məsləhət xidmətlərinin dəyəri	Yüksək olduqda planlaşdırmanı məhdudlaşdırır
Qloballaşma və rəqabət	Bazar rəqabətinin artması	Müəssisələri vergi planlaşdırmasına yönəldir
Vergi auditi	Vergi yoxlamalarının səviyyəsi və effektivliyi	Effektiv audit planlaşdırmanı stimullaşdırır
Vergi inzibatçılığı	Vergi orqanlarının fəaliyyəti və idarəetmə keyfiyyəti	Effektiv olduqda uyğunluq artır
Vergi cərimələri	Qanun pozuntularına tətbiq edilən sanksiyalar	Çəkindirici təsir göstərir
Vergi etikası	Vergi ödəmə mədəniyyəti və sosial məsuliyyət	Yüksək olduqda könüllü uyğunluq artır
Məlumatlılıq səviyyəsi	Vergi qanunları barədə bilik səviyyəsi	Yüksək olduqda planlaşdırma daha effektiv olur
Vergi siyasəti	Dövlətin fiskal və iqtisadi siyasəti	Sabit olduqda planlaşdırma asanlaşır
Vergi amnistiyaları	Vergi borclarının bağışlanması halları	Tez-tez olduqda vergi intizamını zəiflədir

Mənbə: [4]

Vergi planlaşdırılmasının əsas məqsədi müəssisələrin maliyyə resurslarından daha səmərəli istifadə etməsini təmin etmək, vergi yükünü optimallaşdırmaq və iqtisadi fəaliyyətin davamlılığını qorumaqdan ibarətdir. Bu prosesdə müəssisələr mövcud vergi güzəştlərindən, amortizasiya mexanizmlərindən, investisiya təşviqlərindən və digər hüquqi vasitələrdən istifadə etməklə öz maliyyə nəticələrini yaxşılaşdırmağa çalışırlar. Vergi planlaşdırılması qeyri-qanuni vergidən yayınma ilə eyniləşdirilməməlidir. Çünki burada əsas prinsip qanunvericiliyin tələblərinə uyğun şəkildə fəaliyyət göstərmək və hüquqi imkanlardan istifadə etməkdir. Buna görə də vergi planlaşdırılması müasir korporativ idarəetmənin mühüm elementlərindən biri hesab edilir. İqtisadi nəzəriyyədə vergi planlaşdırılması mikro və makro səviyyədə təhlil edilir. Mikro səviyyədə vergi planlaşdırılması müəssisələrin və fərdi sahibkarların maliyyə qərarlarının optimallaşdırılması ilə bağlıdır [6]. Makro səviyyədə isə dövlətin vergi siyasəti vasitəsilə iqtisadi artımı, məşğulluğu və investisiya fəaliyyətini stimullaşdırması nəzərdə tutulur. Müasir iqtisadi sistemlərdə dövlətlər vergi dərəcələrini və vergi güzəştlərini iqtisadi inkişaf strategiyalarına uyğun şəkildə müəyyən edirlər. Bu baxımdan vergi planlaşdırılması həm dövlət, həm də biznes subyektləri üçün strateji idarəetmə vasitəsi kimi çıxış edir.

Cədvəl 2. Optimal vergi yükü və iqtisadi artım arasında əlaqənin SVOT təhlili

Güclü tərəflər (Strengths) Optimal vergi yükü dövlət gəlirlərinin sabit və davamlı olmasını təmin edir İqtisadi artım və vergi yığıcı arasında balans yaradır İnfrastruktur, təhsil və səhiyyə kimi sahələrin maliyyələşdirilməsinə imkan verir Biznes və investisiya mühitinin sabitliyini dəstəkləyir Laffer əyrisi prinsipi əsasında vergi siyasətinin optimallaşdırılması mümkündür	Zəif tərəflər (Weaknesses) Optimal vergi səviyyəsinin dəqiq müəyyən edilməsi çətinidir Həddindən artıq vergi artımı iqtisadi aktivliyi azalda bilər Aşağı vergi səviyyəsi dövlət gəlirlərinin azalmasına səbəb ola bilər Vergi siyasətinin tez-tez dəyişməsi qeyri-müəyyənlik yaradır Müxtəlif sektorlar üçün optimal vergi fərqli ola bilər
İmkanlar (Opportunities) Rəqəmsallaşma və texnologiyalar vasitəsilə vergi toplanmasının yaxşılaşdırılması Vergi siyasəti ilə investisiyaların stimullaşdırılması Kiçik və orta bizneslər üçün vergi güzəştləri ilə iqtisadi artımın sürətləndirilməsi Beynəlxalq vergi təcrübələrinin tətbiqi və uyğunlaşdırılması Xarici investisiyaların cəlb olunması	Təhlükələr (Threats) Yüksək vergi yükü kölgə iqtisadiyyatının artmasına səbəb ola bilər Vergidən yayınma hallarının çoxalması Qlobal iqtisadi böhranların vergi gəlirlərinə mənfi təsiri Siyasi qeyri-sabitlik nəticəsində vergi siyasətində dəyişikliklər Vergi yükünün ədalətsiz bölüşdürülməsi sosial narazılıq yarada bilər

Mənbə: Araşdırma nəticəsində müəllifin özü tərəfindən hazırlanmışdır.

Vergi planlaşdırılmasının formaları müxtəlifdir. Ən geniş yayılmış formalar cari vergi planlaşdırılması, uzunmüddətli vergi strategiyası və beynəlxalq vergi planlaşdırılmasıdır. Cari vergi planlaşdırılması gündəlik maliyyə əməliyyatlarının optimallaşdırılması ilə bağlıdır. Uzunmüddətli planlaşdırma isə investisiya layihələrinin, kapital qoyuluşlarının və maliyyə strategiyalarının vergi aspektlərini əhatə edir. Beynəlxalq vergi planlaşdırılması isə transmilli şirkətlərin müxtəlif ölkələrin vergi sistemlərindən istifadə etməklə vergi yükünü azaltmağa yönəlmiş fəaliyyətlərini əhatə edir [7]. Xüsusilə son illərdə beynəlxalq vergi rəqabətinin güclənməsi və ofşor zonaların geniş yayılması bu sahədə dövlətlərin nəzarət mexanizmlərini sərtləşdirməsinə səbəb olmuşdur. Müəssisələr maliyyə təhlili, risk idarəetməsi və strateji planlaşdırma metodlarından istifadə edirlər. Müasir korporativ idarəetmə sistemində vergi menecmenti ayrıca fəaliyyət istiqaməti kimi formalaşmışdır. Böyük şirkətlərdə vergi məsləhətçiləri və maliyyə analitikləri vergi yükünün optimallaşdırılması üçün xüsusi strategiyalar hazırlayırlar. Bu strategiyalar müəssisənin maliyyə dayanıqlığını artırmaqla yanaşı, investisiya imkanlarını da genişləndirir.

Cədvəl 3. Vergi uyğunluğu, vergi siyasəti və maliyyə hesabatlarına təsir edən əsas amillər

Amil	Təsviri	Təsiri
Vergi gəlirləri	Dövlət xərclərinin əsas maliyyə mənbəyi	İqtisadi inkişafı və rifahı təmin edir
Vergi yükü	Mükəlləflərin üzərinə düşən vergi dərəcəsi	Yüksək olduqda vergi uyğunluğu azalır
Vergi mədəniyyəti	Vergi ödəməyə sosial yanaşma və etik davranış	Könüllü uyğunluğu artırır

Dövlətə etimad	Vergi orqanlarına və dövlətə inam səviyyəsi	Yüksək olduqda uyğunluq artır
Vergi auditi	Vergi yoxlamalarının səviyyəsi və effektivliyi	Effektiv olduqda vergi intizamı artır
Vergi siyasəti	Dövlətin fiskal və tənzimləyici qərarları	Sabitlik uyğunluğu gücləndirir
Vergi qanunvericiliyi	Vergi qaydalarının sadəliyi və aydınlığı	Sadə olduqda uyğunluq artır
Qanun dəyişiklikləri	Tez-tez dəyişən vergi qaydaları	Uyğunluğu zəiflədir
Təhsil səviyyəsi	Mükəlləflərin bilik və məlumatlılıq səviyyəsi	Yüksək olduqda uyğunluq artır
Cins və sosial faktorlar	Fərdi xüsusiyyətlər və sosial təsirlər	Vergi davranışına fərqli təsir göstərir
Mühasibat mənfəəti vs vergi mənfəəti	Mühasibat və vergi gəlirləri arasındakı fərqlər	Böyük fərqlər şəffaflığı azaldır
Təxirə salınmış vergilər	Müvəqqəti fərqlərdən yaranan vergi öhdəlikləri	Hesabatların strukturuna təsir edir
Vergi güzəştləri	Dövlət tərəfindən verilən stimullar	Xalis gəliri artırır
Maliyyə uçotu standartları	Beynəlxalq standartlara uyğun hesabatlılıq	Şəffaflıq və müqayisəlilik artır
Vergi uçotu	Vergi qanunlarına əsaslanan uçot sistemi	Maliyyə hesabatlarından fərqlənir
Vergi planlaşdırması	Vergi yükünün qanuni azaldılması strategiyası	Effektivlik və rəqabət üstünlüyü yaradır
Şəffaflıq və açıqlama	Maliyyə və vergi məlumatlarının açıqlanması	İnvestor etibarını artırır

Mənbə: [1]

Səmərəli vergi planlaşdırılması müəssisələrin mənfəətini artıraraq yeni investisiyaların həyata keçirilməsinə şərait yaradır. Bu isə iqtisadi artımın sürətlənməsinə, yeni iş yerlərinin açılmasına və dövlət büdcəsinə daxilolmaların artmasına müsbət təsir göstərir. Digər tərəfdən, vergi planlaşdırılmasının düzgün tənzimlənməməsi bəzi hallarda büdcə gəlirlərinin azalmasına və vergi bərabərsizliyinə səbəb ola bilər. Buna görə də dövlətlər vergi planlaşdırılması ilə vergidən yayınma arasında sərhədi müəyyən edən hüquqi mexanizmlər formalaşdırırlar. Müasir dövrdə rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı vergi planlaşdırılmasına yeni yanaşmalar gətirmişdir. Elektron ticarət, rəqəmsal xidmətlər və kriptovalyuta əməliyyatları vergi sistemlərinin transformasiyasını zəruri etmişdir. Bir çox ölkələr rəqəmsal xidmət vergisi tətbiq etməyə başlamışdır. Bu isə vergi planlaşdırılması prosesində yeni risklərin və imkanların yaranmasına səbəb olmuşdur. Xüsusilə transmilli texnologiya şirkətlərinin gəlirlərinin vergiyə cəlb olunması beynəlxalq iqtisadi gündəmin əsas məsələlərindən birinə çevrilmişdir [6].

Vergi dərəcələri birbaşa və dolaylı vergilər üzrə fərqləndirilir. Birbaşa vergilərə gəlir vergisi, mənfəət vergisi və əmlak vergisi daxildir. Dolaylı vergilər isə əsasən əlavə dəyər vergisi, aksiz vergisi və gömrük rüsumlarından ibarətdir. Müasir dövrdə dövlətlər büdcə gəlirlərinin artırılması məqsədilə dolaylı

vergilərdən daha geniş istifadə edirlər. Bunun əsas səbəbi dolayı vergilərin yığım mexanizminin daha sadə və effektiv olmasıdır. Xüsusilə əlavə dəyər vergisi bir çox ölkələrdə əsas büdcə gəlir mənbələrindən biri hesab edilir. İnkişaf etmiş ölkələrdə gəlir vergisinin progressiv sistemi geniş tətbiq olunur. Bu sistemdə yüksək gəlir əldə edən şəxslər daha yüksək faizlə vergiyə cəlb olunur. ABŞ, Almaniya, Fransa və Skandinaviya ölkələrində progressiv vergi sistemi sosial bərabərliyin təmin edilməsinə xidmət edir. Bununla yanaşı, bəzi ölkələr düz (flat tax) vergi sistemindən istifadə edirlər. Estoniya, Gürcüstan və bəzi Şərqi Avropa ölkələrində tətbiq olunan bu sistem sadə idarəetmə və investisiya cəlbəediciliyi ilə xarakterizə olunur. Korporativ mənfəət vergisi dərəcələri də beynəlxalq iqtisadi rəqabətdə mühüm rol oynayır. Son illərdə bir çox ölkələr xarici investisiyaları cəlb etmək məqsədilə mənfəət vergisi dərəcələrini azaltmağa başlamışdır. İrlandiyada aşağı korporativ vergi dərəcələri transmilli şirkətlərin bu ölkəyə cəlb edilməsində mühüm rol oynamışdır [2,s.25]. Bunun əksinə olaraq, yüksək sosial təminat xərclərinə malik ölkələrdə vergi dərəcələri daha yüksəkdir. Bu isə dövlət büdcəsinin sosial proqramları maliyyələşdirməsi ilə bağlıdır. Azərbaycanda da vergi sistemində son illərdə mühüm islahatlar həyata keçirilmişdir. Sahibkarlığın inkişafının stimullaşdırılması məqsədilə vergi güzəştləri genişləndirilmiş, elektron vergi idarəetmə sistemi tətbiq edilmiş və kölgə iqtisadiyyatının azaldılması istiqamətində tədbirlər görülmüşdür. Kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı üçün sadələşdirilmiş vergi rejimi tətbiq olunur. Eyni zamanda qeyri-neft sektorunun inkişafı məqsədilə müxtəlif vergi təşviqləri həyata keçirilir.

Rəqəmsallaşma vergi dərəcələrinin tətbiqi və idarə olunmasında da yeni imkanlar yaratmışdır. Elektron qaimə-fakturalar, onlayn vergi bəyannamələri və rəqəmsal audit sistemləri vergi inzibatçılığının səmərəliliyini artırmışdır. Bunun nəticəsində vergi daxilolmaları artmış və vergi şəffaflığı güclənmişdir. Müasir vergi siyasətində əsas məqsədlərdən biri həm iqtisadi artımı təmin etmək, həm də sosial ədaləti qorumaqdır. Müasir iqtisadi münasibətlər şəraitində vergi planlaşdırılması bir sıra problemlərlə müşayiət olunur. Qlobal iqtisadi integrasiya, transmilli şirkətlərin fəaliyyətinin genişlənməsi və rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı vergi sistemlərinin qarşısında yeni çağırışlar yaratmışdır [3]. Ən mühüm problemlərdən biri vergidən yayınma və aqressiv vergi planlaşdırılmasıdır. Bəzi transmilli şirkətlər müxtəlif ölkələrin vergi qanunvericiliklərindəki fərqlərdən istifadə etməklə gəlirlərini aşağı vergi dərəcəsi tətbiq olunan ölkələrə yönləndirirlər. Bu isə dövlət büdcələrinin gəlirlərinə mənfi təsir göstərir.

Beynəlxalq təşkilatlar son illərdə bu problemlə mübarizə məqsədilə müxtəlif təşəbbüslər irəli sürmüşdür. OECD tərəfindən həyata keçirilən BEPS layihəsi transmilli şirkətlərin vergidən yayınmasının qarşısını almağa yönəlmişdir. Layihənin əsas məqsədi vergi bazasının aşınmasının və mənfəətin süni şəkildə başqa ölkələrə köçürülməsinin qarşısını almaqdır. Bununla yanaşı, qlobal minimum korporativ vergi dərəcəsinin tətbiqi ilə bağlı beynəlxalq razılaşmalar da müasir vergi siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biridir. Rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı vergi planlaşdırılmasında yeni problemlər

yaratmışdır. Elektron ticarət və rəqəmsal platformalar vasitəsilə əldə olunan gəlirlərin vergiyə cəlb olunması ən mürəkkəb məsələlərdən biridir. Bir çox ölkələr rəqəmsal xidmət vergisi tətbiq etməyə başlamışdır [5]. Lakin bu sahədə vahid beynəlxalq mexanizmin olmaması vergi inzibatçılığını çətinləşdirir. Kriptovalyutaların və rəqəmsal aktivlərin geniş yayılması da vergi sistemlərinin transformasiyasını zəruri etmişdir. Vergi planlaşdırılmasının digər mühüm problemi kölgə iqtisadiyyatıdır. Qeyri-rəsmi iqtisadi fəaliyyət vergi daxilolmalarının azalmasına və rəqabət mühitinin pozulmasına səbəb olur. Buna görə də dövlətlər vergi nəzarətinin gücləndirilməsi, elektron audit sistemlərinin tətbiqi və rəqəmsal maliyyə monitorinqi vasitəsilə kölgə iqtisadiyyatının azaldılmasına çalışırlar [6]. Azərbaycanda da son illərdə şəffaflığın artırılması və nağdsız ödənişlərin genişləndirilməsi istiqamətində mühüm tədbirlər həyata keçirilmişdir.

Nəticə

Aparılmış araşdırma göstərir ki, vergilərin planlaşdırılması və vergi dərəcələrinin optimal müəyyənləşdirilməsi müasir iqtisadi sistemin əsas strateji istiqamətlərindən biridir. Vergi planlaşdırılması müəssisələrin maliyyə resurslarından daha səmərəli istifadə etməsinə, vergi yükünün optimallaşdırılmasına və investisiya fəaliyyətinin genişlənməsinə mühüm təsir göstərir. Müasir iqtisadi münasibətlər şəraitində vergi siyasəti yalnız dövlət büdcəsinin formalaşdırılması vasitəsi deyil, həm də iqtisadi inkişafın tənzimlənməsi, məşğulluğun artırılması və sosial rifahın təmin edilməsi mexanizmi kimi çıxış edir. Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, vergi qanunvericiliyinin sabitliyi, vergi inzibatçılığının effektivliyi, rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi və vergi mədəniyyətinin inkişafı vergi uyğunluğunun təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Eyni zamanda optimal vergi yükü ilə iqtisadi artım arasında birbaşa əlaqə mövcuddur. Vergi dərəcələrinin həddindən artıq yüksək olması iqtisadi aktivliyi zəiflədə, kölgə iqtisadiyyatının artmasına və vergidən yayınma hallarının çoxalmasına səbəb ola bilər. Bunun əksinə olaraq, düzgün müəyyən edilmiş vergi siyasəti investisiya mühitini yaxşılaşdırır və iqtisadi inkişafı sürətləndirir.

Araşdırma həmçinin göstərmişdir ki, rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı vergi sistemlərinin transformasiyasını zəruri etmişdir. Elektron ticarət, rəqəmsal xidmətlər və kriptovalyutalar vergi planlaşdırılmasında yeni çağırışlar yaratmışdır. Buna görə də gələcək dövrdə vergi siyasətinin daha çox rəqəmsal texnologiyalar, beynəlxalq əməkdaşlıq və şəffaf idarəetmə prinsipləri əsasında inkişaf etdirilməsi vacib hesab olunur. Azərbaycanda həyata keçirilən vergi islahatları və elektron vergi idarəetmə sistemləri isə müasir vergi siyasətinin səmərəliliyinin artırılması baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Ali Alkinani, H. H. A., Mahdi ALjanaby, A. N., & Rashed, A. M. (2025). The Alignment of Tax Accounting with Financial Accounting: An Analytical Study of the Impact of Tax Policies on Financial Reporting. *South Asian Journal of Social Sciences & Humanities*, 6(3).
2. Kaya, H. P., Zıvalı, B., & Şahin, S. (2026). Kırşehir’de Faaliyet Gösteren Esnafların Vergiye Uyumlarını Etkileyen Faktörleri Belirlemeye Yönelik Bir Araştırma. *Journal of Accounting and Taxation Studies*, (19).
3. Kutasi, G., & Marton, Á. (2024). The optimal tax structure from GDP-growth perspective. *Revista Finanzas y Política Económica*, 16(1), 121-143.
4. Peker, İ., & Kılıçer, E. (2017). Vergi planlaması ve işletmeleri vergi planlaması yapmaya yöneltebilecek uygulamalar.
5. Plaksienko, V. Y., Melikhova, T. O., Yermolaieva, M. V., Chernenko, K. V., & Lipskyi, R. V. (2019). Formation of accounting and tax policy of the company. *Academy of Accounting and Financial Studies Journal*, 23, 1-6.
6. Rengganis, D., & Soetardjo, M. N. (2023, December). The Effect of Tax Planning and Current Tax Expense on Earnings Management Before and After Income Tax Rate Changes. In *Proceedings of the International Conference on Entrepreneurship (IConEnt)* (Vol. 3, pp. 26-41).
7. Saibu, O. M. (2015). Optimal tax rate and economic growth. Evidence from Nigeria and South Africa. *Euro Economica*, 34(01), 41-50.
8. Spengel, C., Heckemeyer, J. H., Nusser, H., Klar, O., & Streif, F. (2016). *The impact of tax planning on forward-looking effective tax rates* (No. 64). Taxation Papers.
9. Wang, Q. (2022). Income tax planning as a tool for achieving financial stability. *Engineering Economics*, 33(5), 496-506.

ABSTRACT

TAX PLANNING AND THE CURRENT STATE OF TAX RATES

Telman Orujov

Azerbaijan University

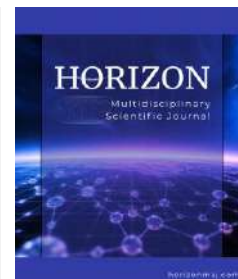
The article comprehensively analyzes the current state of tax planning and tax rates from an economic and legal perspective. The main objective of the study is to determine the impact of tax planning on the financial activities of economic entities, the role of tax rates in economic development, and the main features of modern tax systems. The study used theoretical analysis, comparative approach, SWOT analysis, and comparison of international experience. It was found that tax planning allows enterprises to

use their financial resources more efficiently, optimize the tax burden, and expand investment opportunities. At the same time, the stability of tax legislation, optimal determination of tax rates, tax administration, and digitalization directly affect tax compliance. The article compares the tax systems of developed and developing countries, and analyzes the advantages of progressive and flat tax models. The development of the digital economy, the spread of e-commerce and cryptocurrencies have created new challenges in tax planning. As a result, it has been determined that effective tax policy and optimal tax burden play an important role in ensuring economic growth, investment climate and social welfare.

Keywords: Tax, tax rates, tax mechanism, economic system, tax planning

Original Research Paper

Peşə təhsilində kurikulumun əmək bazarına uyğunlaşdırılmasında pedaqoji fəaliyyətin rolu

Narın Məhərrəmli

<https://orcid.org/0009-0009-9394-0862>

¹ Xəzər Universiteti, Bakı, Azərbaycan.

Article history

Received: 04.05.2026

Revised: 11.05.2026

Accepted: 16.05.2026

*Corresponding Author: Narın Məhərrəmli,
Xəzər Universiteti, Bakı, Azərbaycan;
Email: narinmaharramli@gmail.com

Xülasə

Müasir cəmiyyətdə ənənəvi tədris metodları getdikcə köhnəlir ki, bu da peşə təhsilində təhsilin keyfiyyətinin nəzərəcarpacaq dərəcədə aşağı düşməsinə özünü göstərir. Müəllimlər təkcə informasiya mühitindən istifadə etmək üçün müəyyən səriştə və bacarıqların əldə edilməsi ilə deyil, həm də təhsilin universal informativ prosesinin əhəmiyyətini və səmərəliliyini dərk etməklə üzləşirlər. Bu məqalədə peşə təhsilində kurikulumun əmək bazarına uyğunlaşdırılmasında pedaqoji fəaliyyətin rolu sistemli şəkildə təhlil edilmişdir. Müasir dövrdə ənənəvi tədris metodlarının effektivliyinin azalması fonunda təhsil sisteminin yenilənməsi və əmək bazarının tələblərinə uyğunlaşdırılması zəruri hesab olunur. Bu baxımdan kurikulumun məzmunu yalnız nəzəri biliklərin ötürülməsi ilə məhdudlaşmamalı, eyni zamanda praktik bacarıqların formalaşdırılmasına yönəlməlidir. Tədqiqatda müəllimin pedaqoji fəaliyyəti əsas faktor kimi qiymətləndirilmişdir. Müəllim kurikulumun tətbiqində təşkilatçı, istiqamətləndirici və qiymətləndirici rol oynayaraq təlim prosesini əmək bazarının real tələblərinə uyğunlaşdırır. Onun peşəkar səriştəsi, pedaqoji bacarıqları və kommunikasiya qabiliyyəti təlimin keyfiyyətini birbaşa müəyyən edir. Eyni zamanda müəllimin innovativ yanaşmaları tətbiq etməsi və müasir texnologiyalardan istifadə etməsi kurikulumun aktuallığını artırır. Məqalədə pedaqoji fəaliyyət yalnız bilik ötürülməsi deyil, həm də şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması, onların motivasiyasının artırılması və sosial bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi ilə xarakterizə olunur. Bu yanaşma şagirdlərin əmək bazarına daha hazırlıqlı çıxmasına şərait yaradır.

Açar sözlər: Pedaqoji ünsiyyət, peşə təhsili, müasir təhsil, təhsil sistemi, peşə keyfiyyətləri

Giriş

Peşə təhsili sistemlərinin əsas məqsədi əmək bazarının tələblərinə uyğun ixtisaslı kadrların hazırlanması və fərdlərin peşəkar bacarıqlarla təmin edilməsidir. Bu məqsədə nail olmaq üçün hər bir təhsil sistemi öz təhsil fəlsəfəsini və kadr hazırlığı modelini müəyyən edir və kurikulumun məzmununu həmin istiqamətə uyğun şəkildə formalaşdırır. Bu kontekstdə təhsil yalnız bilik ötürən mexanizm deyil, həm də

iqtsadi inkişafı təmin edən və əmək bazarının ehtiyaclarına cavab verən strateji sosial institut kimi çıxış edir. Buna görə də peşə təhsilində kurikulumun əmək bazarına uyğunlaşdırılması prosesi müasir təhsil siyasətinin əsas prioritet istiqamətlərindən biri hesab olunur. Bu fundamental prosesdə əsas subyekt pedaqoji fəaliyyəti həyata keçirən müəllimlərdir. Müəllimlər yalnız bilik ötürən deyil, eyni zamanda kurikulumun tətbiqini təmin edən, onu real tədris mühitinə uyğunlaşdıran və əmək bazarının tələblərini təlim prosesinə inteqrasiya edən əsas aktordurlar. Onların fəaliyyəti nəticəsində kurikulum nəzəri sənəd olmaqdan çıxaraq praktik nəticələr verən təlim alətinə çevrilir. Bu baxımdan müəllim pedaqoji prosesdə həm təşkilatçı, həm istiqamətləndirici, həm də qiymətləndirici funksiyaları yerinə yetirir.

Peşə təhsilində müəllimin rolu daha geniş və çoxşaxəlidir. O, yalnız tədris edən şəxs deyil, həm də şagirdlərin peşəkar inkişafını formalaşdıran, onların əmək bazarına inteqrasiyasına şərait yaradan, praktiki bacarıqlarını inkişaf etdirən və motivasiya edən bir mütəxəssisdir. Müəllim eyni zamanda mentor, məsləhətçi və sosial yönləndirici kimi çıxış edir. Bu funksiyalar pedaqoji fəaliyyətin kurikulumun effektiv tətbiqində nə qədər mühüm rol oynadığını göstərir.

Müəllimlərin peşə keyfiyyətləri kurikulumun əmək bazarına uyğunlaşdırılmasında həlledici əhəmiyyətə malikdir. Onların peşə bilikləri, pedaqoji bacarıqları, kommunikasiya qabiliyyətləri və müasir texnologiyalardan istifadə bacarıqları təlim prosesinin keyfiyyətini birbaşa müəyyən edir. Bundan əlavə, müəllimlərin sosial mühitə uyğunlaşması, əmək bazarının dəyişən tələblərini izləməsi və bu dəyişiklikləri tədris prosesinə tətbiq etməsi kurikulumun aktuallığını təmin edən əsas amillərdəndir. Pedaqoji fəaliyyətin digər mühüm istiqaməti isə sosial və mədəni dəyərlərin ötürülməsidir. Müəllimlər yalnız peşəkar bacarıqlar deyil, həm də əmək etikası, məsuliyyət, əməkdaşlıq və sosial davranış kimi dəyərləri şagirdlərə aşılayır. Bu isə fərdlərin yalnız ixtisaslı mütəxəssis kimi deyil, eyni zamanda cəmiyyətə faydalı və sosial cəhətdən uyğunlaşmış vətəndaş kimi formalaşmasına şərait yaradır. Pedaqoji fəaliyyət peşə təhsilində kurikulumun əmək bazarına uyğunlaşdırılmasının əsas mexanizmlərindən biridir. Müəllimlərin rolu bu prosesdə yalnız təlimin təşkili ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda kurikulumun məzmununun aktuallaşdırılması, praktik yönümlü bacarıqların formalaşdırılması və şagirdlərin əmək bazarına hazırlığı ilə birbaşa bağlıdır. Bu səbəbdən pedaqoji fəaliyyətin gücləndirilməsi və müəllimlərin peşə kompetensiyalarının inkişafı kurikulumun effektivliyinin artırılması baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Əsas hissə

Peşəkarlıq və səriştəlilik müəllim üçün əsas xüsusiyyətlərdir. Bu iki keyfiyyət şagirdlərin idrak və xarakterinin inkişafına dərin təsir göstərən, təhsil prosesinin ardıcılığını, fərdi diqqətini və nəticəyə yönəlməsini təmin edən və gənc nəslin şəxsiyyət kimi formalaşmasına kömək edən pedaqoji fəaliyyətin vacib elementlərini əhatə edir. Səriştəyə əsaslanan xüsusi tədris materiallarının yaradılması, təhsilin davamlı təkmilləşdirilməsini təmin edən bir sistemin təşkilinə yönəlmiş "Azərbaycan Respublikasında

Təhsilin İnkişafı üzrə Dövlət Strategiyası"nın ilkin strateji istiqamətinin əsas məqsədidir. Təhsil işçilərinin peşəkarlığı çox vacibdir. Müəllimin peşəkarlığı və səriştəsi onun tədris fəaliyyətlərini peşəkarcasına yerinə yetirmək qabiliyyətini və təhsil prosesinə bilikli yanaşmasını ifadə edir. O, öz peşəsi üzrə hərtərəfli biliyə malikdir, təhsil fəaliyyətlərini ustalıqla həyata keçirir və optimal metodologiyalardan istifadə edərək məsələləri elmi şəkildə həll etməyə qadirdir. Peşəkarlıq və səriştəlilik ayrılmaz şəkildə bağlıdır və birinin digəri olmadan mövcudluğunu qeyri-mümkün edir (Azərbaycan Respublikasında Təhsilin İnkişafı üzrə Dövlət Strategiyası, 2013).

Pedaqoji peşəkarlıq peşə təhsili daxilində tədris planının əmək bazarına uyğunlaşmasında əsas müəyyənedici amildir. Bu peşəkarlıq yalnız formal təhsil zamanı əldə edilən daxili bacarıq və ya məlumatların məhsulu deyil. Əksinə, o, daim inkişaf edən, təkmilləşdirilən və təkmilləşdirilən dinamik bir proses kimi fəaliyyət göstərir. Əgər müəllim yalnız ali təhsildən əldə etdiyi biliklərə güvənirsə və sistemli özünütəkmilləşdirməni laqeyd edirsə, onun təhsil effektivliyi müasir əmək bazarının tələblərinə uyğun gəlməyəcək. Bu kontekstdə, müəllimin peşəkar bilik və bacarıqlarını daim artırması, yeni pedaqoji strategiyalar mənimsəməsi və yaradıcı tədris metodologiyalarını tətbiq etməsi vacibdir.

Pedaqoji təcrübələrin inkişafı xüsusilə təhsildə innovasiyaların tətbiqi ilə bağlıdır. Müxtəlif dövrlərdə təhsil sistemində həyata keçirilən islahatlar, inkişaf etdirici təlim texnologiyalarının tətbiqi, informasiya və kommunikasiya vasitələrindən istifadə, interaktiv metodların yayılması və müəlliflik texnologiyalarının meydana çıxması müəllim peşəkarlığının yeni səviyyəyə yüksəlməsi üçün şərait yaratmışdır. Bu təkmilləşdirmələr tədris planını daha uyğun, pragmatik və əmək bazarına uyğun edir. Müəllim bu prosesdə yalnız icraçı kimi deyil, həm də innovasiyaları tətbiq edən və təlim prosesini müasir standartlara uyğunlaşdıran əsas fiqur kimi fəaliyyət göstərir. Peşə təhsilində pedaqoji təcrübələrin effektivliyi müəllimin tələbələri dərindən başa düşməsi ilə bağlıdır. Tərbiyəçi təlim prosesini şagirdlərin fiziki, sosial, psixoloji və idrak xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq qurmalıdır. O, müxtəlif təlim üslublarını və fərdi müxtəlifliyi nəzərə alaraq hər bir şagird üçün uyğun təlim imkanları yaratmalıdır (Billett, 2020). Bu metod tədris planının həm ümumi, həm də fərdi şəkildə tətbiqi üçün şərait yaradır və beləliklə, əmək bazarı tərəfindən tələb olunan bacarıqların daha effektiv inkişafını asanlaşdırır.

Müəllim öyrənmə prosesinin mexanizmlərini, inkişaf mərhələlərinin təlimə təsirini və motivasiya faktorlarının rolunu dərindən bilməlidir. Bu biliklər ona uyğun təlim strategiyaları seçməyə və şagirdlərin fəal iştirakını təmin etməyə imkan yaradır. Xüsusilə peşə təhsilində praktik bacarıqların inkişafı üçün müəllimin tətbiq etdiyi metod və yanaşmalar həlledici əhəmiyyət daşıyır. Bu baxımdan pedaqoji fəaliyyət kurikulumun praktik yönümlü həyata keçirilməsinin əsas vasitəsi kimi çıxış edir. Müəllimin peşə fəaliyyətinin əsas komponentləri arasında şagirdləri tanımaq, tədrisin planlaşdırılması, tədris materiallarının hazırlanması, təlim prosesinin idarə olunması, qiymətləndirmə, istiqamətləndirmə və sosial

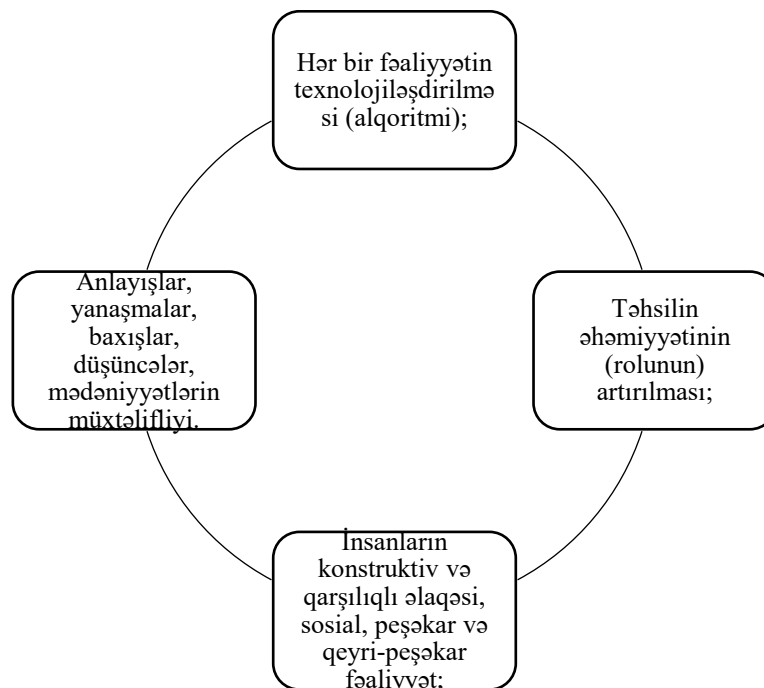
əlaqələrin qurulması xüsusi yer tutur. Bu funksiyalar kurikulumun effektiv tətbiqinə və şagirdlərin əmək bazarına hazırlanmasına xidmət edir. Müəllim eyni zamanda xüsusi təhsilə ehtiyacı olan şagirdlərlə işləməli, inklüziv təhsil prinsiplərini nəzərə almalı və sinifdənkənar fəaliyyətlər vasitəsilə şagirdlərin inkişafını dəstəkləməlidir (Luchaninova, və b.,2025). Halbuki, müəllimin yüksək ixtisaslı olması üçün onun öz sahəsini dərinlən bilməsi, bu bilikləri sistemli şəkildə təqdim etmə bacarığına malik olması və tədrisi maraqlı və cəlbedici təşkil etməsi vacibdir. Müəllim pedaqoji bilik, ixtisas bilikləri və ümumi mədəniyyətin vəhdətinə əsaslanan kompleks kompetensiyalara malik olmalıdır. Şagirdlər müəllimin yalnız dediklərindən deyil, onun davranışlarından, münasibətlərindən və peşə etikası prinsiplərindən də öyrənirlər. Bu səbəbdən müəllim həm milli, həm bəşəri, həm də peşəkar dəyərlərin daşıyıcısı kimi çıxış etməlidir.

Müəllimin keyfiyyətləri təhsildən gözlənilənlərlə sıx bağlıdır. İnformasiya əsri kimi qələmə verilən müasir dünyada müəllimi “informasiya əsrinin qurucusu” kimi ifadə edə bilərlik, ümumiyyətlə, aşağıdakı keyfiyyətlərdən danışmaq olar. İnformasiya əsrinin əsas mahiyyəti informasiyanın sürətlə artması və bu prosesdə tələbəyə (şagirdə) lazım olan məlumatı necə və haradan əldə edə biləcəyini bilən tədqiqatçı yetişdirməyi bacarmalıdır. Bu səbəbdən müəllimlər ümumi daxilində xüsusi ilə fərqləndirmək və bir çox detallar arasında uzlaşma rolunu öz üzərinə götürməlidirlər.

Metodologiya

Müəllimin peşə keyfiyyətləri

20-ci əsrin sonu və 21-ci əsrin əvvəllərində müasir dünyanın əsas xarakterik xüsusiyyətləri müxtəlif səviyyəli mütəxəssislər tərəfindən aşağıdakı kimi xarakterizə olunurdu:

Bütün bunlar təhsilin məzmununa, pedaqoji fəaliyyətə, müəllimin peşə fəaliyyətinə təsir göstərməmiş və son illər bu sahədə xeyli yeniliklər, dəyişikliklər olmuşdur.

Müasir şəraitdə, pedaqoji proses üçün uyğun metodologiyaların mövcud olduğu bir vaxtda, Y.A. Komenskinin ifadə etdiyi effektiv təhsil strategiyası, tələbələrin nəzəri və praktik məlumatların, bacarıqların və vərdişlərin əldə edilməsini asanlaşdırır. Müəllim elə bir vəziyyət, təhsil şəraiti və öyrənmə mühiti yaradır ki, burada biliklər yalnız qazanılmış bacarıqlar vasitəsilə deyil, həm də şəxsi qətiyyət və dəyişiklik yolu ilə əldə edilir. Şagirdlər o qədər həvəslə iştirak edirlər ki, bilikləri əsasən öz işləri ilə əldə edirlər. Pedaqoji səriştəlik, inkişafa peşəkar və qabaqcıl yanaşma ilə xarakterizə olunan müəllim fenomenidir. Müəllimlər müxtəlif pedaqoji və inkişaf yanaşmaları arasından ən uyğun, səmərəli, qısa və idarəolunan strategiyanı seçə və tətbiq edə bilirlər. Müəllim səriştəsi müxtəlif ölçülər və göstəricilərlə xarakterizə olunur və müasir kontekstlərdə fərqli struktur təzahürləri nümayiş etdirir. Pedaqoji ədəbiyyat göstərir ki, məktəbin səriştə modelinin çərçivəsi aşağıdakılar da daxil olmaqla yeni səriştələri və fəaliyyətləri əhatə edir: Texnoloji (təhsil və təlim prosesində pedaqoji texnologiyanın səriştəliliyi və tətbiqi); Layihə Qurucusu (təhsil proqramlarının hazırlanması, müəssisələrdə təməl təhsil proqramlarının inkişafına töhfə verilməsi və universal təhsil fəaliyyətlərinin və təməllərinin formalaşmasını asanlaşdırmaq üçün məqsədlər müəyyən etmək); Analitik (tədris və metodoloji komplekslərin dövlət standartlarına uyğunluğunun qiymətləndirilməsi və fundamental kompetensiyaların və universal təhsil fəaliyyətlərinin inkişafını təşviq etmək üçün tapşırıqların seçilməsi); Proqnostik (təklif olunan tədris və metodoloji komplekslərin qiymətləndirilməsi, fundamental təhsil proqramlarında ixtisaslaşmanın nəticələrinin proqnozlaşdırılması); Qiymətləndirmə (fundamental təhsil proqramlarında ixtisaslaşmanın nəticələrinin qiymətləndirilməsi üçün yeni bir sistemin tətbiqi: təkmilləşdirilmiş qiymətləndirmə sistemi, təlim nailiyyətləri portfeli və s.); Təhsil prosesinin keyfiyyətinin monitorinqi və texniki nəzarətin tətbiqi və istifadəsi (Mehrabov, 2015, s. 15-159). təhsil səylərinin nəticəyə yönəlmiş xarakterini təmin edir.

Müəllimin peşəkar davranışı və pedaqoji vəziyyətlərə və çətinliklərə peşəkar yanaşması onun pedaqoji qabiliyyətlərinin göstəricisi kimi xidmət edir. Müəllimin həm dərslə, həm də dərsləndənkənər fəaliyyətlərə peşəkar münasibəti tədrisin və digər fəaliyyətlərin keyfiyyətinə müsbət təsir göstərir. Bu, ilk növbədə müəllimin tədris prosesində innovativ metodologiyası ilə xarakterizə olunur. İnnovasiya yalnız yeni metodologiyaların və müasir təhsil vasitələrinin mənimsənilməsini deyil, həm də proseslərin və texnologiyaların bərpasını, onların müasir normalara uyğunlaşdırılmasını və tətbiqini əhatə edir. Nəticə etibarilə, müəllimin pedaqoji potensiala peşəkar yanaşması onun öyrənməsi, mütərəqqi təhsil təcrübələrinin ümumiləşdirilməsi və şəxsi təcrübələrdə tətbiqi ilə sıx bağlıdır ki, bu da "liderlikdən istifadə" formasına bənzəyir. Müəllim pedaqogikaya innovasiya gətirir, tədris prosesinə innovativ baxış bucağı tətbiq edir və

təhsil prosesində və onun proqramlarında nəticələr əldə etmək üçün innovasiyadan istifadə edir. Bu kontekstdə müəllimlərin innovativ mövqeyi bir neçə vacib aspektlə müşayiət olunur:

- Müəllimlər yeni pedaqoji ideyaları, konsepsiyaları, bu sahədə aparılan pedaqoji-psixoloji tədqiqatları öyrənirlər;
- Öyrənilən məlumatları ümumiləşdirmək, başlamaq və tətbiq etmək bacarığı;
- Müəllimlərin pedaqoji tədqiqatları və istifadəsi nəticəsində yaratdığı texnologiyalar (müəllif texnologiyalarına malik olmaqla).

Pedaqoji səriştə müəllimlərin öz üzərində müntəzəm işləməsi nəticəsində yaranır və inkişaf etdirilir. Bu prosesdə dərin müşahidə və yaradıcı təfəkkürə malik olmaq, yeniliyə meyli olmaq, həyata keçirilən yeniliklərin effektivliyini diaqnostika və təhlil etmək, nəticə çıxara bilmək kimi məsələlər mühüm rol oynayır. Pedaqoji səriştənin mənimsənilməsi müəllimin bütün tədris fəaliyyəti boyu davam edir. Bu, müəllimin təlim prosesində səmərəliliyi ilə məhdudlaşmır. Müəllimin digər həmkarları ilə fikir mübadiləsi apararkən, pedaqoji şuralarda, müəllim-şagird əməkdaşlığında, bir sözlə, müəllimin bütün pedaqoji fəaliyyətində pedaqoji səriştənin olması vacibdir. Bu nöqteyi-nəzərdən müəllim səriştəsinin meyarı kimi vacib olan pedaqoji səriştənin bir çox əlamət və göstəricilərinə diqqəti cəlb etmək olar (İlyasov, 2018).

Ümumi orta təhsil və ya ali təhsil müəssisələrində dialoq təliminin səmərəliliyi ilk növbədə ümumi davranış qaydalarına riayət edilməsinə əsaslanan müəllim (müəllimlər) və tələbə (tələbələr) arasında ünsiyyətin pedaqoji mədəniyyətinin səviyyəsindən asılıdır. Əxlaqi ünsiyyət mədəniyyəti pedaqoji ünsiyyət mədəniyyətinin bir hissəsidir, buna görə də pedaqoji ünsiyyətin mühüm aspekti nitq etikası əsasdır (Fomin, 2021).

İnformasiya dövründə gündəlik olaraq çoxsaylı mesajlar ötürməyə, qəbul etməyə və emal etməyə məcburuq. Effektiv ünsiyyət təkcə məlumat mübadiləsini deyildir. Effektiv ünsiyyət müəllimlər və şagirdlər arasında qarşılıqlı əlaqələrin kontekstini və məqsədini nəzərə almalıdır. 21-ci əsrin tələbləri işığında şagirdlər tədricən problem həll etmə metodologiyalarından istifadə edərək mülahizələrini aydınlaşdırmağa və əsaslandırmağa borcludurlar (İbrahimoviç, 2024). Şagirdlər arasında qarşılıqlı əlaqə çox vacibdir. Effektiv ünsiyyət insanların çatdırdıqları mesajları tam şəkildə qəbul etmələrini, anlamalarını və şərh etmələrini nəzərdə tutur. Tədris dinləmə, danışma, oxuma, təqdim etmə və yazma yolu ilə ünsiyyəti əhatə edir. Ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirən müəllimlər təyin olunmuş şagirdlərinə dərs demək, məsləhət vermək və kouçinq etmək üçün təchiz olunmuşlar. Bundan əlavə, müəllimlər güclü ünsiyyət bacarıqlarına malik olmalı və şagirdlərin həmyaşıdları ilə səmərəli əməkdaşlıq etmək qabiliyyətlərindən xəbərdar olmalıdırlar. Ehindero və Ajibade (2000) tərəfindən aparılan tədqiqatlar göstərir ki, müasir müəllimlər effektiv ünsiyyət, sinif idarəçiliyi, biliklərin artırılması və şəxsiyyətin qorunması da daxil

olmaqla peşəkar ünsiyyət bacarıqlarına ehtiyac duyurlar. Effektiv təlim fundamental pedaqoji bacarıqlar olmadan əldə edilə bilməz (Jakhanwal, 2021).

Nəticə

Nəticə də peşə təhsilində kurikulumun əmək bazarına uyğunlaşdırılması pedaqoji fəaliyyətin keyfiyyəti ilə birbaşa bağlıdır. Müasir dövrdə təhsil sistemlərinin qarşısında duran əsas vəzifə yalnız bilik ötürmək deyil, eyni zamanda əmək bazarının tələblərinə cavab verən, praktik bacarıqlara malik və çevik düşünən mütəxəssislər yetişdirməkdir. Bu prosesdə müəllimlərin rolu həlledici əhəmiyyət daşıyır. Tədqiqat göstərir ki, müəllimin peşəkar səriştəsi, innovativ yanaşmaları tətbiq etmə bacarığı və pedaqoji ünsiyyət mədəniyyəti kurikulumun effektiv həyata keçirilməsinin əsas şərtlərindəndir. Müəllim yalnız tədris edən şəxs deyil, həm də şagirdlərin inkişafına istiqamət verən, onların fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alan və öyrənmə prosesini təşkil edən əsas faktordur. Bu baxımdan pedaqoji fəaliyyət kurikulumun praktik müstəvidə reallaşmasının əsas mexanizmi kimi çıxış edir. Kurikulumun əmək bazarına uyğunlaşdırılması üçün təlim prosesində innovativ metodların, interaktiv yanaşmaların və müasir texnologiyaların tətbiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Müəllimlərin davamlı peşəkar inkişafı, öz üzərində işləməsi və yeni pedaqoji yanaşmaları mənimsəməsi bu uyğunlaşmanın təmin olunmasında mühüm rol oynayır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. (2013) [URL:https://president.az/az/articles/view/9779](https://president.az/az/articles/view/9779)
2. Billett, S. (2020). Developing a skillful and adaptable workforce: Reappraising curriculum and pedagogies for vocational education. *Vocational education and training in the age of digitization- Challenges and opportunities*, 251-272.
3. Fomin, K., (2021). Professional Training of Primary School Teacher to Organize Dialogic Learning for Students: Theoretical Context. *Journal of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University*. 8. 80-89. 10.15330/jpnu.8.1.80-89
4. Ibragimovich, T. I. (2024). Improving Of Pedagogical Skills Of Students Of Pedagogy And Psychology During Continuous Pedagogical Practice. *Journal Of International Scientific Research*, 1(2), 92-94.
5. İlyasov M. İ.,(2018). Müəllim peşəkarlığı və pedaqoji səriştəliliyin müasir problemləri. Monoqrafiya. Bakı: "Elm və təhsil", 208 s.
6. Jakhanwal, M. S. (2021). Professional and communication skills for teachers.
7. Luchaninova, O., Markina, L., Kovalenko-Marchenkova, Y., Zhovnirchik, Y., & Mishchenko, D. (2020). Professional competence development of future professionals in vocational education for the labour market. *Práxis Educacional*, 16(37), 203-223.
8. Mehrabov A.O. (2015). Səriştəli müəllim hazırlığının problemləri. Bakı: Elm və təhsil.

ABSTRACT

THE ROLE OF PEDAGOGICAL ACTIVITY IN ADAPTING THE CURRICULUM TO THE LABOR MARKET IN VOCATIONAL EDUCATION

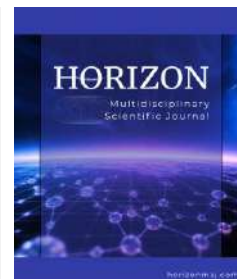
Narin Maharramli
Khazar University

In modern society, traditional teaching methods are becoming increasingly outdated, which is reflected in a significant decrease in the quality of education in vocational education. Teachers are faced not only with acquiring certain competencies and skills to use the information environment, but also with understanding the importance and effectiveness of the universal informative process of education. This article systematically analyzes the role of pedagogical activity in adapting the curriculum to the labor market in vocational education. In modern times, against the background of the decrease in the effectiveness of traditional teaching methods, it is considered necessary to update the education system and adapt it to the requirements of the labor market. In this regard, the content of the curriculum should not be limited only to the transfer of theoretical knowledge, but should also be aimed at the formation of practical skills. The pedagogical activity of the teacher was assessed as a key factor in the study. The teacher, playing an organizing, guiding and evaluating role in the implementation of the curriculum, adapts the training process to the real requirements of the labor market. His professional competence, pedagogical skills and communication skills directly determine the quality of training. At the same time, the teacher's application of innovative approaches and use of modern technologies increases the relevance of the curriculum.

In the article, pedagogical activity is characterized not only by the transfer of knowledge, but also by taking into account the individual characteristics of students, increasing their motivation and developing their social skills. This approach creates conditions for students to enter the labor market more prepared.

Keywords: *Pedagogical communication, vocational education, modern education, education system, professional qualities.*

Original Research Paper

Korporativ informasiya sistemlərində heterogen məlumatların integrasiyası problemləri

Cavid Bünyatov

<https://orcid.org/0009-0000-9071-5365>

¹ Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), Bakı, Azərbaycan.

Article history

Received: 01.05.2026

Revised: 09.05.2026

Accepted: 15.05.2026

*Corresponding Author: Cavid Bünyatov,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
(UNEC), Bakı, Azərbaycan;
Email: bunyatovcavid2003@gmail.com

Xülasə

Məqalədə heterogen məlumatların integrasiyası üçün yeni bir texnologiyanın əsas prinsipləri təqdim olunur və əsaslandırılır. Məlumdur ki, müasir korporasiyalarda eksponensial olaraq artan əhəmiyyətli həcmdə məlumat toplanır. Bu tip məlumatların manipulyasiyasının aktuallığı onun heterogenliyi ilə daha da artır. Məqalədə heterogen məlumatların əsas xüsusiyyətləri və onların integrasiyası problemləri tədqiq edilmişdir. Məlumat integrasiyası texnologiyalarının təsnifat sxemi təhlil edilərək müvafiq tövsiyələr irəli sürülmüşdür. Eyni zamanda informasiya sistemlərində məlumatların integrasiyası üçün ümumi texnoloji sxemin qurulması modelləri araşdırılmışdır. Bu baxımdan təqdim olunan texnologiyaya məlumatların təqdim olunması və manipulyasiya edilməsi üçün bir sıra yeni riyazi obyekt modelləri, metodları və proqram təminatı vasitələri daxildir. Riyazi modellər və alətləri özündə birləşdirən bu texnologiya informasiya sistemlərinin inkişafı üçün geniş çeşidli müasir alətlər və müasir standartlarla uyğunluğu təmin edir.

Açar sözlər: məlumatların integrasiyası, məlumat modeli, məlumatların idarə edilməsi, məlumatların heterogenliyi, məlumatların integrasiyası texnologiyası, informasiya sistemi, ontologiya.

Giriş

Korporativ strukturlarda artıq əhəmiyyətli həcmdə heterogen məlumatlar toplanmışdır və sürətlə də artmaqdadır, bəzi hallarda hətta petabaytlara çatır. Obyekt tipinin nəzəri ümumiləşdirmələri ilə dəstəklənməyən sözdə "sənaye" dizayn metodologiyalarından (o cümlədən IBM RUP, Microsoft MSF, Oracle CDM) istifadə edərək heterogen məlumatlar üçün integrasiya olunmuş sxemlər qurmaq cəhdləri vaxt və xərc baxımından əsassız xərclərə səbəb olur. Digər tərəfdən, informasiya sistemlərinin modelləşdirilməsi və integrasiyasına dair mövcud nəzəri yanaşmalar, müasir sənaye texnologiyalarından (CASE və RAD daxil olmaqla) uzaq olduqları üçün, miqyaslanma, erqonomika və genişlənmə daxil olmaqla, praktik olaraq məqbul əməliyyat xüsusiyyətlərinə malik proqram təminatı sistemlərinin yaradılmasına gətirib çıxarmır [2]. Bu məsələlərin aktuallığını, həmçinin AI, ABŞ, BMT və UNESCO-da bu sahədə bir sıra beynəlxalq proqramlara ayrılan əhəmiyyətli maliyyələşdirmə də təsdiqləyir.

Bu baxımdan, qlobal miqyasda paylanmış mühitdə qarşılıqlı təsir göstərən heterogen proqram təminatı sistemlərində məlumatların integrasiyasına yanaşma işlənilib hazırlanmışdır. Bu yanaşma riyazi modellərə əsaslanır və "sənaye" proqram təminatı inkişaf metodologiyaları üçün standart CASE alətləri ilə qarşılıqlı əlaqəni təmin edən alətlərlə dəstəklənir. Eyni zamanda bu yanaşma korporativ informasiya sistemlərində (KİS) məlumatların integrasiyası üçün çoxsəviyyəli texnoloji sxemə əsaslanır. Məlumatların integrasiyası üçün bu texnoloji sxem informasiya sistemlərində məlumat obyektlərini təmsil etmək və manipulyasiya etmək üçün modellər sistemi ilə dəstəklənir. Model sistemi kaskad prinsipi istifadə edilərək həyata keçirilir. Hər bir model növü predmet-yönümlü vizual alətlə dəstəklənir. Məlumat obyektlərinin integrasiya olunmuş sxemini təmsil etmək üçün olan bu model, korporativ informasiya sistemi (KİS) daxilində informasiya sistemlərində semantik məlumatların integrasiyası üçün proqram təminatı vasitəsi olan ConceptModeller tərəfindən dəstəklənir.

ConceptModeller alətləri və onların müvafiq modelləri kaskad prinsipi ilə bir-birinə bağlıdır. Proqram təminatı alətləri və KİS informasiya sistemləri vahid portal arxitekturası daxilində integrasiya olunur ki, bu da sürətli prototiplərin və müxtəlif korporativ istehsal və satış strukturları üçün məlumat integrasiyalı korporativ informasiya komplekslərinin tam miqyaslı tətbiqlərinin yaradılmasına imkan verir. Bundan əlavə, bu modellərin və proqram təminatı alətlərinin portal arxitekturası ilə birlikdə istifadəsi korporativ işçilər (intranet), müştərilər və tərəfdaşlar (ekstranet) və korporativ rəsmi veb sayt kimi internet istifadəçiləri üçün portal interfeyslərinin ortaq bir təməl üzərində qurulması imkanını yaradır.

Qeyd etmək lazımdır ki, təklif olunan integrasiya yanaşması informasiya sistemlərində məlumat səviyyəsində təkrarlanmanı və uyğunsuzluqları aradan qaldırır və KİS-in etibarlılığını əhəmiyyətli dərəcədə artırır [7]. Texnologiya hazırlanarkən, proqramlaşdırma sistemləri, məlumat modelləri, proqram təminatı sistemlərinin hazırlanması üçün metodologiyalar və alətlər, informasiya sistemi arxitekturaları və VBİS-lər (Verilənlər bazasını idarəetmə sistemi) daxil olmaqla, obyektlərlə təmsil olunan heterogen məlumatların integrasiyasına təsir edən bir sıra qarşılıqlı amillər nəzərə alınır.

Nəticələrin müzakirəsi

İnformasiya sistemlərində məlumatların integrasiyasının müasir metodlarına ümumi baxış.

İnformasiya sistemləri (İS) müxtəlif müəssisələr tərəfindən işlərini avtomatlaşdırmaq üçün istifadə edilən geniş proqram təminatı sinfini təmsil edir. İşlənən məlumatların böyük həcminə görə hər bir təşkilat adətən bir neçə informasiya sisteminə malikdir.

Məlumat integrasiyası, ardıcıl bir təmsilçilik əldə etmək üçün müxtəlif mənbələrdən məlumatların birləşdirilməsi prosesi və ya geniş mənada müxtəlif müəssisə informasiya sistemləri arasında müntəzəm məlumat mübadiləsinin təşkili prosesidir.

Məlumatların integrasiyasını həyata keçirməyin ən çox yayılmış üsulları [1] aşağıdakılardır:

- fayl əsaslı mübadilə;
- məlumatların replikasiyası;
- Web-xidmətlər texnologiyası;
- xidmət-yönümlü arxitektura (SOA);
- integrasiya serverləri.

Fayl mübadiləsi ən çox yayılmış integrasiya metodudur. Tətbiq baxımından ən sadə metoddur, lakin çatışmazlıqları vardır. Mürəkkəb strukturların mübadiləsi zəruri olduqda, sistemlər arasında yüksək dərəcədə qarşılıqlı asılılığa səbəb olan ixtisaslaşmış fayl formatları hazırlamaq lazımdır. Fayl mübadiləsi həmçinin faylları yükləmək üçün insan tələb edir. Replikasiya iki verilənlər bazasındakı elektron cədvəl məlumatlarının eyniləşdirilməsi prosesidir. Replikasiya prosesi "naşir" və "abunəçi" anlayışlarına əsaslanır. Naşir publikasiya serveridir, yəni məlumatı göndərən serverdir. Abunəçi qəbul edən server və ya abunə serveridir. Replikasiyanı iki geniş kateqoriyaya bölmək olar: serverdən serverə mühitində məlumatların replikasiyası və server ilə müştərilər arasında məlumatların replikasiyası. Serverlər arasında məlumatların replikasiyası aşağıdakı tətbiqləri və tələbləri dəstəkləmək üçün həyata keçirilir:

- Artan miqyaslanma və mövcudluq: Məlumatların davamlı olaraq yenilənən nüsxələrinin saxlanması oxunma əməliyyatlarının birdən çox server arasında miqyaslanmasına imkan verir.
- Məlumatların saxlanması və hesabatı: məlumat anbarı serverləri və hesabat serverləri çox vaxt onlayn əməliyyat emalından (OLTP - Online Transaction Processing) məlumatlara daxil olurlar. Məlumatları OLTP serverləri ilə hesabat və qərar dəstək sistemləri arasında ötürmək üçün replikasiyadan istifadə edilir.
- Birdən çox saytdan məlumatların birləşdirilməsi: uzaq ofislərdən məlumatlar çox vaxt mərkəzi ofisdə toplanır və birləşdirilir.
- Müxtəlif cinsli məlumatların konsolidasiyası: bəzi tətbiqlər SQL Serverdən başqa verilənlər bazalarına göndərilən və ya verilənlər bazalarından göndərilən məlumatlardan asılıdır. SQL Serverdən başqa verilənlər bazalarından məlumatları konsolidasiya etmək üçün replikasiyadan istifadə edilir.
- Paket şəkilli emalın boşaldılması: paket əməliyyatlar çox vaxt OLTP serverində işləmək üçün çox resurs tələb edir. Emalı xüsusi serverə yükləmək üçün replikasiyadan istifadə edilir.

Hal-hazırda Web-xidmətlər texnologiyası platformalararası asan qarşılıqlı əlaqəyə imkan verən rahat tətbiq integrasiyası vasitəsi kimi istifadə olunur. Xidmətlər müəyyən münasibətlərdə mövcud olan və daxil edilmiş funksionallığa malik obyektlərdir. Lakin, Web-xidmətlər texnologiyası bir neçə səbəbdən tətbiq integrasiyasına ümumi yanaşma hesab edilə bilməz: Web-xidmətlər böyük həcmdə məlumatların emalı üçün yararsızdır; onlarda əməliyyat dəstəyi yoxdur və integrasiya olunmuş sistemlər qarşılıqlı əlaqə

zamanı işlək olmalıdır. Böyük həcmdə məlumatların emalı üçün yararsızlıq, bütün məlumatların XML formatına çevrilməsi ilə əlaqədardır ki, bu da məlumat həcmnin və bütövlükdə sistemə yükün artmasına səbəb olur. Web-xidmətlər yalnız 1 qarşılıqlı əlaqədə yüzlərlə kilobaytın köçürülməsi lazım olduqda “boğulmağa” başlayır.

Xidmət-yönümlü arxitektura (SOA) çox yaygın bir yanaşmadır. Xidmət-yönümlü arxitektura (SOA) - paylanmış proqram təminatı sistemlərinin layihələndirilməsi, yerləşdirilməsi və istismarı üçün bir yanaşmadır. SOA prinsiplərinə uyğun olaraq tətbiq olunan bir sistem, şəbəkə üzərindən onlara daxil olmaq və istifadə etmək üçün standart interfeyslərə malik proqram təminatı komponentlərinin, yəni xidmətlərin toplusudur. SOA-dakı interfeyslər xidmət yerləşdirmə platformalarından və tətbiq texnologiyalarından asılı deyildir. İnterfeys - xidmətin əsas anlayışıdır. Onlar xidmət imkanlarını xarici dünyaya təqdim etmək və xidmət qarşılıqlı əlaqələrini təşkil etmək üçün istifadə olunur. SOA müstəqil bir məhsul deyil, xarici istifadə üçün mövcud olan xidmətləri təmsil edən informasiya sistemləri qurmaq üçün bir texnologiyadır. Beləliklə, SOA aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır:

- Komponentlərin zəif birləşməsi, onu istifadə edən proqram modullarına təsir etmədən xidmət daxilində dəyişikliklər etməyə imkan verir;
- Xidmət arxitekturasına xas olan birdən çox aşağı səviyyəli çağırış tələb etməyən yüksək səviyyəli biznes-məntiq modulları olan xidmətlərin şəbəkə yükünü azaltmasını və performansını yaxşılaşdırmasını təmin edən “qaba dənəli xidmət” (coarse-grained) strukturu;
- Standartlara əsaslanan interfeyslər (standards-based). İstifadə olunan aparat platformasına münasibətdə neytrallıq heterogen bir mühitdə universal xidmət qarşılıqlı əlaqəsini təmin edir və inteqrasiya xərclərini azaldır.

İnteqrasiya serverləri inteqrasiya mühitindəki ara serverlər, məlumatları və mesaj axınlarını emal edən və məlumatları müxtəlif interfeyslərə malik tətbiqlər arasında paylayan şülzlərdir. İnteqrasiya serverinin əsas hissəsində biznes qaydaları saxlanmalıdır ki, bunlar da alınan məlumatlarla birlikdə hesablama əməliyyatlarını yerinə yetirmək, təhlil etmək və qərar qəbul etmək üçün istifadə olunur. Brokerlərdən istifadə inteqrasiya qaydalarının müəyyən sistemlərin kodundan ayrıca biznes qaydalarına çıxarılmasına imkan verir ki, bu da bu qaydaların dəyişdirilməsini asanlaşdırır, onları açıq edir və bütün qarşılıqlı təsir göstərən sistemlərə tətbiq edir. Brokerlər həmçinin məlumatların ünvanlanması və çevrilməsi funksiyalarını da idarə edirlər.

Heterogen məlumatların inteqrasiyasının əsas xüsusiyyətləri. Müasir korporasiyalarda eksponensial olaraq artan əhəmiyyətli həcmdə məlumatlar toplanır. Bu tip məlumatların manipulyasiyası probleminin aktuallığı onun heterogenliyi ilə daha da artır. Öncə məlumat heterogenliyinin növlərini müəyyən edək. Məlumat heterogenliyi fiziki və semantik olaraq bölünə bilər. Fiziki heterogenlik məlumatın

təqdim olunmasındakı fərqləri nəzərdə tutur və məlumat növlərində, məlumat modelinin tətbiqində, prosedur təsviri dillərində, sorğu dillərində, məlumatların manipulyasiyasında və məlumatların təyini dillərindəki fərqlərdə öz əksini tapa bilər. Bundan əlavə, məlumat modellərinin özləri fərqli ola bilər. Məlumatlar yalnız verilənlər bazalarında deyil, həm də elektron cədvəllərdə, elektron poçt fayllarında və s. təmsil oluna bilər. Semantik heterogenlik məlumat adlarında, dəyərlərində və məntiqi strukturlardakı fərqlərdə özünü göstərir [7].

Fiziki heterogenlik problemi qarşılıqlı fəaliyyət standartlarının (ODBC, DAO, OLE DB, ADO, ADO.NET) tətbiqi ilə həll olunur. Universal mexanizmlərin üstünlüyü, müxtəlif növ mənbələr üçün eyni giriş metodlarından istifadə etmək qabiliyyətidir və bu da VBİS-in dəyişdirilməsi zəruri olduqda tətbiqləri asanlıqla dəyişdirməyə imkan verir. Lakin bu universallıq müəyyən bir VBİS-ə xas olan unikal funksionallığın əlçatmazlığı və performansın azalması bahasına başa gəlir. Semantik heterogenlik sahəsində çoxlu tədqiqatlar aparılmışdır. Bu məsələni həll etmək üçün prototip relyasiya dilləri (MSQL, IDEAL) hazırlanmışdır. Bu dillərin bir çox ixtisaslaşmış funksiyaları mövcud relyasiya sistemlərinin və SQL dialektlərinin imkanlarından kənarda ifadəli güc tələb edir. Çoxrelyasiyalı əməliyyatlar və daha yüksək dərəcəli predikat hesablama məntiqi tələb olunur, SQL isə relyasiya cəbrinə və birinci dərəcəli predikat məntiqinə əsaslanır [1].

Konsolidasiya və inteqrasiya anlayışlarını dəqiqləşdirsək, konsolidasiya məlumatı birləşdirməyin daha sadə bir formasıdır və məlumatların emalı hesabata məhdudlaşır və mürəkkəb analitik metodlar tələb etmir. İnteqrasiya isə, istifadəçiyə heterogen məlumat mənbələrinin vahid görünüşünü təqdim etməsi ilə fərqlənir ki, bu da məlumatlara girişi və zəruri hallarda münaqişələrin həllini təmin etmək üçün ümumi bir model və semantikaya ümumi bir yanaşmanı nəzərdə tutur [4].

Klaus Ditrix məlumat inteqrasiyası texnologiyalarının təsnifat sxemini aşağıdakı kimi şərh edir:

1. Common Data Storage (Ümumi Məlumat Saxlama). Buna müxtəlif saxlama sistemlərindən məlumatları vahid bir sistemə birləşdirməklə nail olunur. Bu gün biz bu iki səviyyəni bir yerə birləşdirib saxlama sisteminin virtualizasiyası adlandırırıq.
2. Uniform Data Access (Vahid Məlumat Girişi). Bu səviyyə məntiqi məlumat inteqrasiyasını həyata keçirir və müxtəlif tətbiqlərə fiziki olaraq paylanmış məlumatların vahid görünüşünü əldə etməyə imkan verir. Məlumatların bu cür virtualizasiyasının danılmaz üstünlükləri vardır, lakin məlumatların emal zamanı homogenləşdirilməsi əhəmiyyətli resurslar tələb edir.
3. Integration by Middleware (Orta səviyyənin proqram təminatı vasitələri ilə inteqrasiya). Bu təbəqədəki proqram təminatı vasitəçi rol oynayır; onun komponentləri onlara təyin olunmuş fərdi funksiyaları yerinə yetirməyə qadirdir və inteqrasiya tapşırığı tətbiqlərlə qarşılıqlı əlaqə yolu ilə tam yerinə yetirilir.

4. Integration by Applications (Tətbiqlər ilə integrasiya). Müxtəlif məlumat mənbələrinə giriş təmin edir və konsolidasiya edilmiş nəticələri istifadəçiyə qaytarır. Bu səviyyədə integrasiyanın mürəkkəbliyi interfeyslərin və məlumat formatlarının geniş çeşidi ilə izah olunur.
5. Common User Interface (Ümumi İstifadəçi İnterfeysi). Məsələn, brauzerdən istifadə edərək məlumatlara vahid giriş təmin edir, lakin məlumatlar integrasiya olunmamış və heterogen qalır.
6. Manual Integration (əl ilə integrasiya). İstifadəçi müxtəlif interfeys növləri və sorğu dillərindən istifadə edərək məlumatları özü integrasiya edir.

Ditrixin diaqramı maraqlıdır, çünki məlumat integrasiyası ilə məlumat integrasiyasını əlaqələndirməyə imkan verir - aşağıdan yuxarıya doğru irəlilədikcə sadə məlumatlar semantika əldə edir.

Fiziki məlumatların integrasiyası problemlərini nəzərdən keçirək. Müxtəlif verilənlər bazalarından məlumat əldə edərkən yaranan problemləri iki hissəyə bölmək olar: müxtəlif VBİS-lərə daxil olmaq üçün standart API-nin (An application programming interface) olmaması ilə əlaqəli problemlər; tək bir sorğuda müxtəlif VBİS-lərdən məlumatları istifadə edərkən yaranan problemlər. ODBC (Open Database Connectivity) və OLE DB (Object Linking and Embedding, Database) standartları müxtəlif VBİS-lərə vahid girişi qismən təmin edir (müxtəlif VBİS-lərdə istifadə olunan SQL dialektlərindəki fərqləri nəzərə almasaq). Heterogen məlumat mənbələrini paylaşmaq üçün standart bir həll yolu yoxdur, eyni zamanda bir neçə müxtəlif VBİS növünü sorğulamaq üçün tək bir interfeys təmin edən heç bir OpenSource həlli yoxdur [5].

Bu problemi həll etmək üçün ODBC interfeysi geniş yayıldığına görə ODBC drayverin yaradılması təklif olunur. Belə ki, UnixODBC layihəsi daxilində ODBC sürücü şablonlarının mövcudluğu drayverin reallaşması prosesini əhəmiyyətli dərəcədə asanlaşdırır [13]. Bu metodun çatışmazlıqları olaraq sorğuları təhlil edərkən və yerinə yetirərkən müştəri kompüterinə düşən yükün artmasını, eləcə də müştəri ilə rəqibə kanalına yükün artmasını göstərmək olar ki, bu da müştəri ilə server arasında həddindən artıq məlumatın ötürülməsi səbəbindən yaranır. Təsvir edilən problemlər hərtərəfli həll olunması zəruridir; əks halda, heterogen məlumatların koordinasiyası üçün ən yaxşı həll müstəqil verilənlər bazalarına girişə nəzarət qaydaları ilə ziddiyyət təşkil edəcəkdir.

Bir sıra tədqiqatçılar XML və UML texnologiyalarına əsaslanan BizQuery virtual integrasiya sistemindən istifadə edərək, heterogen məlumat mənbələrinə vahid giriş problemini, sanki vahid məntiqi və fiziki təmsilçiliyə malik olduqları kimi həll etməyi təklif edirlər. BizQuery aşağıdakı əsas xüsusiyyətlərə malikdir:

- hər biri relyasiya məlumatları və ya XML məlumatları ehtiva edə bilən birdən çox məlumat mənbəyinə integrasiya olunmuş girişi təmin etmək;

- həm daxili məlumatların təqdim olunması, həm də sorğu nəticələrini təqdim etmək üçün XML-dən istifadə etmək;
- integrasiya olunmuş məlumatların qlobal sxeminin həm UML, həm də XML terminlərində təqdim olunması;
- müvafiq olaraq UML və XML terminlərində integrasiya olunmuş məlumatlara qarşı sorğular formalaşdırmaq üçün deklarativ XQuery sorğu dillərindən istifadə olunması;
- sorğuların tam funksional emalı, buraya sorğu optimallaşdırması, fərdi məlumat mənbələrinə ünvanlanmış qismən sorğuların çıxarılması ilə sorğunun dekompozisiyası və qismən nəticələr üzərində birləşmə və çevrilmələr aparmaqla son nəticənin formalaşdırılması daxildir [2].

Aparılan test məlumatlarına görə, ümumi icra müddətindən asılı olmayaraq, BizQuery-nin təmiz icra müddəti (optimallaşdırma və zəruri hallarda domenlərarası əməliyyatlar daxil olmaqla) nisbətən qısadır. Bu, sorğunun yenidən yazılması və sorğunun dekompozisiyası yolu ilə əldə edilir ki, bu da sorğunun ən çox resurs tələb edən hissəsinin mənbəyə ayrılmasına gətirib çıxarır. Qeyd etmək lazımdır ki, mənbələrə əlavə indekslər daxil etməklə ümumi sorğunun icra müddəti azaldıla bilər.

XML platformasının XQuery sorğu dili standartı integrasiya olunmuş məlumat modelinə xas olan funksionallığı təcəssüm etdirir. Bu dilin əsas məlumat modeli iyerarxik və əlaqəli məlumat strukturlarını dəstəkləyir və beləliklə, XML məlumatlarının və əlaqəli verilənlər bazalarında olan məlumatların integrasiyasına imkan yaradır [17].

Semantik integrasiya problemlərini nəzərdən keçirsək, məlum olur ki, Semantik integrasiya ilə sistemlər yaratmaq üçün ilk cəhdlər 1990-cı illərin əvvəllərində aparılmışdır. Semantik integrasiya standart metodların əvəzləyicisindən daha çox tamamlayıcıdır, lakin bu tamamlayıcı məlumatların və onların qarşılıqlı əlaqələrinin zəruri istifadəsini təmin etməkdə kritik bir boşluğu doldurur [14].

Əksər semantik modellər, müəyyən bir predmet sahəsindəki anlayışların formal və birmənalı təsvirinə imkan verən dillər ailəsini təmsil edən birinci dərəcəli məntiqin bir istiqaməti üzərində qurulur. Bu gün ontologiyalar predmet sahələrini təsvir etmək və formalaşdırmaq üçün istifadə olunur. Bu halda, ontologiya iyerarxik şəkildə strukturlaşdırılmış terminlər dəstidir. Ontologiyanın istifadəsinin əsas aspektlərindən biri konseptuallaşdırma, yəni predmet sahəsinin lüğətindən və konkret vəziyyətdən asılı olmayaraq nəzərdən keçirilən əsas nəzəri formadır. Ontologiyanın əsas komponentləri siniflər (və ya anlayışlar), münasibətlər, funksiyalar, aksiomlar və instansiyalardır. Bir sıra alimlər semantik cəhətdən heterogen məlumatların integrasiyasına ən perspektivli yanaşmanın ontologiyaya əsaslanan semantik əlaqələndirmə texnologiyaları vasitəsilə olduğunu iddia edirlər. Onların işlərində ontologiya bir anlayışın açıq (açıq, verbal, formal) spesifikasiyası kimi müəyyən edilir. Bunlara predmet sahəsinə xas (domain specific) və ya konkret tapşırıqlara (task specific) xas ontologiyalar daxildir. Bu yanaşma məlumatların

axtarışı üçün vahid interfeys təmin edir. Bu halda son istifadəçiyə sorğusunu predmet sahəsi baxımından formalaşdırmaq imkanı verilir [9].

Hər bir sinif ("konsept") xüsusiyyətləri, ortaqlıqları, fərqləri və s. göstərən metaməlumatlar etiketləri əlavə etməklə başqa bir oxşar anlayışla əlaqələndirilə bilər. Məlumat vahidi iki və ya daha çox məlumat vahidi arasında əlaqələr qurmaq üçün istifadə edilə bilən Uniform Resource Identifier (URI) ilə təmsil oluna bilər [6]. Ontologiyalar kimi də tanınan semantik modellər Resource Description Framework (RDF)-dən istifadə edilərək yazıla bilər ki, bu da W3C tərəfindən Web Ontology Language (OWL) dilində hazırlanmış məlumatların təqdimatını təmin edir [17].

Modelin təsviri aşağıdakı kimi təqdim oluna bilər. Məlumatların təqdim olunmasının aşağı səviyyəsində lüğət, sonrakı səviyyədə isə sxemə bənzər taksonomiyalar yerləşir. Hər bir məzmun elementi müəyyən bir taksonomiyaya mənsubluğunu təmsil etməlidir. Növbəti səviyyə ontologiyadır (lüğət və taksonomiya), eyni zamanda iyerarxiyanı və bu iyerarxiyadakı elementlər arasında əlaqələr toplusunu ifadə edən bir strukturdur. Semantik çoxluq korporativ sistemin bir hissəsi olan ontologiyaları, taksonomiyaları və lüğətləri birləşdirir [9].

Son dövrlərdə semantik integrasiyanı dəstəkləmək üçün bir sıra xüsusi standartlar və vasitələr ortaya çıxmışdır. Lakin, vacib irəliləyişlərdən biri semantik mücərrəd model yaratmaq imkanındır. Bu, bir sıra üstünlüklər təmin edir:

- Nəzarət altında olan bir sistemin idarə edilməsini və saxlanılmasını avtomatlaşdırılmış şəkildə mücərrədləşdirmək imkanı;
 - Eyni mücərrəd idarəetmə səviyyəsi vasitəsilə müxtəlif biznes proseslərinə istinad etmək imkanı.
- Yekun olaraq integrasiyaya semantik yanaşmanın aşağıdakı üstünlüklərini vurğulamaq olar:
- Məlumatın strukturu, təqdim olunmalarının oxşarlığından asılı olmayaraq, məlumat vahidləri arasındakı əlaqələrə yönəldilir;
 - Məlumatlar ümumi ontologiyalardakı təriflərə əsasən əlaqələndirilir;
 - Sistemin mübadilə standartlarına daha az bağlı olması və bununla da miqyaslanmanın artırılması [16].

Korporativ informasiya sistemlərində heterogen məlumatların integrasiyası modeli. Proqram təminatı sistemlərində və korporativ komplekslərdə heterogen məlumatların integrasiyası sxemlərinin adekvat modelləşdirilməsini təmin etmək üçün tədqiqatçılar hərtərəfli bir yanaşma hazırlamışlar.

İnformasiya sistemlərində məlumatların integrasiyası üçün ümumi texnoloji sxem onların qurulmasının qapalı, iki istiqamətli təbiətini təmin edir və potensial olaraq reinjinerinq imkanlarını təmin edir [8]. Sonuncu imkan informasiya sistemlərinin məlumat səviyyəsində yoxlanılması üçün son dərəcə vacibdir və onların işləmə etibarlılığını əhəmiyyətli dərəcədə artırır.

İnformasiya sistemlərində məlumatların integrasiyası üçün texnoloji sxem qlobal paylanmış mühitdə qarşılıqlı əlaqədə olan heterogen proqram komplekslərində informasiyanın təqdim olunma formalarına (təbii dil, riyazi modellər, instrumental vasitələrlə əlaqə, məzmunun idarə edilməsi və s.) uyğun mərhələləri və bu mərhələləri ətraflı izah edən səviyyələrə (obyektlər, münasibətlər, hadisələr, alətlər və proqram sistemləri nümunələri) uyğun mərhələləri ehtiva edir.

"Sinif-obyekt-dəyər" sxemi ilə formalaşdırılan modellərin obyektə əsaslanan təbiəti ənənəvi obyekt-yönümlü təhlil və inkişaf (Object-oriented analysis and development, OOAD), "məhiyyət-atribut-dəyər" (entity-attribute-value, EAV) modeli və nəzəri cəhətdən perspektivli yanaşmalarla, eləcə də onların İnternet mühitində inkişafı ilə davamlılığı təmin edir [3].

Modeldə transformasiyaların texnoloji ardıcılığı ümumiyyətlə aşağıdakı kimidir. Əvvəlcə, informasiya sistemi məlumat obyektı sinfinin rəsmi dildə təsvirini təmsil edən sonlu ardıcılıq termi qurulur. Daha sonra, informasiya sisteminin layihələndirilən integrasiya olunmuş məlumatlar sxemi çərçivəsində subyekt analitiki tərəfindən bu obyekt sinfinə tətbiq edilən məhdudiyyətləri ehtiva edən predikat qurulur. Məntiqi əməliyyatlar və səbəb-nəticə əlaqələri, eləcə də yüksək dərəcəli məntiqdə istifadə olunan kvantorlar istifadə edilə bilər. Daha sonra sinif təsviri freym şəklində ekvivalent qrafik təsvirə çevrilir. Əslində, ekspert analitiklər adətən bu qrafik təsvir səviyyəsində integrasiya olunmuş məlumatlar sxemi ilə işləyirlər və yaxud da bəzi hallarda ConceptModeller proqram təminatı aləti baxımından məlumat obyektı siniflərinin XML təsvirlərini vizuallaşdıran UML diaqramları səviyyəsində işləmələri daha uyğun olur [11]. Məlumatın bu cür təsvir səviyyələri, freym əsaslı vizuallaşdırma ilə semantik şəbəkələrdə konseptual məlumat sxemindən standart UML formatında təqdim olunan məlumat sxeminə çevik keçid etməyə imkan verir və müasir informasiya sistemlərinin inkişaf vasitələri ilə uyğunluğu təmin edir.

Bundan əlavə, məlumatın təsviri modeli semantik şəbəkələr şəklində situasiya interpretasiyasına əsaslanır ki, bu da predmet sahəsi mütəxəssisləri üçün domen sxemi qurarkən intuitiv aydınlığı təmin edir. Freymlər şəklində qrafik təsvir modelin istifadə rahatlığını təmin edir. Kontent idarəetmə modeli əksər oxşar alətlərdə mövcud olan proseslərin təbii ümumiləşdirilməsinə imkan verir: veb-səhifə şablonlarının qurulması, veb-səhifə nəşrinin redaksiya dövrü, rolların və girişin müəyyənləşdirilməsi və s. [12].

Modeldə transformasiyaların texnoloji ardıcılığı aşağıdakı kimidir. Əvvəlcə hesablama nəzəriyyəsindən termlər şəklində siniflərin təsviri formalaşdırılır. Daha sonra domenlər üzərində yüksək dərəcəli məntiq terminlərində bir funksiya qurulur ki, bu da əlavə olaraq səbəb (səbəb, nəticə) və məntiq (VƏ, VƏ YA, DEYİL) əməliyyatlarını əhatə edir. Daha sonra, domenlər üzərində funksiyanın ekvivalent qrafik təsviri freym şəklində qurulur. Hər bir freym elementinin müəyyən bir adı ola bilər. Bundan sonra, sabit metaməlumat elementlərinin spesifikasiyası ilə müəyyən bir freym fragmentinə ekvivalent olan UML standartında sinif təsviri ilə XML obyektı yaradılır [10].

Birləşmiş heterogen korporativ məzmun anbarının arxitektura sxemi, heterogen məlumatlar və metaməlumatlar səviyyəsində ümumiləşdirilmiş assosiativ obyekt əlaqələri vasitəsilə birləşməni təmin edir. Digər tərəfdən, heterogen informasiya sistemlərində məzmun manipulyasiyasının birləşdirilməsi, korporativ məlumat anbarı üzərində İnternet portalı şəklində vahid meta-üstquruluşun istifadəsinə əsaslanır.

ConceptModeller alətlər dəsti, heterogen korporativ proqram təminatı dəsti üçün integrasiya olunmuş məlumatlar sxeminin semantik yönümlü vizual layihələndirilməsini təmin edir. Bu halda semantik şəbəkələri olan riyazi model istifadə olunur ki, bu da təbii dilə yaxın və predmet sahəsi mütəxəssisləri üçün başa düşülən terminlərlə işləməyə imkan yaradır. Vizuallaşdırma məlumatlar sxeminin freym əsaslı təsvirinə əsaslanır [15].

Beləliklə, riyazi modellər və müasir alətlərlə integrasiya sayəsində ConceptModeller, riyazi modeldən instrumental məlumat sxeminə qədər qapalı, davamlı layihələndirmə dövrü təmin edir. ConceptModeller terminlərində freymlərin təsviri "atribut-tip-dəyər" formasında nizamlanmış siyahılar kimi təmsil olunur. Bu məlumatların idarə edilməsinin alətlər dəsti informasiya sistemləri üçün heterogen məlumatların obyekt-yönümlü vizual manipulyasiyasına imkan yaradır. Alətin xüsusiyyətlərinə çevik redaksiya dövrü və məzmunla girişi təmin edən rol mexanizmi daxildir [15]. ConceptModeller alətləri portalda heterogen məlumat obyektlərinin və metaməlumatların vahid təmsil olunmasını, müxtəlif istifadəçi sinifləri (müntəzəm və imtiyazlı, korporativ və xarici) tərəfindən məzmunla çevik qarşılıqlı əlaqəni, məlumatların yüksək etibarlılığını və mürəkkəb məlumat obyektlərinin (multimedia daxil olmaqla) şəffaf manipulyasiyasını təmin edir.

Nəticə. Bu gün korporativ informasiya sistemləri sürətlə inkişaf edir və emal olunan məlumatların həcmi, eləcə də onun təmsil olunma forması eksponensial olaraq artır. Müəssisə daxilində istifadə olunan bütün informasiya sistemlərindən məlumatların birləşdirilməsi olduqca mürəkkəb ola bilər və bu cür sistemlərin dəyişdirilməsi olduqca baha başa gələ bilər.

Beləliklə, məlumatların integrasiyası sahəsində tədqiqatların təhlili göstərir ki, bir çox VBİS fiziki integrasiya və məlumatlara giriş mexanizmlərini dəstəkləyir. ODBC və OLE DB standartları müxtəlif VBİS-lərə vahid girişi qismən təmin edir. XML texnologiyasından istifadə vahid fiziki və məntiqi təqdimata nail olmağa kömək edir [11]. Ontologiya əsaslı veb sistemləri əksər hallarda semantik heterogenlik məsələlərini həll etmək üçün əsas mühitdir. Korporativ informasiya sistemində (KİS) məlumatların integrasiyasına yuxarıda təklif olunan yanaşmanın praktik tətbiqi, maliyyə planlaşdırması və idarə edilməsi üçün müasir Oracle əsaslı sistemlərin modulları, eləcə də skan edilmiş sənədlər, audio- və video-məlumatlar daxil olmaqla multimedia obyektlərinin yarı-strukturlaşdırılmış arxivləri daxil olmaqla heterogen komponentləri birləşdirən müxtəlif sənaye sahələri üçün bir sıra vahid korporativ proqram paketlərinin tətbiqinə imkan yaratmışdır.

Riyazi modellər və alətləri özündə birləşdirən texnologiyanın hərtərəfli təbiəti, informasiya sistemlərinin inkişafı üçün geniş çeşidli müasir alətlər (IBM Rational, Microsoft Visual Studio .NET, Oracle Developer) və müasir standartlar (UML, XML) ilə uyğunluğu təmin edir [10]. Yuxarıda göstərilən yanaşmanın müəyyən edilmiş analoqlarla müqayisədə funksional üstünlükləri — mürəkkəb, heterogen və müxtəlif dərəcələrdə strukturlaşdırılmış məlumat obyektlərinin manipulyasiyası, müxtəlif arxitekturalara malik komponentlərin məlumat səviyyəsində inteqrasiyası — modellərin və alətlərin heterogen portal korporativ proqram paketlərinə yönəlməsi ilə əlaqədardır.

Ədəbiyyatlar

1. Белодед Б.В., Глоба Л.С., Терновой М.Ю., Штогрин Е.С., Единый интерфейс доступа к гетерогенным базам данных. // Материалы 21-й международной крымской конференции «СВЧ-техника и телекоммуникационные технологии» - Севастополь, 2011. - С. 47-50.
2. Вовченко А.Е., Калинин Л.А. и др., Краткий обзор технологий интеграции информационных ресурсов (на примере интеграции баз данных). // Материалы спецсеминара для студентов факультетов ВМК и Мехмата МГУ. Москва, 2009.
3. Вольфенгаген В.Э., Косиков С.В. Аппликативные системы для представления знаний.— в кн. Принципы построения и технология проектирования систем искусственного интеллекта.— Вып. 3, 2009, с. 17-19.
4. Дубова Н. Интеграция приложений и бизнес-процессы. Открытые системы 2006. №9.
5. Кашников А., Лядова Л., Интеграция гетерогенных источников данных на основе рекурсивной декомпозиции. // International Journal "Information Technologies & Knowledge". Vol.5, №3, 2011. - С. 274-284
6. Клещев А.С., Артемьева И.Л. Математические модели онтологий предметных областей.— Ч.2. Компоненты модели. // НТИ, сер. 2, 2011, № 3.— с.19-29.
7. Когаловский М.Р., Методы интеграции данных в информационных системах. // Институт проблем рынка РАН. - Москва, 2020.
8. Крупский В. Интеграция приложений на основе концепции Service Oriented Architecture (SOA). Connect №6, 2008
9. Старых В.А., Дунаев С.Б., Коровкин С.Д. Спецификация и форматы обмена данными в разнородных информационных системах на базе XML-технологий. Библиотека портала CIT Forum. URL: <http://www.citforum.ru/internet/xml/xmltech/>
10. Черняк Л. Интеграция данных: синтаксис и семантика. Открытые системы. 2009 №10.
11. Хабибуллин И. Самоучитель XML. СПб: БХВ-Петербург, 2013. 333 с.
12. Черняк Л. Сервисы и сложные системы. Открытые системы 2007, №10.
13. Nathi K., Введение в SQL Server 2005 Integration Services. // Microsoft - 2005.
14. Lahanas S. Semantic Integration. Information Management Magazine, June 2008.
15. Yeung A.K.W., Hall G.B., Spatial database systems: Design, implementation and project management. - Dordrecht: Springer, 2007.
16. W3C XML Schema Definition Language (XSD) 1.1 Part 1: Structures W3C Recommendation 5 April 2012. URL: <http://www.w3.org/TR/xmlschema11-1/>
17. W3C Extensible Markup Language (XML). URL: <http://www.w3.org/XML/>

Abstract

Problems of Integration of Heterogeneous Data in Corporate Information Systems

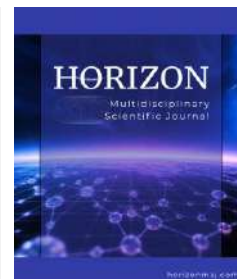
Javid Bunyatov

Azerbaijan State University of Economics (UNEC), Baku, Azerbaijan.

The article presents and justifies the basic principles of a new technology for the integration of heterogeneous data. It is known that in modern corporations a significant amount of information is collected, which is growing exponentially. The relevance of manipulating this type of data is further increased by its heterogeneity. The article studies the main characteristics of heterogeneous data and the problems of their integration. The classification scheme of data integration technologies is analyzed and relevant recommendations are put forward. At the same time, models for building a general technological scheme for data integration in information systems are studied. In this regard, the presented technology includes a number of new mathematical object models, methods and software tools for presenting and manipulating data. This technology, which combines mathematical models and tools, provides compatibility with a wide range of modern tools and modern standards for the development of information systems.

Keywords: data integration, data model, data management, data heterogeneity, data integration technology, information system, ontology.

Original Research Paper

Sənaye sektorunda təhlükəsizlik mədəniyyətinin formalaşmasında təlim, maarifləndirmə və əlaqə mexanizmlərinin rolu

Sabir Qurbanlı¹

Ülviyyə Məmmədova²

<https://orcid.org/0000-0003-3197-0918>

Həcər Aslanova³

<https://orcid.org/0000-0002-5579-1802>

¹ Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti, Bakı, Azərbaycan

² Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi, "Kimya İnstitutu" PHŞ

³ Kimya İnstitutu: Bakı, Azərbaycan, AZ - Nanostrukturulu metal-polimer katalizi laboratoriyası

Article history

Received: 08.05.2026

Revised: 14.05.2026

Accepted: 18.05.2026

*Corresponding Author: Sabir Qurbanlı,
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye
Universiteti, Bakı, Azərbaycan;
Email: turansadigov02@gmail.com

Xülasə

Sənaye və xidmət müəssisələrində təhlükəsizlik mədəniyyətinin formalaşdırılması əmək mühafizəsi və istehsalat təhlükəsizliyinin əsas istiqamətlərindən biridir. Təhlükəsizlik mədəniyyəti yalnız texniki vasitələrin tətbiqi ilə deyil, həm də işçilərin davranışı, rəhbərlik siyasəti, təşkilati münasibətlər və kollektiv məsuliyyət prinsipləri ilə formalaşır. Məqalədə təhlükəsizlik mədəniyyətinin mahiyyəti, onun inkişafına təsir edən amillər, işçilərin peşə hazırlığının artırılması və müəssisədaxili kommunikasiya sistemlərinin rolu geniş şəkildə təhlil edilmişdir. Müəyyən olunmuşdur ki, davamlı təlim proqramları, praktiki məşğələlər, simulyasiya üsulları və maarifləndirmə tədbirləri işçilərdə təhlükəsiz davranış vərdislərinin formalaşmasına, risklərin düzgün qiymətləndirilməsinə və fəvqəladə hallarda operativ qərarvermə bacarıqlarının inkişafına mühüm təsir göstərir. Effektiv kommunikasiya mexanizmləri isə təhlükəsizlik problemlərinin vaxtında aşkarlanmasına, rəhbərliklə işçilər arasında qarşılıqlı etimadın möhkəmlənməsinə və müəssisələrdə dayanıqlı təhlükəsizlik sisteminin yaradılmasına şərait yaradır. Eyni zamanda təhlükəsizlik mədəniyyətinin yüksək səviyyədə təşkili müəssisələrdə əmək məhsuldarlığının artmasına, istehsalat xərclərinin azalmasına və sosial sabitliyin güclənməsinə müsbət təsir edir.

Açar sözlər: Təhlükəsizlik mədəniyyəti; əmək mühafizəsi; təlim proqramları; maarifləndirmə; kommunikasiya mexanizmləri; istehsalat təhlükəsizliyi; risklərin idarə olunması.

Giriş

Müasir sənaye müəssisələrində texnoloji proseslərin sürətlə inkişaf etməsi, istehsal sistemlərinin avtomatlaşdırılması və yüksək riskli avadanlıqların tətbiqi təhlükəsizlik məsələlərinin aktuallığını daha da artırmışdır. İstehsalat proseslərinin mürəkkəbləşməsi və insan faktorunun təhlükəsizlik göstəricilərinə birbaşa təsiri təhlükəsizlik mədəniyyətinin formalaşdırılmasını müəssisələrin strateji inkişaf

istiqamətlərindən birinə çevirmişdir. Statistik göstəricilər göstərir ki, sənaye qəzalarının və peşə xəsarətlərinin əhəmiyyətli hissəsi texniki nasazlıqlardan deyil, insan səhvlərindən, təhlükəsizlik qaydalarına laqeyd münasibətdən və qeyri-kafi hazırlıq səviyyəsindən qaynaqlanır. Buna görə də təhlükəsizliyin təmin olunması yalnız texniki vasitələrin tətbiqi ilə məhdudlaşmır, həm də işçi heyətinin davranışı, peşə bacarığı və təşkilati münasibətlər sistemi ilə sıx əlaqələndirilir [1].

Təhlükəsizlik mədəniyyəti müəssisədə çalışan bütün əməkdaşların təhlükəsizliyə münasibətini, təhlükəli vəziyyətlərə reaksiyasını və təhlükəsizlik qaydalarına əməl etmə səviyyəsini özündə birləşdirən sosial-idarəetmə sistemidir. Bu anlayış işçilərin yalnız təlimatları bilməsini deyil, eyni zamanda təhlükəsiz davranış prinsiplərini gündəlik əmək fəaliyyətinin ayrılmaz hissəsinə çevirməsini nəzərdə tutur. Təhlükəsizlik mədəniyyətinin inkişafı müəssisədə sağlam əmək mühitinin yaradılması, istehsalat risklərinin azaldılması və işçilərin peşə təhlükələrindən qorunması baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Müasir idarəetmə konsepsiyalarında təhlükəsizlik mədəniyyəti korporativ idarəetmənin əsas komponentlərindən biri hesab edilir. Rəhbərlik tərəfindən təhlükəsizlik siyasətinin düzgün qurulması, işçilərlə açıq kommunikasiya mühitinin yaradılması və davamlı maarifləndirmə tədbirlərinin təşkili müəssisələrdə təhlükəsizlik göstəricilərinin yüksəlməsinə mühüm təsir göstərir. Bu baxımdan təhlükəsizlik mədəniyyətinin formalaşdırılmasında təlim proqramlarının, maarifləndirmə fəaliyyətinin və kommunikasiya mexanizmlərinin rolunun araşdırılması xüsusi aktualıq kəsb edir.

Nəticələrin müzakirəsi

Təhlükəsizlik mədəniyyətinin mahiyyəti və əsas prinsipləri

Təhlükəsizlik mədəniyyəti müəssisədə təhlükəsiz əmək davranışının formalaşdırılmasına yönəlmiş idarəetmə, psixoloji və sosial münasibətlər sistemidir. Bu anlayış təhlükəsizliyin yalnız normativ tələb kimi deyil, kollektiv dəyər kimi qəbul edilməsini nəzərdə tutur. Təhlükəsizlik mədəniyyətinin əsas prinsiplərinə rəhbərliyin məsuliyyəti, kollektiv iştirakçılıq, davamlı nəzarət, operativ məlumatlandırma və risklərin qabaqlayıcı idarə olunması daxildir.

Yüksək təhlükəsizlik mədəniyyətinə malik müəssisələrdə işçilər təhlükəsizlik qaydalarını yalnız inzibati tələb kimi deyil, şəxsi və kollektiv məsuliyyət məsələsi kimi qəbul edirlər. Belə müəssisələrdə təhlükəsiz davranış gündəlik əmək fəaliyyətinin əsas komponentinə çevrilir və təhlükəli situasiyaların qarşısının alınması daha effektiv şəkildə həyata keçirilir. Bu baxımdan təhlükəsizlik anlayışı yalnız texniki mühafizə tədbirləri deyil, həm də işçi personalın peşə hazırlığı, psixoloji hazırlıq səviyyəsi və təhlükəsizlik mədəniyyətinin formalaşması ilə sıx əlaqələndirilir [2]. Təcrübə göstərir ki, işçilərə yalnız ilkin iş qəbul zamanı keçirilən təlimlər təhlükəsiz əmək fəaliyyətinin tam şəkildə təmin olunması üçün kifayət etmir [3].

Təlim proqramlarının təhlükəsizlik mədəniyyətinin inkişafında rolu

İşçilərin peşə hazırlığı təhlükəsizlik sisteminin əsas elementlərindən biridir. Təcrübə göstərir ki, peşə hazırlığı zəif olan işçilər istehsalat proseslərində daha çox səhvlərə yol verir və təhlükəli vəziyyətlərdə

düzgün qərar qəbul etməkdə çətinlik çəkirlər. Buna görə də müəssisələrdə davamlı və sistemli təlim proqramlarının təşkili vacib hesab olunur.

Təhlükəsizlik üzrə təlimlər ilkin, dövrü və xüsusi məqsədli olmaqla bir neçə istiqamətdə həyata keçirilir. İlk təlimlər yeni işçilərin istehsalat mühitinə uyğunlaşdırılması məqsədi daşıyır. Dövrü təlimlər isə işçilərin biliklərinin yenilənməsinə və yeni təhlükəsizlik qaydalarının mənimsənilməsinə xidmət edir. Xüsusi məqsədli təlimlər yüksək riskli iş sahələrində çalışan əməkdaşların fəvqəladə hallara hazırlıq səviyyəsinin artırılması üçün təşkil olunur.

Praktiki məşğələlər və simulyasiya üsulları təhlükəsizlik üzrə təlimlərin effektivliyini artıran əsas vasitələrdən biridir. Simulyasiya əsaslı məşqlər işçilərin fəvqəladə situasiyalarda davranış bacarıqlarını inkişaf etdirir, stress şəraitində operativ qərarvermə qabiliyyətini gücləndirir və qəza risklərini minimuma endirir. Bu metodlar xüsusilə neft-qaz sənayesi, kimya sənayesi və energetika sektorunda geniş tətbiq olunur.

Təlim proqramlarının səmərəli təşkili nəticəsində işçilərin təhlükəsizlik sahəsində bilik səviyyəsi yüksəlir, təhlükəli davranış hallarının sayı azalır və istehsalat intizamı güclənir. Eyni zamanda peşə hazırlığının artırılması müəssisələrdə əmək məhsuldarlığının yüksəlməsinə və iqtisadi itkilərin azalmasına da müsbət təsir göstərir.

Maarifləndirmə tədbirlərinin əhəmiyyəti

Maarifləndirmə fəaliyyəti təhlükəsizlik mədəniyyətinin formalaşdırılmasının mühüm istiqamətlərindən biridir. Təhlükəsizlik üzrə maarifləndirmə tədbirləri işçilərdə təhlükəsizlik məsuliyyətinin gücləndirilməsinə, təhlükəli davranışların azaldılmasına və kollektiv təhlükəsizlik düşüncəsinin inkişafına xidmət edir.

Müəssisələrdə maarifləndirmə tədbirləri müxtəlif formalarda həyata keçirilir. Bunlara təhlükəsizlik seminarları, təqdimatlar, vizual məlumatlandırma vasitələri, xəbərdarlıq lövhələri, təhlükəsizlik kampaniyaları və elektron informasiya sistemləri daxildir. Vizual vasitələr istehsalat sahələrində mövcud risklərin işçilərin diqqətinə çatdırılmasını təmin edir və təhlükəli davranışların qarşısının alınmasına kömək edir.

Müasir dövrdə rəqəmsal texnologiyaların inkişafı təhlükəsizlik üzrə maarifləndirmə fəaliyyətinə yeni imkanlar yaratmışdır. Elektron təlim [4] platformaları, interaktiv video materiallar və onlayn təhlükəsizlik testləri işçilərin təhlükəsizlik sahəsində məlumatlandırılmasını daha əlçatan və effektiv etmişdir. Bu vasitələr işçilərin biliklərinin mütəmadi yenilənməsinə və təhlükəsizlik standartlarının daha yaxşı mənimsənilməsinə şərait yaradır.

Maarifləndirmə tədbirlərinin davamlı xarakter daşması işçilərdə təhlükəsizlik məsələlərinə qarşı məsuliyyət hissinin formalaşmasına səbəb olur. Nəticədə təhlükəsizlik qaydaları müəssisə daxilində davranış normasına çevrilir və kollektiv təhlükəsizlik mühiti güclənir.

Kommunikasiya mexanizmlərinin təhlükəsizlik sistemində rolu

Effektiv kommunikasiya təhlükəsizlik idarəetmə sisteminin mühüm elementlərindən biridir. Müəssisələrdə rəhbərliklə işçilər arasında açıq və qarşılıqlı etimada əsaslanan kommunikasiya mühiti təhlükəsizlik problemlərinin vaxtında müəyyən olunmasına və operativ həllinə imkan yaradır.

Kommunikasiya mexanizmləri təhlükəsizlik sahəsində məlumat mübadiləsinin düzgün təşkilinə xidmət edir. İşçilərin təhlükəli vəziyyətlər barədə rəhbərliyə operativ məlumat verməsi, təhlükəsizlik üzrə təkliflərin nəzərə alınması və kollektiv müzakirələrin təşkili təhlükəsizlik sisteminin səmərəliliyini artırır. Açıq kommunikasiya mühiti işçilərdə təhlükəsizlik proseslərinə fəal iştirak meylini gücləndirir.

Müasir müəssisələrdə kommunikasiya vasitələri ənənəvi metodlarla yanaşı rəqəmsal texnologiyalar [5] vasitəsilə də həyata keçirilir. Elektron xəbərdarlıq sistemləri, daxili informasiya şəbəkələri və mobil tətbiqlər təhlükəsizlik məlumatlarının operativ şəkildə çatdırılmasına imkan verir. Bu sistemlər fəvqəladə hallarda işçilərin sürətli məlumatlandırılmasını təmin etməklə risklərin azaldılmasına mühüm töhfə verir.

Kommunikasiya mexanizmlərinin effektiv fəaliyyəti nəticəsində müəssisələrdə qarşılıqlı etimad mühiti formalaşır, işçilərin motivasiyası yüksəlir və təhlükəsizlik sahəsində kollektiv məsuliyyət güclənir. Bu isə ümumilikdə təhlükəsizlik mədəniyyətinin inkişafına və istehsalat təhlükəsizliyinin yüksəldilməsinə müsbət təsir göstərir.

İnsan amili və psixoloji hazırlığın əhəmiyyəti

Sənaye müəssisələrində təhlükəsizlik göstəricilərinə [6] təsir edən əsas amillərdən biri insan faktorudur. İşçilərin psixoloji vəziyyəti, stressə davamlılığı və diqqət səviyyəsi təhlükəsiz əmək fəaliyyətində mühüm rol oynayır. Yorğunluq, emosional gərginlik və motivasiya çatışmazlığı istehsalat səhvlərinin və qəzaların başvermə ehtimalını artırır.

Bu baxımdan müəssisələrdə psixoloji hazırlıq tədbirlərinin təşkili vacib hesab olunur. Psixoloji dəstək proqramları, motivasiya tədbirləri və kollektiv münasibətlərin sağlamlaşdırılması işçilərin təhlükəsizlik davranışına müsbət təsir göstərir. Eyni zamanda rəhbərlik tərəfindən işçilərin təhlükəsizlik təşəbbüslərinin dəstəklənməsi kollektiv məsuliyyət hissinin güclənməsinə səbəb olur.

İnsan amilinin düzgün idarə olunması təhlükəsizlik sisteminin davamlılığını təmin edir və istehsalat qəzalarının minimuma endirilməsinə imkan yaradır.

Nəticə

Təhlükəsizlik mədəniyyətinin formalaşdırılması müasir sənaye müəssisələrinin davamlı və təhlükəsiz fəaliyyətinin əsas şərtlərindən biridir. Təhlükəsizlik mədəniyyəti yalnız texniki təhlükəsizlik tədbirləri ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda insan davranışı, təşkilati münasibətlər, psixoloji hazırlıq və idarəetmə mexanizmlərini əhatə edən kompleks sistem kimi çıxış edir.

Aparılan təhlillər göstərir ki, davamlı və sistemli təlim proqramları işçilərin peşə hazırlığını artırır, onların təhlükəli situasiyalarda düzgün qərarvermə bacarıqlarını inkişaf etdirir və təhlükəsiz davranış

vərdişlərinin formalaşmasına mühüm təsir göstərir. Praktiki məşğələlər və simulyasiya üsulları təhlükəsizlik qaydalarının daha dərinlən mənimsənilməsinə və insan faktorundan qaynaqlanan səhvlərin azalmasına şərait yaradır.

Maarifləndirmə tədbirləri təhlükəsizlik məsuliyyətinin kollektiv dəyərə çevrilməsində mühüm rol oynayır. Vizual məlumatlandırma vasitələri, təhlükəsizlik kampaniyaları və rəqəmsal informasiya sistemləri işçilərin risklərə qarşı həssaslığını artırır və təhlükəsizlik qaydalarının gündəlik əmək fəaliyyətində tətbiqini gücləndirir.

Effektiv kommunikasiya mexanizmləri isə rəhbərliklə işçilər arasında qarşılıqlı etimadı möhkəmləndirir, təhlükəsizlik problemlərinin operativ aşkarlanmasına və vaxtında həll olunmasına imkan yaradır. Açıq informasiya mübadiləsi və kollektiv iştirakçılıq müəssisələrdə dayanıqlı təhlükəsizlik sisteminin formalaşdırılmasına mühüm töhfə verir.

Beləliklə, təlim, maarifləndirmə və kommunikasiya mexanizmlərinin kompleks [7] şəkildə tətbiqi müəssisələrdə təhlükəsizlik mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsinin, istehsalat risklərinin azaldılmasının və sağlam əmək mühitinin təmin edilməsinin əsas istiqamətlərindən biri hesab olunur.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Həsənov Ə., Məmmədov R. Əməyin mühafizəsi və təhlükəsizlik texnikası . – Bakı: Təhsil nəşriyyatı, 2021. – 368 s.
2. International Labour Organization. Safety and Health at Work: A Vision for Sustainable Prevention. Geneva, 2020.
3. Occupational Safety and Health Administration. Recommended Practices for Safety and Health Programs. Washington DC, 2022.
4. Nərimin Vəliyeva, Sevda Əliyeva, Arzu Məmmədova (2025). CuSbS₂-nin üzvi mühitdə alınma şəraitinin araşdırılması. Elmi mənbələr XXII tezislər toplusu, s. 191-193
5. Ayla Abbasova, Sevda Əliyeva, Cansu Nəbiyeva. Antimon (III) telluridin alınması (2025) Elmi mənbələr XXII tezislər toplusu, s. 178-180
6. S Javed, AA Kadhém, AZ Warsi, MS AlAnsari, N Jabeen, H Imanov Bərpa olunan enerji çevrilməsi və saxlama tətbiqləri üçün bitki ekstraktı vasitəçiliyi ilə metal nanopartikulların yaşıl sintezi. Beynəlxalq Siqnal və Təsvir Elmlərində İrəliləyişlər Jurnalı, 909-925
7. H. İmanov. Borla Doplanmış Nano TiO₂-nin Struktur və Termik Xarakteristikası: Alov Gecikdirici Nanomateriallər üçün Hidrotermal Sintez. Horizon Çoxsəhəli Elmi Jurnalı 1 (1), 49-56

ABSTRACT

The Role of Training, Awareness, and Communication Mechanisms in the Formation of Safety Culture in the Industrial Sector

Sabir Gurbanli¹

Ulviyya Mammadova²

Hajar Aslanova³

¹Azerbaijan State Oil and Industry University

²Chemistry Institute LLC under the Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan

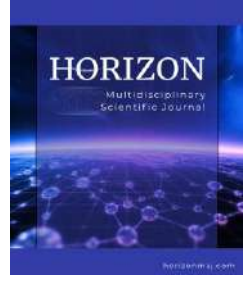
³Institute of Chemistry – Nanostructured Metal-Polymer Catalysis Laboratory

The formation of a safety culture in industrial and service enterprises is one of the main directions of occupational health and production safety. Safety culture is shaped not only through the implementation of technical measures, but also through employees' behavior, management policies, organizational relations, and the principles of collective responsibility. This article extensively analyzes the essence of safety culture, the factors influencing its development, the improvement of employees' professional training, and the role of internal communication systems within enterprises.

It has been determined that continuous training programs, practical exercises, simulation methods, and awareness-raising activities significantly contribute to the development of safe behavioral habits among employees, the proper assessment of risks, and the improvement of rapid decision-making skills during emergency situations. Effective communication mechanisms, in turn, facilitate the timely identification of safety-related problems, strengthen mutual trust between management and employees, and create conditions for establishing a sustainable safety system within enterprises. At the same time, the organization of a high-level safety culture positively affects the increase of labor productivity, the reduction of production costs, and the strengthening of social stability in enterprises.

Keywords: Safety culture; occupational safety; training programs; awareness; communication mechanisms; industrial safety; risk management.

Original Research Paper

Türkiye’de enflasyon ve işsizlik ilişkisi: phillips eğrisi çerçevesinde bir analiz

Farid Abbasov

<https://orcid.org/0009-0005-9281-2616>

¹Okan Üniversitesi, Türkiye.

Article history

Received: 05.04.2026

Revised: 29.04.2026

Accepted: 05.05.2026

*Corresponding Author: Farid Abbasov, Okan Üniversitesi, Türkiye
Email:abbasovferid196@gmail.com

Özet

Amaç: Bu çalışma, 1960-2023 yılları arasında kapsayan 64 yıllık dönemde Türkiye ekonomisinde yıllık enflasyon oranı ile işsizlik oranı arasındaki uzun dönemli ilişkiyi Phillips Eğrisi kuramsal çerçevesi kapsamında incelemeyi amaçlamaktadır.

Yöntem: Nicel araştırma yöntemi benimsenmiş; Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) ve Dünya Bankası kaynaklı yıllık veriler kullanılmıştır. Veri setinin normallik varsayımı Shapiro-Wilk testi ile, doğrusal ilişki varlığı ise Pearson korelasyon analizi ile sınanmıştır. En Küçük Kareler (EKK) yöntemi ile tahmin edilen basit doğrusal regresyon modelinde t-istatistiği ve p-değerleri hesaplanmış; modele ilişkin Gauss-Markov varsayımları (doğrusallık, sıfır koşullu ortalama, sabit varyans, otokorelasyon yokluğu) sistematik biçimde test edilmiştir. Ayrıca 1960-1979, 1980-2001 ve 2002-2023 olmak üzere üç alt döneme ait ayrı analizler gerçekleştirilmiştir.

Bulgular: Tüm dönem için Pearson korelasyon katsayısı (r) olarak hesaplanmış; enflasyon ile işsizlik arasında istatistiksel olarak anlamlı, orta şiddette pozitif bir ilişki tespit edilmiştir. En Küçük Kareler (EKK) regresyon modeli (r²) anlamlı bir eğim katsayısı üretmiş olmakla birlikte modelin açıklama gücü düşük kalmıştır (R²). Alt dönem analizleri, ilişkinin yönünün ve şiddetinin farklı ekonomik rejimlerde kayda değer biçimde değiştiğini ortaya koymuştur.

Sonuç: Türkiye’de 64 yıllık uzun dönemde geleneksel Phillips Eğrisi ilişkisinin geçerli olmadığı; aksine stagflasyon dinamikleri, kronik enflasyon ataleti ve dışsal şokların birleşiminden kaynaklanan pozitif bir korelasyon örüntüsünün hâkim olduğu görülmektedir. Bulgular, gelişmekte olan ekonomilere yönelik özgün makroekonomik modellerin geliştirilmesi gerektiğine ve para politikasının güvenilirliğinin kritik rolüne işaret etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Enflasyon, İşsizlik, Phillips Eğrisi, Korelasyon Analizi, EKK Regresyonu, Türkiye Ekonomisi, Stagflasyon.

Giriş

Enflasyon ile işsizlik, makroekonominin en temel ve en çok tartışılan iki göstergesidir. Bu iki değişken arasındaki ilişki, hem kuramsal hem de görgül iktisat yazınında on yıllar boyunca yoğun ilgi görmüş; politika yapıcılar açısından belirleyici bir referans çerçevesi oluşturmuştur. Söz konusu ilişkinin sistematik biçimde formüle edilmesi, 1958 yılında Alban William Housego Phillips’in İngiltere için nominal ücret artışı ile işsizlik oranı arasındaki ters yönlü ilişkiyi görgül olarak ortaya koymasıyla gerçekleşmiştir (Phillips, 1958). Bu çalışmadan adını alan Phillips Eğrisi kavramı, kısa sürede modern makroiktisat

politikasının temel dayanaklarından biri hâline gelmiştir. Türkiye, bu tartışma açısından son derece ilgi çekici ve ders çıkarılabilir bir örnek oluşturmaktadır. Yaklaşık 60 yıllık ekonomik tarih boyunca planlı kalkınma, dışa açılma, kronik yüksek enflasyon, yapısal kırılmalar ve çeşitli döviz krizleri yaşayan Türkiye’de hem enflasyon hem de işsizlik dinamikleri önemli ölçüde şekillenmiştir. Bu karmaşık tarihsel süreç, geleneksel kuramsal öngörülerin görgül gerçeklikle ne ölçüde örtüştüğünü sorgulamak için zengin ve verimli bir zemin sunmaktadır.

Phillips Eğrisi’nin Kuramsal Çerçevesi

Phillips Eğrisi, enflasyon ile işsizlik arasındaki ilişkiyi açıklamaya yönelik iktisat kuramının en köklü kavramlarından biridir. Temel önerme, bir ekonomide işsizlik oranı düştüğünde emek piyasasında talep baskısının artması, bu durumun ücretler üzerinde yukarı yönlü baskı oluşturmaları ve nihai olarak genel fiyat düzeyini yükseltmesi şeklinde ifade edilmektedir. Tersine, işsizlik oranının yükseldiği dönemlerde emek talebindeki daralma ücret artış hızını sınırlamakta ve enflasyon üzerindeki baskı azalmaktadır. Bu ters yönlü ilişki, iktisat yazınında enflasyon-işsizlik ödünleşimi olarak tanımlanmaktadır (Phillips, 1958; Samuelson ve Solow, 1960).

Kuramsal açıdan söz konusu ödünleşim, kısa dönem ve uzun dönem ayrımı çerçevesinde ele alınmaktadır. Kısa dönemde ekonomik birimler enflasyon beklentilerini henüz tam olarak uyarlamadığından, para politikası uygulamaları işsizliği geçici olarak doğal düzeyinin altına çekebilmektedir. Ancak zamanla hem çalışanlar hem de firmalar fiyat düzeyindeki değişimleri öngörmekte ve ücret ile fiyat beklentilerini buna göre yeniden düzenlemektedir. Bu sürecin sonunda işsizlik, doğal işsizlik oranı ya da enflasyonu hızlandırmayan işsizlik oranı (NAIRU) düzeyine geri dönmektedir. Uzun dönemde ise enflasyon ile işsizlik arasındaki ödünleşim ortadan kalkmakta, Phillips Eğrisi dikey bir görünüm kazanmaktadır (Friedman, 1968; Phelps, 1968). Bu kuramsal çerçeve üç temel varsayıma dayanmaktadır. Birincisi, emek piyasasında ücret ve fiyatların rekabetçi koşullar altında esnek biçimde ayarlanmasıdır. İkincisi, enflasyon beklentilerinin sistematik ve öngörülebilir bir mekanizma aracılığıyla oluşmasıdır. Üçüncüsü ise ekonominin potansiyel büyüme düzeyine yakın bir konumda bulunması ve arz yönlü büyük şoklardan görece sınırlı biçimde etkilenmesidir. Bu varsayımların zayıfladığı ortamlarda, özellikle yüksek enflasyon ataleti, yaygın kayıt dışı emek piyasaları ve enerji ile döviz kuru şoklarının sık yaşandığı yapılarda, kuramsal ödünleşim mekanizması beklenen biçimde işlememektedir (Blanchard ve Galí, 2007; Woodford, 2003). Özellikle hem yüksek enflasyonun hem de yüksek işsizliğin eş zamanlı olarak gözlemlendiği stagflasyon dönemleri, kuramsal öngörü ile açık biçimde çelişen bir görünüm ortaya koymaktadır. Bu tür konjonktürlerde arz yönlü şoklar, örneğin petrol fiyat artışları, döviz krizleri ya da tedarik zinciri kırılmaları, üretim maliyetlerini yükselterek aynı anda hem enflasyonu hem de işsizliği artırabilmektedir. Bu durum, Phillips Eğrisi ilişkisinin evrensel değil, bağlama bağlı bir geçerliliğe sahip olduğunu göstermektedir (Gordon, 1990; Lucas, 1976).

• Türkiye'nin Makroekonomik Arka Planı

Türkiye ekonomisi, 1960'lı yıllardan itibaren derin ve çok katmanlı dönüşümler geçirmiştir. Planlı ekonomi anlayışının egemen olduğu 1960-1970 döneminde görece istikrarlı bir seyir izleyen ekonomi, 1970'li yılların ikinci yarısında yaşanan petrol krizleri, dış ödeme güçlükleri ve siyasal istikrarsızlık nedeniyle hızlı bir bozulma sürecine girmiş; bu dönemde hem enflasyon hem de işsizlik oranları yüksek düzeylere ulaşmıştır. 1980 yılında uygulamaya konulan kapsamlı yapısal uyum programı, Türkiye ekonomisini içe dönük ithal ikamesine dayalı büyüme modelinden dışa açık ve piyasa temelli bir yapıya dönüştürmüştür (Alper, 2017). Ticaretin serbestleştirilmesi, finansal serbestleşme ve döviz kuru reformları bu dönemin temel yapısal dönüşüm unsurlarını oluşturmuştur. Bununla birlikte 1990'lı yıllar boyunca enflasyon kalıcı biçimde yüksek düzeylerde seyretmiş; dönem zaman zaman yüzde 60'ı aşan oranlarla karakterize olmuştur (TÜİK, 2024). 2001 finansal krizi ve sonrasında uygulanan Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı, Türkiye'nin makroekonomik tarihinde belirleyici bir kırılma noktası oluşturmuştur. Merkez Bankası'nın operasyonel bağımsızlığını güçlendiren yasal düzenlemeler ve 2006 yılından itibaren benimsenen enflasyon hedeflemesi rejimi, tek haneli enflasyon oranlarına ulaşılmasında önemli bir rol oynamıştır (TCMB, 2023). Ancak 2016 sonrasında yeniden ivme kazanan enflasyon, 2022-2023 döneminde Türkiye'nin yakın tarihinin en yüksek düzeylerine ulaşmış; enflasyon ile işsizlik arasındaki ilişki yeniden güncel bir araştırma alanı hâline gelmiştir (Naimoğlu, 2023).

• Araştırmanın Amacı ve Alt Amaçlar

Bu araştırmanın genel amacı, 1960-2023 döneminde Türkiye'de enflasyon ile işsizlik arasındaki ilişkinin yönünü, şiddetini ve istatistiksel anlamlılığını Phillips Eğrisi çerçevesinde incelemek ve elde edilen bulgulardan politika önerileri geliştirmektir. Bu genel amaç doğrultusunda belirlenen alt amaçlar aşağıda sıralanmaktadır:

- Tüm dönem için Pearson korelasyon katsayısını hesaplamak ve istatistiksel anlamlılığını sınamak.
- En Küçük Kareler (EKK) yöntemi ile regresyon modeli tahmin etmek; parametre tahminlerini, t istatistiklerini ve p değerlerini raporlamak.
- Gauss-Markov varsayımlarını sistematik biçimde sınamak ve modelin güvenilirliğini değerlendirmek.
- Alt dönem analizleri gerçekleştirerek ilişkinin yapısal dönüşümünü ortaya koymak.
- Bulguları Phillips Eğrisi kuramı ile karşılaştırarak Türkiye'ye özgü dinamikleri yorumlamak ve politika önerileri geliştirmek.

• LİTERATÜR İNCELEME

Enflasyon ile işsizlik arasındaki ilişkiyi ampirik olarak sınanan uluslararası çalışmalar, kuramsal öngörülerin farklı ekonomik bağlamlarda ne ölçüde geçerli olduğunu sorgulamaktadır. Phillips (1958),

İngiltere'ye ait yaklaşık yüz yıllık verilerle gerçekleştirdiği ampirik çözümlemede negatif eğimli bir ödünleşim örüntüsünü belgelemiştir; Samuelson ve Solow (1960) ise Amerika Birleşik Devletleri verileriyle yürüttükleri çalışmada bu bulguyu desteklemiş ve dönemin para politikası yaklaşımını doğrudan biçimde etkilemiştir. Sonraki dönemlerde gerçekleştirilen ampirik çalışmalar, söz konusu ödünleşimin kararlılığını sorgulamaya yönelmiştir. Gordon (1990), Amerika Birleşik Devletleri'nde uzun dönemli verileri inceleyerek enflasyon ataleti olgusunun işgücü piyasası koşullarından bağımsız biçimde fiyat dinamiklerini belirgin ölçüde etkilediğini, bu nedenle işsizlik oranının enflasyonu yönlendirmedeki açıklayıcılığının sınırlı kaldığını göstermiştir. Blanchard ve Galí (2007) ise reel ücret katılığının yüksek olduğu ekonomilerde Phillips ödünleşiminin beklenenden daha zayıf gerçekleştiğini ortaya koymuştur. Son dönem uluslararası yazınında öne çıkan en önemli ampirik tartışmalardan biri “*düzleşen Phillips Eğrisi*” olgusudur. 1990'lı yılların ortalarından itibaren gelişmiş ekonomilere ilişkin veriler, enflasyonun işsizlik oranındaki değişimlere duyarlılığının belirgin biçimde azaldığını göstermektedir. Bu düzleşme olgusu; küresel mal piyasalarındaki rekabetin artması, enflasyon beklentilerinin güçlü biçimde çıpılanması ve merkez bankası güvenilirliğinin güçlenmesi ile açıklanmaktadır. Söz konusu bulgu, beklenti çıpasının zayıfladığı ve dışsal şoklara açık ekonomik yapılarda enflasyon ile işsizlik arasındaki ilişkinin neden farklılaştığını anlamak bakımından önemli bir karşılaştırma zemini sunmaktadır.

Gelişmekte olan ekonomilerde Phillips Eğrisi'nin geçerliliğini inceleyen çalışmalar, kuramsal beklentilerden önemli sapmalar olduğunu ortaya koymaktadır. Bu sapmaların temel belirleyicileri arasında yüksek enflasyon ataleti, güçlü döviz kuru geçişkenliği, kayıt dışı emek piyasalarının yaygınlığı ve merkez bankası güvenilirliğinin zayıflığı yer almaktadır (Woodford, 2003; Galí, 2015). Arjantin, Brezilya ve Meksika gibi yüksek enflasyon geçmişine sahip Latin Amerika ekonomileri üzerine yapılan çalışmalar, enflasyon ataleti olgusunun enflasyon ile işsizlik arasındaki standart ödünleşimi önemli ölçüde dönüştürdüğünü göstermektedir. Bu ekonomilerde işsizlik artışlarının enflasyonist baskıları azaltma kapasitesi sınırlı kalmakta; çünkü ücret ve fiyat belirleme süreçleri büyük ölçüde geçmiş enflasyon oranlarına endekslenmektedir (Calvo, 1983). Güney Afrika ve bazı Doğu Avrupa ekonomilerine ilişkin çalışmalar da benzer sonuçlara işaret etmektedir. Bu ekonomilerde enflasyonun özellikle döviz kuru şoklarına ve enerji fiyatlarına yüksek duyarlılık gösterdiği, buna karşılık işgücü piyasası koşulları ile olan bağın görece zayıf olduğu tespit edilmiştir. Bu bulgular, gelişmekte olan ekonomilerde para politikası tasarımının yalnızca standart Phillips Eğrisi çerçevesine dayandırılmasının yeterli olmadığını açık biçimde ortaya koymaktadır (Blanchard ve Galí, 2007).

Türkiye özelinde enflasyon ile işsizlik ilişkisini inceleyen çalışmalar, yöntemsel çeşitlilik ve dönemsel farklılıklar bakımından oldukça zengin bir literatür oluşturmaktadır.

Dereli (2019), 1980-2018 dönemine ait üçer aylık verileri otoregresif dağıtılmış gecikme sınır testi yöntemi ile analiz etmiş ve enflasyon ile işsizlik arasında uzun dönemli eşbütünleşme ilişkisi bulunduğunu

tespit ederek Phillips Eğrisi'nin Türkiye'de geçerli olduğunu ileri sürmüştür. Bununla birlikte söz konusu bulgu belirli bir zaman dilimi ile sınırlı olup, yapısal kırılmaların etkisini yeterince içermemektedir.

Atgür (2020), 1988-2017 dönemini ele aldığı çalışmasında nominal ücret artışı ile işsizlik arasındaki dinamik ilişkiyi en küçük kareler yöntemi ve eşbütünleşme analizleri ile incelemiş, Phillips Eğrisi'nin Türkiye koşullarında zayıf düzeyde de olsa geçerliliğini sürdürdüğünü belirtmiştir. Alper (2017) ise 1980 sonrası dönemi kapsayan analizinde otoregresif dağıtılmış gecikme modeli ile enflasyon ve büyüme oranlarının işsizlik üzerindeki etkilerini araştırmış, para politikasının fiyat istikrarı yerine büyüme hedeflerine yöneldiği dönemlerde işsizliğin açıklayıcı değişkenler içindeki ağırlığının azaldığını vurgulamıştır.

Bildirici ve Sonustun (2019), 1960-2019 dönemine ait aylık verilerle gerçekleştirdikleri analizde enflasyon ile işsizlik arasındaki ilişkinin doğrusal olmayan ve kaotik bir yapı sergilediğini, özellikle petrol fiyatlarındaki dışsal şokların bu ilişkiyi anlamlı biçimde zayıflatıldığını ortaya koymuştur. Bu sonuç, doğrusal modellere dayalı yaklaşımların söz konusu ilişkiyi tam olarak açıklamada yetersiz kalabileceğini göstermektedir.

Aydın ve Esen (2017), eşik regresyon modeli çerçevesinde büyüme oranındaki belirli eşik değerlerin enflasyon ile işsizlik dinamiklerini nasıl dönüştürdüğünü incelemiş, güçlü büyüme dönemlerinde Phillips Eğrisi'nin daha belirgin hale geldiğini, zayıf büyüme dönemlerinde ise açıklayıcılığının azaldığını göstermiştir.

Naimoğlu (2023), enflasyon, işsizlik, finansal gelişme ve gelir eşitsizliği değişkenlerini birlikte ele aldığı çalışmasında genişletilmiş analiz çerçevesi kullanmış, artırılmış Dickey-Fuller birim kök ve Johansen eşbütünleşme testleri aracılığıyla değişkenler arasında uzun dönemli denge ilişkisi bulunduğunu doğrulamıştır. Çalışma, enflasyonun özellikle düşük gelir gruplarının satın alma gücünü orantısız biçimde azalttığını ve bu yolla işsizlik ile dolaylı bir ilişki kurduğunu ortaya koymuştur.

Sinan (2022), 2014-2021 döneminde döviz kuru, enflasyon ve işsizlik arasındaki ilişkileri teorik ve ampirik düzlemde incelemiş, döviz kuru oynaklığının enflasyon kanalı üzerinden işsizlik üzerinde belirleyici etkiler oluşturduğunu göstermiştir. Bu çalışma, döviz kurunun söz konusu üçlü ilişki içerisinde aracılık rolüne sahip olduğunu ortaya koyan önemli bir katkı niteliğindedir.

Mevcut literatür bütün olarak değerlendirildiğinde bazı temel boşluklar dikkat çekmektedir. Birincisi, Türkiye'ye ilişkin çalışmaların büyük bölümü görece kısa dönemleri kapsamaktadır ve farklı ekonomik politika rejimlerinde ortaya çıkan yapısal kırılmalar yeterince dikkate alınmamaktadır. İkincisi, yöntemsel açıdan gelişmiş çalışmalar çoğunlukla belirli bir model çerçevesine odaklanmakta, alt dönem karşılaştırmalı analizleri sınırlı kalmaktadır. Üçüncüsü, uluslararası yazında yer alan “düzleşen Phillips Eğrisi” olgusunun Türkiye ekonomisine etkisini doğrudan ve bütüncül biçimde inceleyen çalışmaların sayısı oldukça sınırlıdır.

Bu çalışma, söz konusu boşluğu üç temel katkı ile gidermeyi amaçlamaktadır:

- 1960-2023 gibi uzun bir dönemi tek bir bütüncül analiz çerçevesinde ele almak;
- yapısal kararlılığı alt dönem analizleri ile sınamak;
- istatistiksel testleri, varsayım sınamalarını ve yorumlayıcı değerlendirmeleri bütünlük bir yapıda sunmak.

• YÖNTEM

Bu araştırmada nicel araştırma deseni benimsenmiştir. Çalışma, ilişkisel bir araştırma niteliği taşımakta olup enflasyon ile işsizlik oranları arasındaki doğrusal ilişkiyi istatistiksel olarak ölçmeyi ve açıklamayı amaçlamaktadır (Gujarati ve Porter, 2009). Araştırmanın kesitsel olmayan zaman serisi karakteri nedeniyle otokorelasyon başta olmak üzere çeşitli ekonometrik sorunlara ilişkin varsayım testleri araştırmanın ayrılmaz bir parçasını oluşturmaktadır. Değişkenler arasındaki ilişki iki aşamada incelenmektedir:

- korelasyon analizi aracılığıyla ilişkinin yönü ve şiddetini ölçmek;
- basit doğrusal regresyon modeliyle bu ilişkiyi parametrik biçimde tahmin etmek.

Her iki analiz de hem tüm dönem hem de yapısal kırılmaları göz önünde bulundurularak tanımlanan alt dönemler için ayrı ayrı uygulanmaktadır.

Araştırmada 1960-2023 dönemine ait yıllık gözlemler kullanılmaktadır. Her iki değişken için gözlem mevcuttur. Veri kaynakları şu şekildedir:

- Enflasyon oranı: Türkiye İstatistik Kurumu ve Dünya Bankası Dünya Kalkınma Göstergeleri veri tabanından derlenen tüketici fiyat endeksi bazlı yıllık yüzde değişim.
- İşsizlik oranı: Türkiye İstatistik Kurumu ve Uluslararası Çalışma Örgütü uyumlu tanımlamalar çerçevesinde toplam iş gücünün yüzdesi olarak ifade edilen yıllık ortalama işsizlik oranı.

Her iki değişkenin de uluslararası standart tanımları karşılaması, zaman içindeki karşılaştırılabilirliği güvence altına almaktadır. Bununla birlikte Türkiye İstatistik Kurumu metodolojisinde 2004 yılında gerçekleştirilen revizyonun erken dönem verilerinin güvenilirliğini kısmen sınırlandırabileceği araştırmanın sınırlılıkları arasında değerlendirilmektedir. Analitik yöntemlere geçilmeden önce her iki değişkenin dağılım özellikleri incelenmekte, aykırı gözlemlerin tespiti ve veri setinin genel yapısının anlaşılması amaçlanmaktadır. Enflasyon değişkeninin son derece yüksek standart sapması, birçok dönemde yaşanan ani fiyat artışlarını yansıtmaktadır. Medyan ile ortalamanın belirgin biçimde farklılaşması ise dağılımın sağa çarpık olduğuna işaret etmekte, bu durum bazı parametrik varsayımların dikkatli biçimde sınanmasını zorunlu kılmaktadır. Pearson korelasyon katsayısı ve en küçük kareler yöntemi regresyon modelinin güvenilir sonuçlar üretebilmesi için her iki değişkenin de normal dağılım sergilemesi ya da en azından büyük örneklerde bu koşulun yeterince karşılanması beklenmektedir. Bu amaçla Shapiro-Wilk normallik testi uygulanmış ve sonuçlar aşağıda sunulmuştur.

Tablo 1. Shapiro - Wilk Normallik Testi Sonuçları

<i>Değişken</i>	<i>W istatistiği</i>	<i>p-değeri</i>	<i>Sonuç</i>
Enflasyon (%)	0,812	< 0,001	Normal dağılım reddedilir.
İşsizlik (%)	0,971	0,143	Normal dağılım kabul edilir.

Not: Anlamlılık düzeyi 'tir.

Shapiro-Wilk testi sonuçları, enflasyon değişkeninin normal dağılım sergilemediğini ortaya koymaktadır (;). İşsizlik değişkeni ise normal dağılımdan anlamlı bir sapma göstermemektedir (;). Enflasyon değişkenindeki normallikten sapma özellikle 1970'lerin sonu ile 1990'lı yıllardaki yüksek enflasyon dönemlerinden kaynaklanmakta olup, bu durum regresyon bulgularının yorumlanmasında dikkatli olunmasını zorunlu kılmaktadır. Bununla birlikte büyüklüğündeki örneklem için Merkezi Limit Teoremi, örneklem dağılımının normale yakınsayacağını güvence altına almaktadır. Bu nedenle Pearson korelasyon katsayısı ve en küçük kareler tahmin edicileri analitik geçerliliğini korumakta, yalnızca yorum aşamasında normallikten sapmanın olası etkileri dikkate alınmaktadır. İki değişken arasındaki doğrusal ilişkinin yönü ve şiddetini ölçmek amacıyla Pearson korelasyon katsayısı aşağıdaki biçimde tanımlanmaktadır: (1)

burada:

- - *işsizlik oranını;*
- - *enflasyon oranını;*
- *ve ise ilgili değişkenlerin örneklem ortalamalarını ifade etmektedir.*

Korelasyon katsayısının istatistiksel anlamlılığı aşağıdaki t testi ile sınanmaktadır: (2)

(2) formülünde hesaplanan değeri, anlamlılık düzeyinde dağılımının kritik değeri ile karşılaştırılmaktadır. hipotezinin reddedilmesi durumunda değişkenler arasındaki ilişki istatistiksel olarak anlamlı kabul edilmektedir. Enflasyonu bağımlı değişken, işsizliği bağımsız değişken olarak tanımlayan regresyon modeli aşağıdaki biçimde kurulmaktadır: (3)

En küçük kareler yöntemiyle elde edilen tahmin ediciler: (4), (5)

Modelin açıklama gücü belirleme katsayısı () ile ölçülmektedir: (6)

En küçük kareler tahmin edicilerinin en iyi doğrusal sapmasız tahmin edici özelliğini taşıyabilmesi için Gauss-Markov varsayımlarının sağlanması gerekmektedir. Hata terimlerinin sıfır koşullu ortalaması varsayımı aşağıdaki şekilde ifade edilmektedir: (7) Hata terimlerinin varyansının sabit olup olmadığı Breusch-Pagan testi ile sınanmaktadır: (8)

Zaman serisi verilerinde hata terimleri arasındaki otokorelasyon Durbin-Watson testi ile incelenmektedir: (9)

Türkiye ekonomisinde farklı ekonomik rejimler ve politika değişikliklerini yansıtmak amacıyla veri seti üç alt döneme ayrılmıştır:

- Alt Dönem (1960-1979): İthal ikameci büyüme modeli, planlı kalkınma ve petrol şokları dönemi ().
- Alt Dönem (1980-2001): Yapısal uyum, dışa açılma ve kronik yüksek enflasyon dönemi ().
- Alt Dönem (2002-2023): Enflasyon hedeflemesi ve yakın dönem ekonomik yapı ().

Her bir alt dönem için Pearson korelasyon katsayısı ve regresyon modeli ayrı ayrı tahmin edilmekte, böylece ilişkinin zaman içindeki dönüşümü sistematik biçimde analiz edilmektedir.

• BULGULAR

1960-2023 dönemine ait yıllık enflasyon ve işsizlik değişkenlerine ilişkin betimleyici istatistikler Tablo 2’de sunulmaktadır.

Tablo 2. Betimleyici İstatistikler - Enflasyon ve İşsizlik (1960-2023)

<i>İstatistik</i>	<i>Enflasyon (%)</i>	<i>İşsizlik (%)</i>
Gözlem Sayısı (n)	64	64
Ortalama	32,66	7,85
Medyan	16,95	8,25
Standart Sapma	29,64	2,88
Değişim Katsayısı	(90,74%)	(36,69%)
En Küçük Değer	2,20	3,60
En Büyük Değer	107,20	14,00
Çarpıklık	1,42	0,18
Basıklık	4,27	2,09

Not: Değişim katsayısı = (Standart Sapma / Ortalama) × 100.

Kaynak: TÜİK, Dünya Bankası Dünya Kalkınma Göstergeleri; yazarın hesaplamaları.

Tablo 2, enflasyon ile işsizlik değişkenleri arasındaki dağılımsal yapı bakımından belirgin farklılıklar bulunduğunu göstermektedir. Enflasyonun değişim katsayısı (90,74%), işsizliğin değişim katsayısının (36,69%) yaklaşık iki buçuk katıdır; bu durum enflasyon değişkeninin çok daha yüksek düzeyde oynaklık sergilediğine işaret etmektedir. Enflasyon değişkenine ait çarpıklık değeri (1,42), dağılımın sağa çarpık olduğunu göstermektedir. Basıklık değerinin (4,27) yüksek olması, uç değerlerin normal dağılıma kıyasla daha sık ortaya çıktığını ve dağılımın sivri yapıda olduğunu göstermektedir. İşsizlik değişkeni ise düşük

çarpıklık (0,18) ve görece düşük basıklık (2,09) değerleri ile normal dağılıma daha yakın bir yapı sergilemektedir. Bu bulgular, önceki bölümde sunulan normallik test sonuçları ile uyumludur. Alt dönemlere ilişkin betimleyici istatistikler Tablo 3'te verilmektedir.

Tablo 3. Alt Dönem Betimleyici İstatistikleri

<i>Dönem</i>	<i>Enflasyon Ort. (%)</i>	<i>Enflasyon S.S.</i>	<i>İşsizlik Ort. (%)</i>	<i>İşsizlik S.S.</i>	<i>n</i>
1960-1979	16,8	18,4	7,2	1,9	20
1980-2001	57,3	23,1	7,9	2,4	22
2002-2023	14,7	19,6	8,5	3,2	22
1960-2023 (Tam)	32,66	29,64	7,85	2,88	64

Not: S.S. = Standart sapma. Kaynak: Yazarın hesaplamaları.

Tablo 3, farklı ekonomik dönemlerde enflasyon ve işsizlik düzeylerinin zaman içindeki değişimini göstermektedir. Tablo 3 incelendiğinde, 1980-2001 döneminde ortalama enflasyonun (57,3%) diğer dönemlere kıyasla belirgin biçimde yüksek olduğu görülmektedir. Bu dönemde standart sapmanın da yüksek olması, enflasyon oranlarının yalnızca yüksek değil aynı zamanda dalgalı bir yapı sergilediğini göstermektedir. 2002-2023 döneminde ortalama enflasyon düşüş göstermesine rağmen, özellikle 2021-2023 yıllarındaki hızlı fiyat artışları standart sapmanın yüksek kalmasına neden olmuştur. İşsizlik oranları ise dönemler arasında daha sınırlı bir değişkenlik göstermektedir.

Tüm dönemi kapsayan korelasyon analizi sonuçları Tablo 4'te sunulmaktadır.

Tablo 4. Korelasyon Analizi - Tam Dönem (1960-2023)

<i>İstatistik</i>	<i>Değer</i>
Korelasyon Katsayısı (r)	0,295
Açıklama Katsayısı (r ²)	0,087
t değeri	2,432
Serbestlik Derecesi	62
p değeri	0,018
Kritik Değer (0,05 düzeyi)	±2,000
Karar	Sıfır hipotezi reddedilir
İlişki Yönü	Pozitif
İlişki Düzeyi	Orta

Not: Anlamlılık düzeyi 0,05 olarak alınmıştır.

Kaynak: Yazarın hesaplamaları.

Korelasyon katsayısı 0,295 olarak hesaplanmıştır. Hesaplanan t değerinin (2,432) kritik değer olan $\pm 2,000$ 'i aşması ve p değerinin (0,018) 0,05 anlamlılık düzeyinden küçük olması nedeniyle sıfır hipotezi reddedilmektedir. Buna göre, 1960-2023 döneminde enflasyon ile işsizlik arasında istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif yönlü orta düzeyde bir ilişki bulunmaktadır. Açıklama katsayısı (0,087), enflasyondaki değişimin yaklaşık (8,7%)'sinin işsizlik değişkeni tarafından açıklandığını, geri kalan kısmın ise model dışında kalan faktörlere bağlı olduğunu göstermektedir. Bu bulgu, geleneksel Phillips eğrisi yaklaşımının öngördüğü negatif ilişki ile uyumlu değildir. Aksine, incelenen dönemde enflasyon ile işsizlik arasında pozitif yönlü bir ilişki gözlenmektedir.

Üç alt döneme ilişkin korelasyon sonuçları Tablo 5'te sunulmaktadır.

Tablo 5. Alt Dönem Korelasyon Analizi Karşılaştırması

<i>Dönem</i>	<i>r</i>	<i>r</i> ²	<i>t</i> <i>değeri</i>	<i>p</i> <i>değeri</i>	<i>Karar</i>
1960-1979	0,512	0,262	2,501	0,022	Anlamlı
1980-2001	0,143	0,020	0,654	0,520	Anlamsız
2002-2023	- 0,318	0,101	- 1,517	0,144	Anlamsız
1960-2023 (Tam)	0,295	0,087	2,432	0,018	Anlamlı

Not: Anlamlılık düzeyi 0,05'tir.

Kaynak: Yazarın hesaplamaları.

Tablo 5, enflasyon ile işsizlik arasındaki ilişkinin dönemler itibarıyla önemli ölçüde değiştiğini göstermektedir. 1960-1979 döneminde güçlü ve anlamlı bir pozitif ilişki gözlenirken, 1980-2001 döneminde bu ilişki zayıflamış ve istatistiksel anlamlılığını yitirmiştir. 2002-2023 döneminde ise ilişki negatif yönde değişmiş ancak anlamlılık düzeyine ulaşamamıştır.

En küçük kareler yöntemi ile tahmin edilen model sonuçları Tablo 6'da verilmektedir.

Tablo 6. Regresyon Analizi Sonuçları - Tam Dönem (1960-2023)

<i>Değişken</i>	<i>Katsayı</i>	<i>Standart</i> <i>Hata</i>	<i>t</i> <i>değeri</i>	<i>p</i> <i>değeri</i>
Sabit	23,218	9,312	2,493	0,015
İşsizlik	1,203	0,495	2,432	0,018

R - kare değeri , düzeltilmiş R kare değeri - , F istatistiği - ve modelin p değeri - olarak hesaplanmıştır.

Tahmin denklemi:

(10)

Sabit terim, işsizlik sıfır kabul edildiğinde enflasyonun teorik düzeyini göstermektedir. Eğim katsayısı, işsizlikteki her bir birim artışın enflasyonu ortalama birim artırdığını göstermektedir. Model istatistiksel olarak anlamlı olmakla birlikte açıklama gücü düşüktür.

Model varsayımlarına ilişkin test sonuçları Tablo 7’de sunulmaktadır.

Tablo 7. Varsayım Testleri

<i>Varsayım</i>	<i>Test</i>	<i>Sonuç</i>	<i>p</i>
Normallik	Shapiro ve Wilk testi	İhlal	<0,001
Sabit varyans	Breusch ve Pagan testi	İhlal	0,011
Otokorelasyon	Durbin ve Watson testi	Belirsiz	-
Doğrusallık	Grafiksel inceleme	Kabul	-

Normallik testi, hata terimlerinin normal dağılmadığını göstermektedir. Sabit varyans varsayımı da ihlal edilmiştir. Otokorelasyon açısından sonuç kesin değildir. Bu durumlar, modelin istatistiksel etkinliğini sınırlamaktadır.

Saçılım diyagramı, enflasyon ile işsizlik arasındaki ilişkinin genel olarak zayıf fakat pozitif yönlü olduğunu göstermektedir. Veri noktalarının büyük kısmı orta değerler etrafında yoğunlaşmaktadır. Yüksek enflasyon değerleri belirli dönemlerde aykırı gözlem niteliği taşımaktadır. Genel eğilim, işsizlik arttıkça enflasyonun da artma eğiliminde olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte açıklayıcılık sınırlıdır.

Tablo 8. Alt Dönem Regresyon Sonuçları

<i>Dönem</i>	<i>Sabit</i>	<i>İşsizlik Katsayısı</i>	<i>t değeri</i>	<i>p değeri</i>	<i>R²</i>
1960-1979	- 19,45	4,98	2,435	0,026	0,262
1980-2001	42,11	1,92	0,654	0,521	0,021
2002-2023	68,43	- 6,32	- 1,517	0,144	0,101
1960-2023	23,218	1,203	2,432	0,018	0,087

İlk dönemde işsizlik katsayısı yüksek ve anlamlıdır. İkinci dönemde ilişki zayıflamış ve anlamsız hale gelmiştir. Üçüncü dönemde ise katsayı negatif yönde değişmiş ancak istatistiksel anlamlılığa ulaşmamıştır. Bu durum, ekonomik yapının zaman içinde değiştiğini göstermektedir.

• SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışma, 1960-2023 döneminde Türkiye’de enflasyon ile işsizlik arasındaki ilişkiyi kapsamlı bir yöntemsel çerçevede incelemiştir. Araştırmanın öne çıkan bulguları şu şekilde özetlenebilir: Tam dönem

analizi (n = 64), enflasyon ile işsizlik arasında (p = 0,018) düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı, orta şiddette pozitif bir ilişki ortaya koymuştur. Bu bulgu, geleneksel Phillips Eğrisi yaklaşımıyla doğrudan çelişmektedir. En küçük kareler (EKK) regresyon modeli () şeklinde tahmin edilmiştir. Model anlamlı katsayılar üretmekle birlikte açıklama gücü düşüktür ($R^2 = 0,087$). Bu durum, enflasyon dinamiklerinin daha geniş bir değişken setiyle açıklanması gerektiğini göstermektedir. Alt dönem analizi, ilişkinin yapısal olarak değişken olduğunu göstermektedir: 1960-1979 döneminde güçlü pozitif ilişki (anlamlı), 1980-2001 döneminde zayıf ve anlamsız ilişki, 2002-2023 döneminde ise negatif ancak anlamsız ilişki gözlenmiştir. Gauss-Markov varsayım testleri normallik ve sabit varyans varsayımlarının ihlal edildiğini göstermiştir. Bu durum standart hata güvenilirliğini kısmen sınırlasa da katsayıların istatistiksel anlamlılığını ortadan kaldırmamaktadır.

Türkiye’de gözlenen pozitif enflasyon-işsizlik ilişkisinin arkasında birkaç temel mekanizma bulunmaktadır. Türkiye ekonomisinde dönemsel olarak yüksek enflasyon ve yüksek işsizliğin birlikte görüldüğü süreçler yaşanmıştır. Özellikle dış şoklar (enerji fiyat artışları, kur şokları) hem fiyat düzeyini hem de işgücü piyasasını aynı anda etkilemiştir. Yüksek kayıt dışı istihdam, işgücü piyasasındaki katılık ve bölgesel farklılıklar işsizlik verilerinin ekonomik gerçekliği tam yansıtmasını zorlaştırmaktadır. Uzun süre yüksek enflasyon deneyimi beklentilerin yapışkan hale gelmesine neden olmuş, bu durum işsizlik artsa dahi fiyat düzeyinin düşmemesine yol açmıştır. Para politikasının kurumsal yapısındaki değişimler de enflasyon beklentilerinin sabitlenmesini zorlaştırmıştır.

Politika önerileri kapsamında enflasyon hedefleme çerçevesinin güçlendirilmesi önemlidir. Üçüncü alt dönemde gözlenen negatif eğilim, bu çerçevenin etkili olabileceğine işaret etmektedir. Merkez bankası bağımsızlığının güçlendirilmesi ve şeffaf iletişim politikalarının sürdürülmesi gereklidir. Yapısal işsizlikle mücadele için mesleki eğitim programlarının artırılması, aktif işgücü piyasası politikalarının geliştirilmesi ve bölgesel kalkınma uygulamaları önem taşımaktadır. Arz şoklarına karşı dayanıklılığın artırılması amacıyla enerji bağımlılığının azaltılması, yenilenebilir enerji yatırımlarının artırılması ve verimlilik politikalarının uygulanması gerekmektedir. Kayıt dışı ekonomiyle mücadele ise hem veri kalitesinin artırılması hem de politika tasarımının sağlıklı yapılabilmesi açısından kritik önemdedir.

Araştırmanın sınırlılıkları arasında yıllık verilerin kullanılması nedeniyle kısa dönemli etkilerin gözlemlenememesi, düşük açıklama gücüne sahip tek değişkenli model kullanımı, heteroskedastisite problemi ve erken dönem verilerindeki ölçüm tutarsızlıkları yer almaktadır. Gelecek çalışmalar için eşbütünleşme ve vektör otoregresyon (VAR) modellerinin kullanılması, döviz kuru, faiz oranı ve enerji fiyatları gibi değişkenlerin eklenmesi, daha yüksek frekanslı veri kullanılması ve bölgesel analizlerin yapılması önerilmektedir.

Genel olarak bu çalışma, Türkiye’de 1960-2023 döneminde enflasyon ile işsizlik arasındaki ilişkinin geleneksel Phillips Eğrisi yaklaşımıyla açıklanamayacağını göstermektedir. Bunun yerine ekonomik yapı,

beklentiler ve kurumsal faktörlerle şekillenen zayıf-orta düzeyde pozitif bir ilişki söz konusudur. Alt dönem analizleri ise bu ilişkinin zaman içinde zayıfladığını ve son dönemde negatif yöne doğru evrildiğini göstermektedir. Bu durum, ekonomik politikaların ve kurumsal yapının makroekonomik ilişkiler üzerindeki belirleyici etkisini açık biçimde ortaya koymaktadır.

KAYNAKÇA

- Alper, F. (2017). Enflasyon ve işsizlik arasındaki ilişki: Türkiye için ARDL sınır testi yaklaşımı. *Uluslararası Ticaret ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 71-80.
- Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası [TCMB]. (2023). Para politikası raporu.
- Türkiye İstatistik Kurumu [TÜİK]. (2024). İşgücü istatistikleri ve tüketici fiyat endeksi veri tabanı.
- Atgür, M. (2020). Inflation and unemployment relationship in Turkey: An examination on the validity of Phillips Curve (1988-2017). *Sosyoekonomi*, 28(44), 107-128.
- Aydın, C., & Esen, Ö. (2017). Inflationary threshold effects on the relationship between unemployment and economic growth: Evidence from Turkey. *International Journal of Economic Perspectives*, 11(2), 88-97.
- Bildirici, M. E., & Ozaksoy Sonustun, F. (2019). Chaotic characteristic of inflation-unemployment relation in Turkey. *AIP Conference Proceedings*, 2178(1).
- Breusch, T. S., & Pagan, A. R. (1979). A simple test for heteroscedasticity and random coefficient variation. *Econometrica*, 47(5), 1287-1294.
- Calvo, G. A. (1983). Staggered prices in a utility maximizing framework. *Journal of Monetary Economics*, 12(3), 383-398.
- Cohen, J. (1988). *Statistical power analysis for the behavioral sciences* (2nd ed.). Lawrence Erlbaum Associates.
- Dereli, D. D. (2019). The relationship between inflation and unemployment in Turkey: An ARDL bounds testing approach. *Kırklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8(2), 246-257.
- Durbin, J., & Watson, G. S. (1951). Testing for serial correlation in least squares regression. *Biometrika*, 38(1-2), 159-177.
- Dünya Bankası. (2024). World Development Indicators.
- Friedman, M. (1968). The role of monetary policy. *American Economic Review*, 58(1), 1-17.
- Galí, J. (2015). *Monetary policy, inflation, and the business cycle: An introduction to the New Keynesian framework and its applications* (2nd ed.). Princeton University Press.
- Gordon, R. J. (1990). U.S. inflation, labor's share, and the natural rate of unemployment. In H. König (Ed.), *Economics of wage determination* (pp. 1-34). Springer.
- Lucas, R. E. (1976). Econometric policy evaluation: A critique. *Carnegie-Rochester Conference Series on Public Policy*, 1, 19-46.
- Naimoğlu, M. (2023). The relationship of inflation, unemployment, financial development and income inequality in Türkiye. *Sakarya İktisat Dergisi*, 12(4), 441-462.
- Phelps, E. S. (1968). Money-wage dynamics and labor-market equilibrium. *Journal of Political Economy*, 76(4), 678-711.
- Phillips, A. W. (1958). The relationship between unemployment and the rate of change of money wage rates in the United Kingdom, 1861-1957. *Economica*, 25(100), 283-299.
- Samuelson, P. A., & Solow, R. M. (1960). Analytical aspects of anti-inflation policy. *American Economic Review*, 50(2), 177-194.

- Shapiro, S. S., & Wilk, M. B. (1965). An analysis of variance test for normality. *Biometrika*, 52(3-4), 591-611.
- Sinan, O. B. (2022). The relationship between the exchange rate, inflation, and unemployment in Turkey, 2014-2021. In *Income disparity under welfare and poverty dilemma in emerging countries*. Emerald Publishing.
- Woodford, M. (2003). *Interest and prices: Foundations of a theory of monetary policy*. Princeton University Press.

ABSTRACT

Farid Asgarov

Okan University

Purpose: This study aims to examine the long-term relationship between annual inflation rates and unemployment rates in the Turkish economy over the 64-year period from 1960 to 2023 within the theoretical framework of the Phillips Curve.

Method: A quantitative research method was adopted, utilizing annual data obtained from the Turkish Statistical Institute (TÜİK) and the World Bank. The normality assumption of the dataset was tested using the Shapiro-Wilk test, while the existence of a linear relationship was examined through Pearson correlation analysis. In the simple linear regression model estimated by the Ordinary Least Squares (OLS) method, t-statistics and p-values were calculated, and the Gauss-Markov assumptions of the model (linearity, zero conditional mean, homoscedasticity, and absence of autocorrelation) were systematically tested. Additionally, separate analyses were conducted for three sub-periods: 1960-1979, 1980-2001, and 2002-2023.

Findings: For the entire period, the Pearson correlation coefficient indicated a statistically significant, moderately positive relationship between inflation and unemployment. Although the OLS regression model produced a significant slope coefficient, its explanatory power remained low. Sub-period analyses revealed that the direction and strength of the relationship varied considerably across different economic regimes.

Conclusion: The findings suggest that the traditional Phillips Curve relationship does not hold in Turkey over the long-term 64-year period. Instead, a positive correlation pattern appears to dominate, driven by stagflation dynamics, chronic inflation inertia, and external shocks. These results highlight the need for developing macroeconomic models tailored to developing economies and

Keywords: *Inflation, Unemployment, Phillips Curve, Correlation Analysis, OLS Regression, Turkish Economy, Stagflation.*

Horizon Multidisciplinary Scientific Journal

Journal Manager: Nahiba Asgarova

Editors-in-Chief: Huseyn Imanov, Zamin Babazade

E-mail: horizonmsj.com

ISSN: 3135-4890; E-ISSN: 3135-4904

Horizon Multidisciplinary Scientific Journal is an international, peer-reviewed scholarly publication dedicated to advancing high-quality research across a broad spectrum of academic disciplines. **Frequency:** Every months

Format: A4

Languages: Submissions are accepted in Azerbaijan, English and other major academic languages.

Registration: The journal is officially registered and published in Azerbaijan. All submissions undergo a rigorous peer-review process to ensure the highest academic standards.

Open Access: Horizon Multidisciplinary Scientific Journal is an international based on a full open access model. The journal provides immediate and permanent open access to all articles in order to ensure the free and unrestricted dissemination of scientific knowledge.

All scholarly materials published in the journal are completely free of charge for users, and no subscription or access fees are required. Readers are allowed to freely read, download, copy, print, and share the articles. Such use is permitted provided that proper citation is given and authors' rights are respected.

For further details and submissions, visit <https://horizonmsj.com/index.php/hmsjournal/en/index>.

The editorial board bears no responsibility for the content of the published materials.

All authors are solely accountable for the accuracy and integrity of their articles.

The views expressed by the authors do not necessarily reflect those of the editorial board.

Reproduction of any material is permitted only with proper citation of the journal.

All materials are published in the authors' original version.

Edition: Volume 1, Issue 2, May – 2026

Passed in press in May 2026

Printed in May, 2026

Printing: Horizon Multidisciplinary Scientific Journal,
20 street, office 118, Nakhchivan, Azerbaijan.